

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevare vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BONDEN, KIRKEN OG SKOLEN

Præsteindberetninger 1773-74
fra Viborg stift om helligdagens forsømmelse
og skoleforholdene på landet

Udgivet af
LANDBOHISTORISK SELSKAB
I samarbejde med
HISTORISK SAMFUND FOR VIBORG AMT
Ved
JENS HOLMGAARD

Odense og Viborg
1986

© Jens Holmgaard
Landbohistorisk Selskab
og Historisk Samfund for Viborg Amt

Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s
ISBN 87-87235-38-2

Forord

På sit medlemsmøde i foråret 1985 vedtog Landbohistorisk Selskab på forslag af fhv. landsarkivar Jens Holmgaard, Viborg, at udgive indberetningerne fra præster i Viborg stift 1773-74 til biskop C. M. Rottbøll om helligdagslovgivningens overholdelse m.v. Jens Holmgaard påtog sig arbejdet med udgivelsen. Under det videre forarbejde med opgaven blev det indlysende, at et samarbejde med Historisk Samfund for Viborg Amt omkring denne udgivelse ville være nærliggende i betragtning af materialets lokalhistoriske betydning. Selskabet og det amtshistoriske samfund har tidligere med udgivelsen af Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786-1797 (udg. ved Jens Holmgaard) i 1969 haft et sådant samarbejde. Udgaven foreligger derfor nu dels som årbog for Historisk Samfund dels som selvstændig publikation i Landbohistorisk Selskabs række af udgivelser.

Værdien af denne udgivelse vil fremgå af indberetningernes nære beskrivelse af bøndernes holdning til kirke og skole. Den indgår som et selvfølgelig led i de bestræbelser, Landbohistorisk Selskab gennem en årrække har udfoldet for at fremlægge materiale til belysning af bondebefolkningens livsvilkår i bredeste forstand. Disse års markant stigende interesse for mentalitetshistorie vil i denne udgave finde et rigt, ikke hidtil tilgængeligt materiale.

Landbohistorisk Selskab vil rette en tak til udgiveren, fhv. landsarkivar Jens Holmgaard, der på kort tid har afsluttet denne opgave. Selskabet retter videre en tak til provst Morten Øllgaard, formand for Historisk Samfund for Viborg Amt, for det gnidningsfrie samarbejde om udgivelsen. Til Statens humanistiske forskningsråd og Landbohistorisk Støttekreds, der har ydet støtte til udgivelsen, retter Landbohistorisk Selskab en varm tak.

Claus Bjørn

Brøndby juli 1986

Indhold

Indledning	9
Præsternes indberetninger og biskop Rottbølls betænkning	35
Fleskum herred	37
Hornum herred	52
Hellum herred	55
Hindsted herred	58
Års herred	67
Gislum herred	75
Slet herred	78
Hindborg herred	80
Harre herred	89
Rødning herred	90
Fjends herred	100
Rinds herred	107
Nørlyng herred	111
Sønderlyng herred	131
Middelsom herred	134
Læsø	141
Biskop Rottbølls betænkning	144
Ordliste	151
Register	155

Forsidebilledet viser Christian Michael Rottbøll, biskop i Viborg 1770-80, der 1773 indkaldte indberetningerne fra præsterne i Viborg stift om helligdagens forsømmelse (se side 146).

Indledning

Der knytter sig ikke, som man måske kunne tro, alene teologisk eller kirkehistorisk interesse til de præsteindberetninger fra slutningen af 1773 og begyndelsen af 1774 om helligdagens forsømmelse fra det daværende Viborg stift,¹ som hermed udgives. De rummer først og fremmest mange betydningsfulde oplysninger om landbefolkningens tilværelse i 1700-årene, i særdeleshed om dens søndagsliv og dens forhold til kirken og skolen. Herom mere senere.

Baggrunden for præsteindberetningernes fremkomst

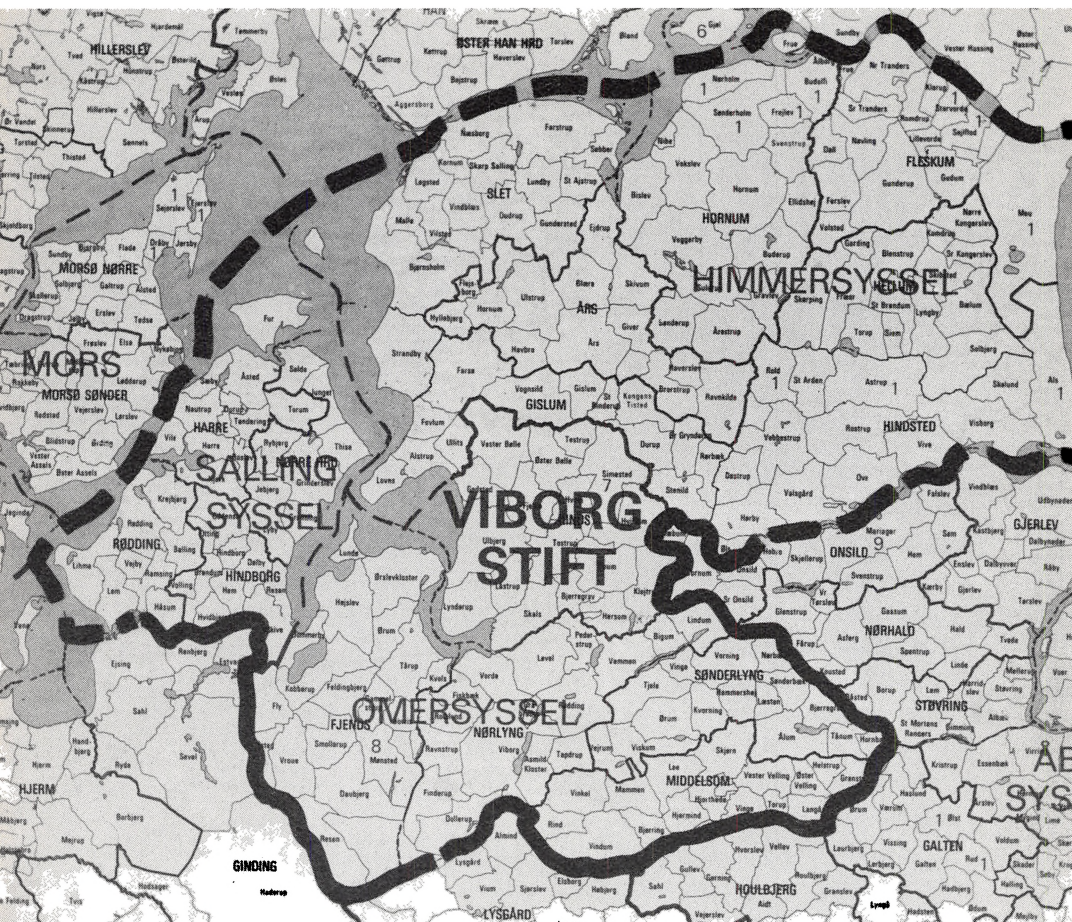
Præsteindberetningerne var et led i forberedelserne til en påtænkt ny helligdagsforordning. Den skulle have afløst Christian 6.s sabbatsforordning af 12. marts 1735, men tanken blev opgivet igen af grunde, som ikke har kunnet efterspores. Først med forordningen af 26. marts 1845 om søn- og helligdagens vedbørlige helligholdelse fik 1735-forordningen sin afløser.²

Den umiddelbare baggrund for ønsket om en ny helligdagsforordning skal nok søges i Struenseestyrets mere afslappede forhold til religionen og til mange hævdvundne moralbegreber og måske ikke mindst i kabinetssekretær Ove Høegh-Guldbergs personlige reaktion herpå.

Den 20. oktober 1773 udgik der fra Frederiksborg slot med Guldbergs hånd en kabinetsordre fra Christian 7. til Danske Kancelli af følgende ordlyd:

Da vi er kommen i erfaring, at søndagens og festdagens helligholdelse overmåde skal forsømmes, ja endog ved adskillige misbrug og laster vanæres, så er det vores allernådigste vilje, at herpå med kraftigste midler skal rådes bod; og har vores Danske Kancelli med det snarest at besørge ekspederet en forordning, hvorved de forrige forordningers efterlevelse nøje indskærpes, og om nye misbrug skulde have indsneget sig, de samme eftertrykkeligen kunde hæves,

1. Viborg stift omfattede før 1922 herrederne (i Trap: DANMARKS rækkefølge): Fleskum, Hornum, Hindsted, Hellum, Års, Gislum, Slet, Hindborg, Nørre, Harre, Rødding, Fjends, Rinds, Nørlyng, Sønderlyng og Middelsom samt øen Læsø.
2. Der henvises mht. forordningerne én gang for alle til kvartudgaven af forordninger og mht. reskripter til Fogtmans reskriptsamling.

Kort over det gamle Viborg stift før den store omlægning 1922. – Gengivet efter Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660. Den gejstlige administration 1656.

da Kancelliet i forvejen kunde til dette vort gudelige øjemeds des fuldkomnere opnåelse indhente biskop Harboes og andre vel underrettede mænds betænkning. [Herefter fortsættes med en ordre til Kancelliet om ligeledes at fremkomme med et forslag til straf for rufferi].³

3. RA. Da. Kancelli. F. 1. Kabinetsordrer 1773-84. Nr. 2.

Den 30. oktober 1773 sendte Kancelliet herefter skrivelse til Sjællands biskop Ludvig Harboe og bad ham, med henvisning til kabinetsordrens indhold, oplyse, »om De i det Dem anbettede stift har fornummen sådan helligdagens forsømmelse og vanære eller nogen ny misbrug imod de udgange forordninger at have indsneget sig og derhos give Deres betænkning, hvorledes samme eftertrykkelig kunde hæves, og hvad i så måde derom findes fornøden at foranstalte til Hans Majestæts gudelige øjemed at opnå.«⁴

Af opfordringen til, foruden biskop Harboes, også at indhente »andre velunderrettede mænds betænkning« tog man anledning til samme dag desuden at sende enslydende skrivelser til biskop over Viborg stift Christian Michael Rottbøll og til stiftsbefalingsmand over Bergen stift Albrecht Philip Levetzau og biskoppen sammesteds Friedrich Ahrentz.⁵

Samtidig sendte man endvidere en delvis enslydende skrivelse til Københavns politimester Christian Fædder, som fik pålagt at »påse, at de ... udgange forordninger nøje bliver efterlevede«.⁶

Hvilke reaktioner Kancelliets skrivelser har fremkaldt i Bergen stift, vides ikke (jf. nedenfor). De tre danske adressater reagerede på følgende måder: Biskop Harboe underrettede allerede 1. november provsterne i sit stift om henvendelsen og bad om deres udtalelse.⁷ Biskop Rottbøll underrettede 8. november sine provster, men gik det skridt videre end sin sjællandske kollega, at han, efter at have gengivet Kancelliets skrivelse i sin helhed, direkte pålagde dem at »indhente samtlige herredsbrødrenes sandfærdige underretning«. Og hvad mere var, han udvidede på egen hånd kommissoriet med denne tilføjelse:

Og eftersom her nu gives så god lejlighed at få alt det lagt for dagen og efter mulighed afskaffet, som fordomme, gamle vaner at opholde tjenesten efter lig e.d.l., jordegodsejeres og andre fornemme landboeres enten virkelig foragt og forsømmelse i den offentlige gudstjenestes besørgelse, eller lunkenhed i at holde deres underhavende tyende eller tjenere dertil, skolevæsenets forfald eller upasselige indretning, til religionens og gudstjenestens skødesløse udvælgelse kan have bidraget, eller et og andet sted virkelig indført, vil jeg så meget vissere formode, at de kære brødre med forstandig nidkær-

4. RA. Da. Kancelli. F. 40. Kancelliets brevbøger 1773-99. 1773, nr. 1064.

5. Som note 4.

6. Som note 4, dog nr. 1069.

7. LA f. Sjæll. Sjæll. stifts bispearkiv. C. 3. Specielle indberetninger. Læg: Indberetn. og betækn. vedr. helligdagens vanhelligelse ... 1773.

hed betjener sig deraf til Guds ære og Satans riges forstyrrelse
iblandt os at befordre.⁸

Politimester Fædder, der næppe har spurgt andre, i hvert fald ikke skriftligt, svarede allerede 24. november 1773 Kancelliet med en længere skrivelse, som navnlig gik ud på at forklare, hvor vanskeligt det i København var for politiet at opfylde de pligter, der var tillagt det ved 1735-forordningen med tilhørende reskripter af 9. og 23. september 1735. Det var det så meget mere, som en plakat af Københavns overpræsident U. A. Holstein af 3. april 1771, der efter Struensees fald ganske vist var ophævet igen 10. februar 1772, havde forbudt politiet at foretage husinkvisitioner, og en anden plakat af 8. maj 1771 havde liberaliseret 1735-forordningens bestemmelser om passage gennem byportene på søn- og helligdage.⁹

Da de to biskopper havde sendt Kancelliets henvendelse til høring ude i stifterne, varede det længere, før deres betænkninger kunne foreligge. Biskop Harboes betænkning er dateret 4. januar 1774, mens Rottbølls af uforklarlige grunde først forelå 8. september 1774, skønt det sidste svar, han modtog fra sit stift, indberetningen fra provsten over Hindborg og Rødding herreder Anders Friis, var dateret 15. februar 1774. I begge tilfælde er de indberetninger, biskopperne modtog, forblevet i disses arkiver.¹⁰

Det er der nok grund til at glæde sig over. For mens betænkningen fra politimester Fædder er bevaret i Danske Kancellis arkiv på sin plads blandt Kancelliets breve, er dette ikke tilfældet med de to danske biskoppers betænkninger eller betænkningerne fra Bergen, der alle synes sporløst forsvundet. Da de skulle bruges ved udarbejdelsen af en ny forordning, er det en nærliggende tanke, at de er udtaget fra deres normale plads blandt de indkomne breve med henblik på det videre arbejde med forordningen. Men af et sådant arbejde er der ikke fundet spor, hverken i Danske Kancellis eller Generalkirkeinspektionens arkiver. Mod tanken herom taler vel også, at Fædders betænk-

8. LA f. Nørrej. C2-34. Viborg bispearkiv. Kopibog 1772-84, p. 120f. Her udat., men datoen fremgår af henvisninger hertil i indberetningerne.

9. RA. Da. Kancelli. F. 42. Kancelliets breve, nr. 1069.

10. Biskop Harboes betænkning: LA f. Sjæll. Sjæll. stifts bispearkiv. B. 1. Kopibog 1774. – Biskops Rottbølls betænkning: LA f. Nørrej. C2-38. Kollegial-kopibog 1771-81, p. 120-22. – Indberetningerne fra Viborg stift: smst. C2-112. Betænkninger fra præster og provster 1580-1777. Læg: Gejstlighedens betænkninger i anledn. af Kanc. skr. 30. okt. 1773 ang. sabbatens helligholdelse.

ning er blevet på sin plads. Også den måtte vel i givet fald være indgået i arbejdet med den nye forordning. Og med biskoppernes originale betænkninger ville sandsynligvis også eventuelle bilag dertil være forsvundet. Nu er provsternes og præsternes indberetninger altså i behold, og de to danske biskoppers betænkninger findes i afskrift i deres embeders kopibøger. Biskop Rottbølls er gengivet side 144 efter præsternes indberetninger.

Hovedtræk af helligdagslovgivningens historie i Danmark

De svage rester af en helligdagslovgivning, som endnu eksisterer, findes i lov af 8. juni 1983. Denne savner naturligvis ethvert spor af den kirketvang, som gjaldt i ældre tid indtil 1845-forordningen. Desuden er den totalt blottet for det forbud mod arbejde på helligdage, som var det andet hovedelement i ældre helligdagslovgivning. Kun kirkefredens håndhævelse er der svage spor tilbage af. Loven forbyder naturligvis direkte forstyrrelse af gudstjenesten. Dernæst forbydes offentlige forlystelser på kirkens helligste dage, nemlig langfredag, påskedag, pinsedag, juleaften og juledag, dog med visse dispensationsmuligheder.

Mellem denne lov og helligdagslovgivningens kulmination med Frederik 4.s sabbatsforordning af 21. april 1730 og Christian 6.s praktisk talt enslydende af 12. marts 1735 er der unægtelig et stort spring. Det blev den sidstnævnte, som med enkelte ændringer og tilføjelser gennem 110 år dannede det formelle grundlag for det danske folks lovmæssige adfærd på søn- og helligdage. Sabbatsforordningen havde dog rødder langt tilbage i tiden, via Christian 5.s Danske Lov af 1683 til Christian 4.s store reces af 1643 og til dels endnu længere bagud til kirkeordinansen af 1539.

Forordningen af 12. marts 1735 om »Sabbatens og andre hellige dages tilbørlige helligeholdelse og den hidindtil derved foreløbne misbrugs afskaffelse« satte med sine 10 omfattende paragraffer hele den uindskrænkede kongelige enevælde ind bag Moselovens tredje bud: »Kom hviledagen i hu, at du holder den hellig.« Hovedelementerne er kirketvang, forbud mod arbejde (med visse uomgængelige undtagelser) på søn- og helligdage, ganske særligt mod arbejde under gudstjenesten, og forbud mod forlystelser, krohold og drikkeri. For alle overtrædelser gjaldt strenge straffe, som dog var afstemt efter de enkelte stænder. For »de gemene bønder på landet« gjaldt for forsøm-

melse af kirkegangen, ulovligt arbejde og drikkeri på søn- og helligdage straf af bøde på 4 skilling første gang, 8 skilling anden gang og 16 skilling tredje gang. Ville eller kunne forbryderen ikke betale, gjaldt som forvandlingsstraf henholdsvis 1, 2 og 3 timer i gabestokken på kirkegården, som det blev pålagt alle kirkeejere at anskaffe. Straffens eksekution påhvilede efter anmeldelse fra præsten de verdslige myndigheder, for fæstebønder godsejerne.¹¹

Foruden disse hovedbestemmelser med deres tilhørende (få) dispensationsmuligheder rummer forordningen talrige detailbestemmelser, der på alle ledder og kanter skulle sikre, at kongens undersåtter i by og på land, på slot og i hytte ubetinget lød kirkeklokkernes kalden og i øvrigt helligholdt sabbaten og andre helligdage som hviledage, hvor ingen ugudelig adfærd af nogen art fandt sted. Julestuer og riden sommer i by blev totalforbudt. Skuespil, baller, maskerader og lign. blev forbudt på søn- og helligdage og de nærmest forudgående aftener. I byerne skulle portene eller bommene lukkes søn- og helligdage til kl. 4 om eftermiddagen for at hindre de »i svang gående lystrejser og spadseregange uden for porten«. Bryllupper og andre gilder måtte ikke finde sted om søndagen i købstæderne. På landet kunne de vel tillades, da gæsterne her kun mentes at have mulighed for at komme denne dag. Men så måtte der rigtignok heller ikke finde noget fylderi sted. Denne begunstiggelse af landbefolkningen blev i øvrigt året efter ved forordning af 14. december 1736 indskrænket til at bønderne nok fortsat måtte lade deres kirkelige handlinger som dåb, bryllup og begravelse foretage på søn- og helligdage. Men ville de holde gilde i den anledning, skulle det ske på en anden dag i ugen. Det var nok i praksis næsten ligeså godt som et forbud. Kunne faddere, forlovere og ligfølge kun komme i kirken på en søndag, hvordan skulle de så kunne komme til gilde en hverdag?

Omvendt blev totalforbudet mod riden sommer i by lempet ved reskript af 12. juli 1748, dog kun til søgnedage. Lempelsen begrundedes med, at bondestanden nok kunne trænge til en lille opmuntring i sit tunge arbejde.

Som så mange af enevældens forskrifter blev heller ikke helligdagsforordningen af 1735 overholdt. Præsteindberetningerne af 1773 viser det til overmål. Og som så mange andre forordninger gik den også

11. Om helligdagsforordningen af 1735 og påbuddet om gabestokke, se Jens Holmgaard: Kom hviledagen i hu – eller i gabestokken. I Fra Viborg Amt, 1984, s. 57-68.

efterhånden i glemmebogen. Ganske vist skulle den, ligesom Danske Lovs bestemmelser om helligbrøde, to søndage om året oplæses fra prædikestolen. Om dette altid er blevet overholdt, kan man dog tvivle på. At dømme efter indberetningerne er der endog præster, hvis viden om den virker noget usikker.

Og efter Struensees fald i januar 1772 har det altså i regeringen været opfattelsen, at bestemmelserne om hviledagens ihukommelse trængte stærkt til at blive gentaget og strammet. Det kom der som nævnt ikke noget ud af. Først den 26. marts 1845 fik Christian 6.s helligdagsforordning sin afløser. Den satte til gengæld skel i helligdagslovgivningens historie ved at afskaffe kirketvangen, ligesom den stærkt mildnede bestemmelserne om forbud mod helligdagsarbejde. I øvrigt viser forarbejderne til den, ikke mindst en forestilling til kongen fra Danske Kancelli af 5. juni 1844, at helligdagens overholdelse nok var et problem, man ikke var meget for at lovgive om. Det var i øvrigt, mente man, en udbredt opfattelse, at 1735-forordningen ikke gjaldt mere. Og man erkendte blankt, at den »gennem flere generationer aldeles ikke er blevet overholdt«. Og det skulle man kun være glad for, thi det var en forordning, »hvis overholdelse vilde finde misbilligelse såvel af regeringen som af folket«. Unægtelig en usædvanlig udtalelse af den ansvarlige øverste myndighed i landet om gældende lovgivning.¹²

Men efter behandling i Stænderforsamlingerne i Roskilde og Viborg udkom altså en ny forordning i 1845 med bestemmelser, der siden gradvis er yderligere afsvækket til det nugældende rudiment af en helligdagslovgivning.

Indberetningernes dækningsgrad og dokumentationsværdi

Der er i denne publikation kun tale om indberetningerne fra Viborg stift. Der kan forhåbentlig ved en senere lejlighed blive mulighed for at udgive også de sjællandske, som i et par henseender adskiller sig noget fra de jyske. Biskop Harboe gav ikke som Rottbøll provsterne direkte anvisning på at gå videre til præsterne. En del af dem har dog gjort det af egen drift, men de menige præsters udtalelser synes dog at forekomme i forholdsvis mindre antal end i Viborg stift. Her har biskop Rottbølls tilføjelse til kommissoriet desuden sat sit særlige

12. RA. Da. Kancelli. H. 6. Forestillinger for 1. dept. Nr. 74, 6. juni 1844.

præg på indberetningerne, navnlig i retning af en langt fyldigere omtale af skoleforholdene.

Fra provsterne indløb indberetningerne i tiden fra 4. december 1773 til 15. februar 1774. Godt halvdelen af provsterne sendte sammen med deres egen indberetning de indkomne beretninger fra præsterne. Det gælder provsterne i Fleskum, Års, Slet, Hindborg-Rødding, Fjends, Rinds, Nørlyng og Middelsom herreder. At enkelte indberetninger fra disse herreder mangler, kan vel skyldes, at der fra de pågældende sogne intet er indkommet, måske på grund af vakance, eller at de er gået tabt. En enkelt provst, P. C. Rosenkilde i Hindsted herred, har kun medsendt beretningerne fra tre præster som særlig »mærkværdige«. De øvrige, nemlig provsterne i Hornum, Hellum, Gislum, Harre og Sønderlyng herreder har udnyttet herredsbrødre-nes udtalelser i deres egen indberetning, men kun fremsendt denne til biskoppen. Fra Nørre herred i Salling findes ingen indberetning.

I alle de tilfælde, hvor indberetninger fra præsterne mangler, er de eftersøgt i de pågældende provstearkiver (og i nogle tilfælde andetsteds i bispearkivet), men uden resultat.

Provsterne i Slet, Fjends og Middelsom herreder har ladet præsterne skrive deres beretninger på ét ark, som har cirkuleret fra den ene til den anden. Denne fremgangsmåde har, som det ofte ses ved indhentning af udtalelser fra en kreds af personer, en tendens til at fremkalde summariske svar, idet mange er tilbøjelige til blot at erklære sig enige med dem, der allerede har udtalt sig.

Alt i alt foreligger der indberetninger fra 67 præster (og provster) ud af vel ca. 85-90 mulige, og da det med rimelighed kan antages, at de provster, som ikke har medsendt præsternes beretninger, refererer disses væsentlige synspunkter, må man nok sige, at dækningen er god, og at indberetningerne som helhed kan tages som et fuldgyldigt udtryk for vurderinger, synspunkter og holdninger hos hele stiftets gejstlighed, og at de, hvad de faktiske oplysninger angår, afspejler de virkelige forhold i stiftet.

Det er vigtigt at holde sig dette for øje, da det er afgørende for indberetningernes dokumentationsværdi. Et enkelt eller kun nogle få vidnesbyrd om landbefolkningens forhold til religionen, kirken og skolen og dens søndagsadfærd kunne opfattes som udtryk for en individuel, subjektiv opfattelse af situationen. Men en så massiv og næsten énsstemmig tilkendegivelse om de herskende forhold, som der her er tale om, er der grund til at tillægge en betydelig dokumenta-

S.
173

 Betænkning.

Højsaamde Don- og S. S. Sagans Van-
 gjælligholdelse ind. Sorte- og Graabrødre-
 sogns for i Viborg, med de tiindeste no-
 gelytende Biskops Indvielse. —

Ikke alle præsteindberetningerne er skrevet så smukt og rummer så megen erkendelse af eget medansvar som den fra præsterne ved Viborg Sorte- og Graabrødre sogne. — Herover dens indledning og herunder slutningen med de fire præsters underskrift. Se s. 117 og 121.

(11)

Vi som kærte vilde tage ind Her alles naadige Bønne Ansøge
 med Altsammen aarsigt. Se som for, at vi nogle den Maade, som Gud
 givne, sig paa nogen Maade opvække Di. Gist for som Cijonier al.
 : kan det som muligt for til Ordte Søndst, men sigen at forvælt den
 Foruht, som vi for amannet af som Jesus at forvælt Gans
 Hænde Evangelium, saaledes, at vi forvælt Jellen med den indover.
 : hos Evangelio Biskops Indvielse bringe Biskops Indvielse til som Cijonier
 Lykke og Højsaamde.

Viborg, d. 17de Novbr. 1733

C. Adalind. M. Strup. B. V. Jensen
 N. Halnær.

tionsværdi. Netop derfor har udgiveren lagt vægt på, at alle indberetninger blev medtaget, selv om et mindre udvalg i og for sig kunne have oplyst om de fremherskende synspunkter. Dertil kommer, at præsteindberetningerne hver især kan være betydningsfulde kilder til de enkelte sognes historie.

Indberetningernes indhold

Det er en så godt som énstemmig opfattelse hos præsterne i Viborg stift, at kabinetsordren af 20. oktober 1773 har ret i, »at søndagenes og festdagenes helligeholdelse overmåde forsømmes, ja endog ved adskillige misbrug og laster vænæres«, og at biskop Rottbølls ord om »skolevæsenets forfald eller upasselige indretning« svarer til de faktiske forhold, og at disse medvirker stærkt til de sørgelige religiøse forhold.

Det er ikke hensigten her at foretage en omfattende gennemgang af indberetningerne, som stort set taler for sig selv. Men der skal i korthed peges på nogle væsentlige træk og nogle af de forhold, beretninger især kan bidrage til at belyse.

Forsømmelse af gudstjenesten. Den manglende helligeholdelse af søndagene bestod først og fremmest i forsømmelse af gudstjenesten. Man tager fejl, hvis man tror, at »tomme« kirker er særligt kendetegnende for vore dage. Skønt helligdagsforordningen byggede på kirkevang og foreskrev strenge straffe – for landalmuen indtil 3 timer i gabestokken – for at blive borte fra gudstjenesten uden gyldig grund, fremgår det klart af indberetningerne, at udeblivelse – i hvert fald i mange sogne – snarere var reglen end undtagelsen. Mange præster omtaler den udtrykkeligt. Andre forudsætter den velbekendt og nøjes med at omtale årsagerne. De fleste taler i mere ubestemte vendinger, f.eks.: »En såre stor del af menighedens lemmer kommer sjældent i kirke« (pastor Winding i Vester Bølle). Men provsten i Middelsom herred, Jens v. Haven til Vester Velling-Skjern sætter tal på kirkebesøget. 12 til 16 søn- og helligdage om året kommer der i hans to sogne, der hvert omfatter ca. 200 kommunikanter (altergæster, dvs. konfirmerede personer) 40 til 60 eller 25-35 % i kirke. Men det er højden. Resten af året er tallet sjældent over 20-30, endda når man medregner ukonfirmerede børn fra 12 år, altså omkring 10 % af menigheden.

Om disse tal kan tages som norm for hele stiftet, endsige da hele

landet, kan man naturligvis ikke vide. Men skal vi tro v. Haven, gælder de i hvert fald hele Middelsom herred, hvad han har erfaret ved sine visitatser (s. 147). I Hindsted herred har tilstanden muligvis ikke været meget bedre, om bedre overhovedet. Provst Rosenkilde siger, at »ikkun få søger den (kirken) imod de mange, som bliver hjemme«. Det må efter ordlyden betyde, at (væsentligt) under halvdele kommer i kirken. Således må også nok provst Friis, Hindborg og Rødding herreder, fortolkes, når han siger, at både gamle og unge oftere savnes i kirken, end de findes der. Og pastor Galthen i Simested hævder ligefrem, at »Guds hus står tomt«. Dette skal dog næppe tages mere bogstaveligt, end når man i nutiden taler om »tomme« kirker. Enkelte steder synes det dog at stå bedre til. Ifølge pastor Anchersen i Storvorde skal det kun være ganske få, der i hans sogne »overmåde« forsømmer gudstjenesten. Og pastor Østengaard i Lihme siger, at »hvad ... forsømmelse i den offentlige gudstjenestes besøgelse angår, da har sligt ... ikke sted her«.

Hvorfor blev gudstjenesten forsømt? Fra et kulturhistorisk og landbohistorisk synspunkt er det på sin vis mere interessant at erfare, hvorfor kirkegangen blev forsømt, end at den blev det. Det er oplysningerne herom, der især kan bidrage til billedet af landbefolkningens søndagsliv, ja af dens tilværelse i det hele taget.

Det er kun få indberetninger, der ikke fortæller mere eller mindre detaljeret om, hvad bonden, hans hustru, børn og tyende bestiller om søndagen i stedet for at søge Guds hus. Ja, også hvad de ulovligt giver sig af med før og efter kirketiden. For med enkelte undtagelser, bl.a. høstarbejde under truende vejrforhold, var arbejde ud over det strengt nødvendige som helligbrøde og under straf forbudt på søn- og helligdage.

Der var for øvrigt dem, der mente, at forordningen var for lemfældig med hensyn til høstarbejde. I hvert fald pastor Heerfordt i Ferslev: »Når den alnådige Gud nægter os ikke sine timelige velsignelser på vore agre, så nægter han os heller ikke betimeligt vejrlig at indhøste det i, uden at vi skulde tage Hans hellige sabbat til hjælp.«

Generelt gælder det, at søndagen, især på grund af hoveriet, var den eneste dag i ugen, bonden mente at have til forholdsvis fri rådighed, og at den derfor måtte udnyttes til et utal af større og mindre forskelligartede gøremål, som ugens øvrige 6 dage ikke levnede ham tid til. Som pastor Holst i Oddense siger: »Det er desværre alt for vist, at fast de fleste handeler og købmandsskaber, der indbyrdes

imellem den gemene mand sker, skal være en søndags arbejde og forretning, formenende de søgne dage ej tillader dem tid fra deres jordiske brug og gerning, men om søndagen, som de siger, forsømmer de intet dermed«. Med »jordisk brug og gerning« mener han nok jordens dyrkning eller markarbejde. Det betragtede mange det nok trods alt som en for udfordrende forseelse at forrette på helligdage, bortset fra hø- og kornhøst. Men der var altså også gøremål nok endda til udførelse om søndagen.

Nu var det for øvrigt ikke engang sikkert, at søndagen *var* til fri rådighed. For det er ikke få præster, der kan berette om, at bonden også denne dag kunne risikere at blive tilsagt til hoveri og kørsler for godsejeren, så ulovligt det end var. F.eks. oplyser pastor Heerfordt, at »om sommeren vanæres sabbaten mest på landet af mange ... jordegodsejere med at boye bønderne til hove enten til hø- eller kornhøst eller til at skære tørv og bjærge dem eller og til at gøre rejser, hvilket sidste sker ligesåvel om vinteren som om sommeren«. Og det havde i øvrigt afsmittende virkninger, for »derved forledes bønderne til at gøre det samme på deres egen grund endda midt under gudstjeningen«.

Det vil føre for vidt at opregne alle de gøremål, præsterne mere eller mindre malende omtaler, men i flæng kan da nævnes: bagen og bryggen, fiskeri, handel med heste og stude, kalkbrænding og kalkrejser, kastning og rensning af korn i laden, møder med godsejeren eller hans fuldmægtig, møllerejser, rivning af agre, silderejser, skoning af heste, smørkærning, stensankning, tvætning af får og klæder, tækning og tømring af huse.

Særlig omtale fortjener de såkaldte *kærlighedsgerninger*, som bestod i bøndernes arbejde og kørsler, især med hø og ildebrændsel, for husmænd og andre fattige husbeboere. De omtales af mange præster, der dog ikke lader sig dupere af det smukke navn, disse håndsrækninger på søn- og helligdage udsmykkes med. De er jo blot vederlag for andre ydelser, bønderne har modtaget. Provst Friis i Brøndum udtrykker det således: »Undertiden sættes en sminke på og undskyldning for lasterne, hvorved sabbaten vanhelliges, da der af de skyldige foregives, at det dels er fornødenheds- dels kærlighedsgerninger, som bevises imod de fattige husfolk, der ingen heste eller vogn har, og at det sker uden betaling, om endskønt at husmanden dog om de søgne dage i stedet for at betale med penge må gøre vederlag med sit sved og arbejde.« Enkelte præster har dog et lidt mildere syn på forholdet.

Provst Mørch i Gerding beklager det i og for sig, men mener, at »når sådan tjeneste enten ikke sker førend i aftenstunden for at tjene sin næste med det, man har og han savner, eller og uden betaling, så kan jeg ikke anse den synd større, end at den jo gerne kunde afgøres til eksempel for andre med en liden mulkt af 4 à 8 sk., når det skete for betaling«.

Grandestævner. Til de søndagsaktiviteter, præsterne vendte sig stærkest imod, selv om de vel foregik uden for kirketiden og således ikke direkte skulle afholde nogen fra at møde i kirken, hørte de såkaldte grandestævner (gadestævner, bystævner). Her flød brændevinen i stride strømme, og her bandedes, sværgedes og yppedes kiv. Kort sagt, her nåede helligdagskrænkelsen et højdepunkt. De skilddringer heraf, som præsterne giver, må nok siges at stå i grel modsætning til en vistnok udbredt romantisk opfattelse af bystævnet som et sted, hvor bymændene eller granderne siddende på hver sin sten under byens træ, hyggeligt pulsende på deres piber, i ro og fordragelighed under oldermandens besindige ordstyrerskab drøfter bylagentes fælles anliggender og træffer beslutning om, f.eks. hvornår man skal begynde på høsten, eller hvornår man kan »opgive ævred«, dvs. slippe kreaturerne ind til fælles græsning på de afhøstede vange. Den beskrivelse, provst Obel i Gudum giver af grandestævnet synes meget godt at dække den almindelige opfattelse hos stiftets præster: »Iblandt de vedtægter, som ikke anses mere for at vanhellige søn- og festdagene, men dog vist gør det og hindrer meget af de gode virkninger, som det forkyndte Guds ord kan have gjort i mange hjerter, er de såkaldede grandestævner eller bøndernes sammenkomster næsten hver helligdag, da der gemenlig råbes uden for kirken, når først eller sidst prædiken er til ende: I skal til stævne, når I får lagt kjolen. Disse sammenkomster kan vel have sin nytte, at deri kan overlægges et og andet, som i ugen skal forrettes, men er og som oftest til megen Guds fortørnelse, da de mangen gang falder ud til had og vrede, kiv og trætte, banden og sværgeren og andre ugudeligheder, især når der kommer, som så ofte sker, hyleri og drukkenskab dertil, hvilket der oftere sker ved det, at de penge, som kan falde for en eller anden forseelse imod deres vedtægter og beslutninger, såvel som de græspenge husmændene må give for deres køer, får og gæs, hvilke penge kan om året beløbe sig til noget anseeligt, efter sædvane skal mestendel, ligesom de falder, drikkes op. Og når de ikke kan forslå, så nødes, lokkes og overtales enhver og således og den, der ikke har lyst dertil, at lægge

noget til af sit eget, da det omsider kommer fra fylderier til drukken-skab og mange deraf flydende synder.«

Adfærd ved og i kirken. Selv om forsømmelse af kirkegangen var en meget udbredt overtrædelse af helligdagsforordningen, mødte trods alt hver søndag en del af menigheden frem. Det var vel så den faste kerne blandt de retfærdige i landet?

Nej, end ikke det var tilfældet, om man skal tro de talrige klager over menighedens adfærd ved og i kirken. Der kunne også være andre end rent kristelige motiver til at søge kirken – ganske bortset fra at det jo altså var strafbart, om end nogenlunde risikofrit, at blive borte. Her er, hvad pastor Hiersing i Hem mener om dette problem: »Hvor stort er ikke deres tal, som kommer til kirken for at få et ærinde forrettet, for at høre om, hvor der er en stud eller en hest enten at sælge eller købe, for at sladre, nu om ét, nu om et andet.« Eller pastor Holst i Oddense: »De flestes kirkegang består kun i en udvortes skik, og at de kan få den tid af dagen bortdrevet«. Kirken var altså et sted for nyttige kontakter eller for tidsfordriv i mangel af bedre! Og at det virkelig kunne gå meget muntert og selskabeligt til, ser man af Holsts beskrivelse af menighedens adfærd ved ankomsten til kirken: »De forsamler sig uden for kirken som på et torv, hvor den ene opholder den anden med snak og sladder, latter og råben, med fortælling af et og andet, med at røge tobak og videre. Og endskønt præsten ved sin indgang i kirken beder dem, at de nu vil følge med, bliver hans ord kuns med foragt anhørt, hvilket de og udviser, da de bliver ved deres forsamling og snak stående, indtil de hører, at præsten er gået på prædikestolen, da de i fuld march kommer løbende og trampende med deres jernbeslagne træsko på den stenpiggede gulv, der forårsager sådan bulder og alarm, at en lærer (præsten) næppe selv kan høre, hvad han taler, hans tanker mangan gang forvirres, de andre tilhørere deres tanker bliver adspredt dels af den bulder, dels for at give agt på den og den, der nu kom.« Eller af den beskrivelse, pastor Laurberg i Balling giver af »den koldsindighed og letsindighed mange tilhørere udmærkes af, da de til trods mod lærerens erindringer opholder hinanden med snak, ja vel grove af-handlinger på kirkegården, indtil sangen er til ende og præsten på prædikestolen, da det først er deres tid at stimle ind under fuld kimen af deres træskoer, læreren til krænkelse og tankers forvirring og de andre tilhørere til forargelse og anstød«.

Et er dog denne adfærd før gudstjenesten, og at det kunne være

svært for hyrden at få fårene samlet. Og at det virkelig *var* et problem at få tilhørerne til at komme rettidigt, er der talrige vidnesbyrd om. Næppe alle præster var dog selv helt uden skyld heri. Det fremgår nemlig af et par udsagn, at der kunne være tvivl om, hvornår gudstjenesten skulle begynde. Provst Milling i Øster Hornum foreslår ligefrem, at det »må alle stiftets præster under mulkt blive befalet på en vis tid både vinter og sommer at begynde deres prædiken«. Megen usikkerhed skyldtes de særlige kirkelige handlinger, især begravelse, der ofte foregik umiddelbart før gudstjenesten. Et andet er opførslen inde i kirken. Hvor uandægtigt og respektløst menigheden kunne opføre sig her, omtaler provst Celius i Brorstrup. Han har ganske vist selv fået situationen under kontrol på alle områder, hvad han en kende selvbevidst gør opmærksom på. Men under forgængerens, hr. Ulrich Sontum, så det slemt ud. Da »var menighederne så lastefulde, at han ikke vilde prædike for Haverslev menighed anderledes end at gå op og overskælde den. Og næsten alle i samme menighed var så vanartige, at når de kom i kirken, lagde de sig ned på bænken, snorke- de og visede mange foragtelige gebærder både imod lærdom og lærer«.

Var det vanskeligt at få folk til at indfinde sig rettidigt i kirken, var det ikke mindre svært at få dem til at blive tiden ud. Aldrig så snart var prædiken forbi, før mange under stor larm styrtede ud. Som Bonde Jahn fremhæver, er det et problem, der fremfor alle burde rådes bod på, at folk »løber i flokketal ud af kirken, så snart præsten går af prædikestolen, eller de kommer fra alteret, som giver intet til kende uden foragt, ligegyldighed og kedsomhed af tjenesten ... Foruden det bliver de andre i kirken ved deres udgang distraherede i deres andagt. Ja ofte er tumlen af træsko, som de fleste går i kirken med, så lydelig, at ingen kan høre, hvad der forrettes af præsten enten ved børnedåb eller altergang«.

Mange præster går ind for, at flugtproblemet bør løses ved, at man låser kirkedøren, til udgangsbønnen er læst. Det er dog ikke helt problemfrit. Dels kan der jo være dem, der nødvendigvis må forlade kirken, inden den ofte 2-3 timer lange gudstjeneste var forbi, f.eks. »gamle folk og frugtsommelige kvinder med andre, som uformodentlige tilfælde kunde påkomme« (provst Mørch), dels kunne de- gen risikere, hvis han gik ud af kirken, at en eller anden (spasmager?) lukkede ham ude (pastor Holst, Oddense). Provst Mørch foreslår problemet løst ved, at præstens medhjælpere på skift anbringes på et

Utidig udgang ønskede mange præster hindret ved at låse kirkedøren og fjerne nøglen til udgangsbønnen var læst. – Her ses den jernbeslagne dør i Ulbjerg kirke i Rinds herred og den ældgamle solide lås i Sønderholm kirke i Fiornum herred.

stolestade ved udgangen med pligt til »at tage ved ærmet og anholde enhver, som uden nødvendighed vilde echappere«.

En stærkt medvirkende årsag til flugten synes at være, at *katekisasi-* *onen* af de unge efter prædiken var meget upopulær, ja nok ligefrem frygtet. Denne præstens måske undertiden noget håndfaste afprøvning af, om man beherskede sin kristne børnelærdom eller kunne gøre rede for, hvad der just var blevet talt fra prædikestolen, har utvivlsomt af mange været følt som noget ubehageligt.

Medvirkende til en mindre heldig adfærd i kirken var *brændevinen*, der flød rigeligt ved mange lejligheder. Det gjaldt ikke alene som omtalt på grandestævnerne. Men også f.eks. om lørdagen ved torvedagene i Viborg og Randers. Dem besøgte bønderne flittigt og kom, som provst Blicher i Bjerregrav siger, »sjældent ædru derfra og er følgelig dagen efter uskikket til at holde sabbat«. Overhovedet har »misbrugen af brændevin«, siger han senere, »aldrig været større

end nu«. Så det var et problem, der ikke blot medvirkede til en i værste fald skandaløs adfærd i kirken og i bedste fald en uimodståelig søvnighed, men også i høj grad bidrog til vanhelligelse af helligdagen uden for kirketiden, både før og efter. Også vågestuerne om natten forud for en begravelse var anledning til drikkeri, ofte med et beruset ligfølge som resultat.

Alt i alt tyder de mange udsagn om menighedens adfærd på, at gudstjenesten anno 1773 ofte har været en langt mere farverig og betydelig mindre stilig foreteelse end i vore dage.

Trolovelser, bryllupper og begravelser. Blandt de forhold, biskop Rottbøll bad præsterne gøre rede for, var også »gamle vaner at opholde tjenesten efter lig« og lignende. Redegørelserne herfor yder bidrag til vor viden om de gamle landboskikke omkring de afgørende begivenheder i tilværelsen.

Flere præster går ind for, at trolovelser, bryllupper og begravelser som gudstjenesten uvedkommende henvises til søgnedagene, f.eks., provst Obel i Gudum: »Måtte trolovelser, bryllupper og begravelser, hvorved tiden til det, hvorfor søn- og festdagene er bestemte, ofte meget spildes, ja vel endog ilde anvendes, ej på de dage tillades, men alene holdes om søgnedage.« Provst Mørch i Gerding er dog ikke helt enig heri, selv om også hans herredsbrødre går ind for tanken. For, som han siger, »mangen fattig mand skulde om søgne dage se sig forlegen nok for at få fornødne faddere til sit barn, bærere og følgere til sit lig m.v.«. Man bør derfor fortsætte som hidtil, men rigtignok nøje påse, at gilder i tilslutning til disse familiebegivenheder som foreskrevet i forordningen af 14. december 1736 henlægges til søgnedage.

Hvad angår ligfærd var der flere problemer. Et par af dem fremgår af redegørelsen fra pastor Just i Vammen: »Ved ligbegængelse sker det undertiden her, at kirketjenesten opholdes, men i almindelighed, at uorden går i svang, nemlig: Ved samling og drik i det hus og stue, hvor liget er, som begynder aftenen førend liget skal begraves og kaldes vågestuer og vedvarer til langt ud på natten. Begynder atter igen anden morgen, indtil liget skal udbæres. Så skal også tværtimod reskriptet af 7. juni 1693 degnen synge over liget i stuen, før det udtages, hvilken sang de ikke begynder med, førend der er ringet 3. og sidste gang til tjenesten. Og det sker ved alle lig, uagtet præstens tjeneste med prædiken ikke er begæret. Ved det sidste opholdes kirketjenesten, og ved det første forårsages, at de, som kommer fra

vågestuer og ligbegængelser, er uskikkede til at helligholde sabbaten.« Endnu et problem omtaler pastor Uttermøhlen i Lem, nemlig det åbenbart noget ømfindtlige spørgsmål om ligprædikener, der ikke ifølge gældende bestemmelser var obligatoriske, men leveredes mod eller uden betaling efter ønske fra de efterladte. »Jeg kan ikke nægte«, siger han, »jeg jo synes, som flere fornuftige, at ligprædikener burde ganske afskaffes. Udråbes en død og ugudelig ikke for salig både i hans testamente og ligprædiken, pådrager præst og degn sig de efterlevendes had og store vrede, og de ved ikke, hvad chikaner de vil gøre dem. Tales der om den dødes laster, så er det meget værre. Desuden ved jeg ikke, at ligprædikener har nogen grund i Guds ord, men ved alene, at de er begyndte i pavedømmet«.

Hvorfor kunne helligdagslovgivningen ikke håndhæves? Af væsentlig indteresse er det også at erfare, hvordan kirkegangen kunne forsømmes og helligdagslovgivningen i det hele taget overtrædes så groft, som det øjensynligt skete, skønt det var strafbart. Forklaringen herpå er givetvis meget kompliceret. Men under alle omstændigheder er forholdet et af mange vidnesbyrd om et udtalt misforhold mellem på den ene side den enevældige kongemagts ønske om at regulere undersåtternes adfærd ned i de mindste detaljer og på den anden side dens faktiske magtesløshed med hensyn til at gennemføre sin vilje, hvis denne ikke var i samklang med den lokale administrations, herunder godsejerne, og undersåtternes holdninger og interesser.

Det lyser klart ud af adskillige indberetninger, at præsterne i vid udstrækning, ja nok nærmest totalt, måtte savne den støtte, de ifølge helligdagsforordningen af 1735 skulle have hos »den verdslige arm«, dvs. embedsmændene og ikke mindst godsejerne, når det gjaldt afstraffelsen af dem, der var strafskyldige for kirkeforsømmelse, ulovligt søndagsarbejde eller anden helligdagskrænkende adfærd. Som pastor Just i Vammen skriver: »Men hvo holder derover? Jeg har efter ofte skete advarsler til den skyldige andraget slig sag for herskabet og ganske ingen assistance fået.« Ja ikke nok med, at herskabet eller rette vedkommende embedsmænd kunne forholde sig passivt til præstens anmeldelser. Men som pastor Berg i Øster Velling siger: »Den verdslige arm, som skulde hjælpe os, hugger tit på os.« Og når bonden ser, at præsten ingen assistance får, »så anser (han) alle præstens trusler ikkun som et fulmen brutum (en tom trussel)«.

Men godsejerne svigtede ikke blot ved at vægre sig imod at straffe deres fæstebønder, som de skulle ifølge helligdagsforordningen. De

svigtede også ofte ved ikke selv at gå foran med et godt eksempel – for slet ikke at tale om deres allerede omtalte forseelse ved at kræve hoveri af deres fæstere på helligdage. Og netop eksemplets magt til lagde ikke blot biskop Rottbøll, men også mange præster stor betydning. Som provst Kiersing i Durup skriver, har godsejeres og andre fornemme folks eksempler »en magnetisk kraft«. Eller som provst Blicher i Bjerregrav udtrykker det: »Erfarenhed har lært, at intet bånd for bonden er af nogen valeur, uden det er knyttet ved hosbondens hånd.«

Men selv om godsejeren svigter med hensyn til at straffe de skyldige blandt sine undergivne, skulle præstens muligheder ikke være udtømt. »For en frugtesløs angivelse hos proprietæren (godsejeren) er der givet adresse på højere steder«, siger pastor Mehl i Rødding. Så det skulle altså – teoretisk set – være muligt at indklage godsejeren for højere instanser. Men teori er ét, praksis noget andet. Her melder de reale magtforhold – sociale og økonomiske – mellem godsejer og præst sig. Og for så vidt også mellem præsten og hans sognebørn, af hvis ydelser han er økonomisk afhængig. Så pastor Mehl fortsætter: »Men om en præst vilde og kunde end tilsidesætte de fornærmelige følger for hans næring og indkomst, som proprietærens i så fald opvakte vrede kunde føde af sig endog hos proprietærens underhævende, så vilde han (præsten) dog som oftest ømme sig ved at gøre sådan angivelse af frygt, at han som desaccrediteret (ilde anskrevet) skulde tabe hos vedkommende en betydelig del af den indgang, han ved ordet og lærdommen skulde finde i gemytterne.« Det vil sige, at også hans åndelige indflydelse ville komme i fare, foruden at han mistede indtægter. Og så ville det jo da i hvert fald være formålsløst, ja uforsvarligt ved en fast optræden mod godsejeren at sætte sit økonomiske velfærd på spil.

Det var først og fremmest *offeret* ved de tre store højtider (højtidsoffer) og ved de enkelte kirkelige handlinger (accidensoffer), der var i farezonen. Det var, formelt i hvert fald, frivilligt, og størrelsen var sædvanebestemt og kunne ændres vilkårligt. Netop derfor var det vigtigt for præsten ikke at lægge sig så meget ud med sin menighed, at den svarede igen med formindsket offer. Et helt pudsigt billede af denne afhængighed tegner pastor Wøldike i Gunderup: »Måtte det sognefolkene forbydes at bringe præst og degn deres påskerug, æg og ost ... om søn- og festdagene, men sligt bør ske de søgne dage. Slig aflevering på helligdagene gør ej alene præstens stue ligesom og deg-

nens lig en krambod, men kan og forvolde, at bonden, der for det afleverte får i præstegården en skænkning og hos degnen for dito en anden, efter at han ej er gået uden at få og en fra sit hus, får derefter i kirken mere lyst til at sove end at høre på prædiken. Det kunde vel synes ... let at afskaffe. Man tog på sådanne dage ej imod sligt. Men når bonden derover blev stødt, glemte han vist ej alene samme år, men vel og flere at komme igen, hvormed man just ikke var tjent.« En særlig tydelig sammenhæng mellem på den ene side præstens mulige forsøg på mere strikte at håndhæve helligdagsforordningens anmeldelses- og straffebestemmelser og på den anden side menighedens hævn gennem ofringen fremstiller provst Rosenkilde i Vive: »Thi ikke alene anser mange proprietærer deres underhavendes forargelige forhold med ligegyldige øjne, men og, når præsterne gør angivelse derover, understøtter de forbryderne med råd og dåd enten hemmelig eller åbenbare og ved vidners førelse, formaliteter etc. således drejer og vender angivelsen, at den til sidst bliver virkeløs, ja latterlig. End mere, kan endelig en og anden præst, som forstår noget af det juridiske, således forsvare sin angivelse, at forbryderne bliver mulkterede, så bliver slutningen denne, at disse afkorter præsten den betalte mulkt tid efter anden i deres offer, hvilket er vederfaret mig og mange flere. Og da er det jo en stor dårlighed af en præst at angive andre for selv at betale mulkten.« – Intet under, at han gerne så det fastsat (i lovgivningen), »hvad enhver kommunikant efter sin stand burde ofre«. Noget tilsvarende har ifølge provst Mørch i Gerding et par af hans herredsbrødre foreslået, nemlig »til noget vist efter tønde hartkorn«. Men Mørch er dog lidt betænkelig ved i denne sammenhæng at bringe en sådan løsning på bane: »Hertil vil jeg intet sige, uden ... at alt det, som smager af egeninteresse, har jeg været særdeles øm over at røre ved, når på nogen måde samme kunde foranlediges ved et responsum på noget, som sigtede til Guds ære eller det almindelige bedste.« – Men i en anden sammenhæng måske?

Skoleforholdene. Skildringen af skoleforholdene indtager en væsentlig plads i indberetningerne fra Viborg stift. Når biskop Rottbøll og med ham alle præsterne lagde så stor vægt på dette spørgsmål, hænger det sammen med, at formålet med skoleundervisningen, som hvilede på forordningen af 23. januar 1739 om skolerne på landet i Danmark, næsten udelukkende var oplæring i kristendommen, mens kundskaber herudover ansås for unødvendige for landalmuen, om ikke ligefrem skadelige. Som stiftamtmand C. Güldenchrone og biskop

A. Wøldike i Viborg i 1737 udtalte i en betænkning om den forestående skoleforordning: »Det synes ikke at ville blive gavnligt for proprietærerne, om deres bønders børn lærer meget at skrive og regne uden besværing, såsom de derved får mere lyst til pennen end til ploven, hvorover hosbonderne lettelig tager skade ved deres bortgang fra godset.«¹³

Det var ikke, i hvert fald for en nutidig betragtning, store krav der stillede til skolevæsenet på landet efter 1739-forordningen – hverken til skolehusene med inventar og lærebøger, til skoleholderne eller til selve skolegangen. Og dog er hovedindtrykket af præsteindberetningerne, at selv disse krav var meget langt fra at være opfyldt. Hovedproblemet synes dog at være bøndernes forsømmelighed i at lade deres børn deltage i undervisningen, og dette ansås for en hovedårsag til den svigtende viden om og interesse for religionen. En af de fyldigste – og mest malende – beskrivelser af denne forsømmelighed og dens årsager giver pastor Uttermøhlen i Lem: »Hvad skolevæsenet er angående, da er det vist, at det er tildels meget forfaldent. Årsagerne ... er følgende: 1) Forældrenes lunkenhed til at holde deres børn til skolen ... mange børn søger (ikke) skolen over 14 dage året igennem, og hvad kan der udrettes ved så kort en skolegang? 2) De fleste forældres uformuenhed til at holde deres børn hjemme for at gå i skole. Thi de er nødsagede til formedelst deres fattigdom at lade deres små børn tjene det hele år igennem for det kære brød alene, hvor de kan få tjeneste. 3) Ved erindringer til forældrene om deres lunkenhed til at lade deres børn komme til skole, når de nogen tid kan være hjemme, svarer de ... med raison, at de er nøgne og ikke kan lade dem gå at fryse til skolen om vinteren i frost og kuld, da skolevejen er lang. De indvender uden mindre grund, at de undser sig for at lade deres børn sidde i skolen at spise tør brød, når de riges har deres sul til brødet. 4) Så længe bøndernes markarbejde kan foretages, benytter de sig af deres børn til at køre plov og vogn, da den største hob ikke formår at holde tjenestefolk, hvilket og er en hindrende årsag i børnenes skolegang. – Til skolevæsenets forfaldenhed henhører og 5) Når de fattige bønder, både gård- og husmænd, ikke kan lade deres børn komme til skolen ... tager de sig for enten selv eller ved en anden i byen at lade deres børn lære at kende bogstaver, stave og til sidst at læse i en bog. Og når man betragter sådanne folkes undervisere, der

13. LA f. Nørrej. C2-27. Viborg bispearkiv. Kopibog 1737-39, p. 78.

ikke forstår selv ret at stave, og deres forunderlige talemåder, udmæle og dialekter, så er det ikke at undre, at det propageres på (forplantes til) de børn, de har til undervisning, og deres tale bliver næsten som det hottentotiske.« Om muligt endnu mere pessimistisk ser pastor Flechtner i Vester Hornum på skolesituationen: »Hvad skolevæsenet angår, da er samme ikkun i mådelig stand. Få af gårdfolkene og ingen af husfolkene børn søger skolen. De af gårdfolkene, som har noget lidet i evne, lader nok deres børn gå i skole. De uformuende og udarmede, som er den største del, årsager sig (undskylder sig med), at de formår ikke at holde deres børn til skole. De har hverken føde at give dem med sig til skole, ikke heller klæder, de uden skam kan gå til skole udi, eller børnene i frost og kuld om vinteren kan nære sig at gå udi.« Og senere: »Af husfolk er her få, som holder deres børn til skole. Der er ikke mindre end syv huse her i sognet, som er efterladte øde af beboerne ... Og de fattige folk går om i landet med deres børn at tigge ... Disse fattige børn går og vokser op i vankundighed, og jeg ved ikke, hvad her til sidst vil blive af.«

Det er store sociale problemer, der lyser ud af disse udtalelser. Og om sociale forskelle i bondesamfundet vidner ikke mindst Uttermøhlens udtalelser tydeligt.

Det er et omdiskuteret spørgsmål, hvor udbredt læsefærdigheden var i landbefolkningen i 1700-tallet. Også herom kan der nok findes i det mindste antydninger i indberetningerne. Når f.eks. pastor Østengaard i Lihme som udtryk for, hvor ringe det stod til, udtaler, at »der findes endnu de forældre og gamle folk, der ikke kan læse i en bog«, og når pastor Just i Vammen siger: »Jeg kan desværre fremvise børn her af menigheden, som er 16, 17, 18 år gl. og ikke kan læse ret inden i en bog,« så efterlader det dog nærmest det indtryk, at der er tale om beklagelige undtagelser, man ikke skulle tro mulige.

Forslag til forbedringer. Præsteindberetningerne består formelt set af to hovedelementer: beskrivelsen af de eksisterende forhold mht. kirke og skole og forslagene til deres forbedring. De sidste er i og for sig ud fra en historisk betragtning de mindst interessante. Ofte virker de tilmed noget fortænkte og fantasifulde. De har dog alligevel en betydelig interesse som et udtryk for gejstlighedens holdninger og dens opfattelse af idealtilstanden.

Ikke mindst interessante er forslagene ved at belyse præsternes holdning til kirketvang og straf for kirkelige forseelser. Står gejstligheden i 1773 på 1735-forordningens grund, eller har den nærmet sig

den langt mere liberale holdning, der ligger bag dens afløser, forordningen af 1845?

Med ganske få undtagelser går præsterne i Viborg stift i 1773 klart ind for kirketvang og straffe. Mange finder de gældende bestemmelser passende. Det gælder f.eks. pastor Bonde Jahn i Øls: »Det kan ej fejle, at dersom sådanne sabbatens overtrædere blev strikte efter loven og de udgangne forordningers bydende ansete og straffede, det da ej blev i den gang, det er.« Nogle vil moderere straffebestemmelserne, da de ellers ikke bringes i anvendelse. Således siger provst Obel i Gudum, at loven »i henseende til de flestes vilkår, der fortjener at straffes, synes at være for hård og altså at forvolde, at den ikke eksekveres.« Andre vil tværtimod have bestemmelserne skærpet. Pastor Lemvig i Ulstrup vil have sabbatsbøder på 9 mark »og ikke 4 sk., som sabbatsforordningen omformelder«. Altså en 36-dobling! Et synspunkt der rimer godt med den holdning, pastor Uttermøhlen i Lem udtrykker: »Thi at slå bonden i hans tomme pengepung har 100 gange større indtryk, end 1000 gange at banke ham med Guds ords hammer.« Et for en nutidig betragtning usympatisk træk er en udbredt anvisning på brug af posekiggeri og angiveri, gerne anonymt, om det skal være. Men det var en metode, myndighederne i vid udstrækning og på mange områder anvendte i datiden. Den skulle, så langt det rakte, kompensere for de mangelfulde muligheder for et politimæssigt efterforskningsarbejde. Den i vore øjne mest frastødende form har nok den fremgangsmåde, som provst v. Haven i Vester Velling gav anvisning på, og som i det gode formåls tjeneste sigtede mod at opvække »en slags jalousi imellem sognefolkene indbyrdes, at den ene, som måtte betale mulkt, vilde angive andre, som kunde blive skyldige dertil«. Det skal her indskydes, at angiveriet belønnes med andel i de bøder, det kunne resultere i.

Endelig er der enkelte, som principielt er imod straf, men i praksis finder den nødvendig. For provst Mørch i Gerding er den »det sidste refugium jeg tager, da jeg stedse har holdt for, mit embede medfører aldrig at påstå verdslig straf, uden allerhøjeste nødvendighed det udkræver«.

Til de lidt mere bizarre forslag hører vel et fra pastor Wassard i Ulbjerg om at give hver præst en underofficer til rådighed som eksekutant ved inddrivelse af helligdagsbøder. Et forslag hans provst, L. F. Winther i Gedsted dog afviser som »farligt«, da ordningen kan misbruges. Til gengæld går han ind for strikte efterlevelse af 1735-

forordningen og vil have de herredsfogder og godsejere straffet, som svigter deres forpligtelser, de første med tab af embede, de sidste med tab af et af godsejerstandens vigtige privilegier fra gammel tid, sigt- og sagesaldsretten. At provst Kiersing i Durup for kirkeforsømmelse og anden helligbrøde går ind for en straffeskala, der via gabestokken (som i 1735-forordningen) og udelukkelse fra alterets sakramente ender med arbejde i nærmeste tugthus, fortjener også at fremdrages som udtryk for de midler, nogle gejstlige langt oppe i oplysningstiden kunne tænke sig anvendt.

Endelig skal som et tvangsmiddel, talrige præster gik ind for, nævnes den allerede omtalte spærring af udgangen fra kirken, til gudstjernen var helt forbi. Det sigtede naturligvis mere snævert, nemlig kun til dem, som lovlydigt *var* kommet i kirke. Men i al deres kuriositet var forslagene herom nok ganske typiske for præsternes holdning.

Indberetningerne som vidnesbyrd om religiøsitet

Mens der næppe er grund til at anfægte det væsentlige i de faktiske oplysninger, der kan udlæses af præsteindberetningerne, kan man måske nok sætte et lille spørgsmålstegn ved, hvor negativt oplysningerne ud fra et religiøst standpunkt bør fortolkes. *Var* en vis forsømmelse af kirkegangen og det at arbejde eller handle på søn- og helligdage uden videre udtryk for religiøs ligegyldighed?

Den dagbog, som en bonde i Middelsom herred, Christen Andersen i Nørre Tulstrup, Lee sogn, begyndte at føre fra 1786, altså kun få år senere, kan måske bestyrke tvivlen. Christen Andersen var uden tvivl et alvorligt troende menneske, om hvem hans sognepræst Hans Bjerregaard ved hans død i en mindeartikel udtalte, at »af religion og offentlig gudsdyrkelse var han ... en varm ven«. Hvordan var *hans* søndagsadfærd? En grundig analyse heraf vil føre for vidt her. Men blot et hastigt gennemsyn af hans dagbogsindførsler for 1786 viser, at han gang på gang om søndagen udførte arbejder, handler og rejser, som bedømt efter helligdagsforordningens bogstav ville have gjort ham strafskyldig, og som ville have diskvalificeret ham i mange af 1773-præsternes øjne. F.eks. var han søndag den 5. marts i Løvskal for at lade trende hørgarn og blågarn, og samme dag satte han 8 travrer havre om. Søndag den 23. april var han på Viskum med sin landgilde. Søndag den 14. maj såede han hørfrø i Vejager og kørte

derpå med sin hustru til Løvskaal for at lade trende hørgarnslærred og olmerdug. Søndag den 18. juni agede han 10 læs tørv ind for husmanden Peder Nielsen Væk, osv. Nogle søndage, men langt fra alle, oplyser han, at han (og evt. familien) har været i kirke. Det *kan* bero på tilfældigheder, at han kun nogle helligdage omtaler kirkegang, men det kan ligeså vel tænkes, at han som regel ikke har været i kirke, når han ikke nævner det. Visse søndage synes hans omtalte gøremål så omfattende, at de knap synes at have kunnet levne plads til kirkegang. Min fornemmelse er i øvrigt, at han slet ikke ville have omtalt sin kirkegang, hvis den var en helt ufravigelig regel hver søn- og helligdag.¹⁴

Udgivelsesprincipper m.v.

Præsternes indberetninger er placeret topografisk efter herredernes og sognenes rækkefølge i Trap: DANMARK. Dog med følgende undtagelser. Provstens beretning er i hvert herred anbragt forrest. Hvor præsterne har skrevet deres beretninger på samme cirkulerende ark, er rækkefølgen herpå fulgt. Beretningerne fra købstæderne er anbragt under herrederne (Viborg under Nørlyng, Skive under Hindborg herred). Læsø er anbragt til sidst.

Samtlige fundne indberetninger er medtaget. De manglende er uden resultat eftersøgt andetsteds i bispearkivet og i de pågældende provstearkiver.

Indberetningerne (og biskoppens betænkning samt de i indledningen citerede aktstykker) er principielt gengivet fuldstændigt. Dog er indledende og afsluttende formler uden reelt indhold udeladt. Dette er altid markeret med – – – eller Inde i teksten er ligeledes i et vist omfang udeladt betydningsløse ord og vendinger. Også dette er altid markeret med tre prikker. Ord i skarpe parenteser er udgiverens tilføjelser. Runde parenteser er normalt præsternes egne, men kan i enkelte tilfælde skyldes, at udgiveren har måttet flytte et ord i teksten i forbindelse med en udeladelse eller en forandring i tegnsætningen.

Gengivelsen er i øvrigt ordret, men ikke altid bogstavret. Da præsterne som ikke-indfødte ikke afspejler de pågældende sognes dialekter, og da der i det hele taget ikke skønnes at knytte sig særlig filolo-

14. Jens Holmgaard (udg.): Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christens Andersens dagbog 1786-1797. Kbh. 1969.

gisk interesse til teksterne, har udgiveren valgt at sætte hensynet til den umiddelbare læselighed over den bogstavrette gengivelse. Vigtigst er nok at bemærke, at gengivelsen af verbernes former (ental og flertal) følger nutidig brug. Det har ved en nærmere undersøgelse vist sig, at præsternes anvendelse af flertalsformen er meget tilfældig og inkonsekvent, ikke blot således at nogle præster ikke anvender den, men også således, at den enkelte præst ofte vakler stærkt i brugen af den. Et forhold der, i parentes bemærket, bestyrker den opfattelse, at verbernes flertalsformer, længe før de i begyndelsen af dette århundrede gik helt af brug, kun hørte hjemme i skriftsproget, ikke i talesproget. Oplæsning af ældre tekster med gengivelse af disses flertalsformer turde således være en misforståelse.

Formerne kunde – kunne, skulde – skulle og vilde – ville er gengivet efter reglerne fra før retskrivningsreformen i 1948. Tegnsætningen er tillempt af læselighedshensyn. Navnlig er antallet af punktummer øget væsentligt og lange sætningsperioder derved opdelt i kortere. Enkelte ord er forkortet i gengivelsen. Det gælder navnlig ordene allernådigst og allerunderdanigst, der gengives allern. og allern.

Til lettere forståelse af teksterne er de forsynet med forklarende fodnoter og en samlet ordliste. Det kan nok være lidt tilfældigt, hvad der er oplyst i en fodnote, og hvad der må søges i ordlisten. Denne medtager dog først og fremmest ord og begreber, som forekommer flere steder. Selv om alle problemer næppe er løst, vil noter og ordliste forhåbentlig være en håndsækning til læseren. Det er dog vigtigt at understrege, at udgiveren ikke er særlig teologisk eller kirkehistorisk kyndig og derfor kan have overset et og andet problem. Ej heller kan muligheden for, at han har misforstået noget, desværre udelukkes.

Til slut skal der gøres opmærksom på en ufuldstændighed i bogens titel. Tre præsteindberetninger, nemlig stiftprovst Vilh. Worsøes (Viborg domsogn), Chr. Sadolins, Fr. Astrups, Chr. Nissens og Mogens Halkiers (Viborg Sorte- og Gråbrødre sogne) samt Fr. W. Winds (Skive-Resen sogne) berører foruden forholdene på landet også problemerne i de to købstæder. Også biskoppen strejfer i sin betænkning købstædernes skoleforhold. Det skønnes dog ikke, at købstadforholdene indtager en så stor plads, at det kunne berettige til at udvide bogens titel til også at dække købstadbeboerne og købstæderne.

Præsternes indberetninger
og
biskop Rottbølls betænkning

Fleskum herred

Hans Jørgen Obel, Gudum-Lillevorde. Provst. 13. december 1773.

[*Provstens følgeskrivelse til biskoppen*]

Efter befaling har jeg i min betænkning ... her og der indført noget af det, jeg ... fra mine kære herredsbrødre tildels nylig har erhholdet. Men at gøre en fuldstændig ekstrakt deraf var mig ikke muligt, da de både i det ene og det andet har haft adskillige tanker, vel og har anført det, som man selv kunde hæmme eller iværksætte. Jeg giver mig derfor den frihed ... at indsende deres betænkninger tilligemed min egen og det så meget desmere, som jeg ... havde bedet, at de vilde skrive dem således, at de, om det ikke kunde lade sig gøre at forfatte et udførlig udtog deraf, kunde indsendes. Give Gud, at der af denne foranstaltning kunde komme noget ud til Hans ære, menighedernes opbyggelse og skolernes bedre istandsættelse, så var den derpå anvendte tid vel belønnet.

[*Provstens betænkning*]

At søn- og festdagene ej til deres nyttige og salige øjemed anvendes, således som de burde, men desværre som overalt i landet så og her i Fleskum herred meget både forsømmes og ved adskillige misbrug og laster vanæres, det er noget, som både mine kære herredsbrødre og jeg vemodig må beklage.

Mange vanhelliger dem ved at forsømme og foragte Guds ord og dets prædiken, andre tillige med legemligt og opsætteligt arbejde. Da bages, brygges og gøres andre på de dage utilladelige husforretninger. Da gæses, køres og rides fra en by til en anden. Da handles og vandles. Da købes og sælges. Da drives og ledes de købte og solgte kreaturer et sted fra og et andet sted til. Så går det ofte vinter og sommer. Især bliver disse dage meget vanhelligede om sommeren, i besynderlighed i tørve- og høbjærgningen af gadehusenes beboere. Thi da de alle behøver ildebrand og den største del af dem hø til deres kreaturer, og de som tjenende hos gårdmændene kan ikke få – eller rettere, for at få des større løn, har ikke betinget dem – lejlighed til at bjærge det de søgne dage, så bruger både de selv og andre, som de dertil kan formå, helligdagene til at grave tørv, når den tid er, og at slå græs, når tiden

falder. Begge dele skal da og, når de er dertil tjenlige, hjemføres, hvilket da må ske af gårdmændene og mange gange bliver og af dem et helligdagsarbejde, og det ikke alene om eftermiddager., når den offentlige gudstjeneste er til ende, men undertiden og formiddagen, førend tjenesten begynder og imedens den varer, hvilket især sker i de byer, hvori præsten ikke boer. Sådant bliver da vel både af dem, der har gjort arbejdet, og dem, som det er gjort for, kaldet ... en kærlighedsgerning. Men det er i sig selv sjældent så, da det bliver på en slags måde betalt, nu med penge, nu med mad og overflødig drikke, nu med arbejde derfor på andre tider osv.¹

Det er bedrøveligt, at søn- og festdagene på sådan måde vanhelliges, men end mere bedrøveligt, at de tillige ved allehånde laster vanæres, såsom ved fylderi og drukkenskab enten i de privilegerede eller de selvgjorte kroer, (thi det er dog vist, at alle de gode forordninger² derimod har endnu ikke kunnet afskaffe dem) i lige måde kort-, terning- og paa sine tider keglespil, der saa tit falder ud til trætte og slagsmål. Og er der visse tider om året, der ved syndige vaner fører visse syndige laster med sig eller rettere dertil misbruges, hvortil kan regnes:

1. Det så dårlige blusbrænden aftenen for skt. hansdag og den derpå følgende stimen og støjen, ja med Guds navns forfængelige brug forbundne syngen den meste tid af natten.

2. Den forargelige såkaldte sommer i by riden udi pinseugen, ja på pinsedag selv. Disse laster er vel ikke i de sidste 10 år øvede her i herredet. Dog kan den første ses til den omskrevne tid på mange steder rundt omkring, og af de såkaldte majkarle kommer der undertiden hele flokke fra andre steder, som foruden sådanne dårligheder, som forbundne med mange synder, er forargelige, så kan andre befrøgtelig forledes til at begynde igen dermed.

3. De hele julen igennem så mange steder i svang gående liderlige

1. Som kærlighedsgerning betegnes en handling, der af barmhjertighed udføres for en ringere stillet. Mange præster er i det følgende enige om at bestride, at de markarbejder og kørsler m.v., som af bønder udføres for husmænd, der ikke selv har trækdyr, skulle være virkelige kærlighedsgerninger. – Jf. Jeppe Aakjærs fortælling »Frederik Tapbjergs Plovgilde«, hvor vederlaget for en »kærlighedsgerning« 100 år senere er levende skildret.

2. Siden frd. af 4. juni 1689 første gang forbød brændevinsbrænderi hos almuen på landet i Danmark og andre kroer end de privilegerede, fulgte igennem 1700-tallet talrige forordninger, der indskærpede og strammede forbudet. Den seneste og hidtil strengeste var udkommet 2. sept. 1773.

Så hyggeligt og velordnet forestillede maleren Rasmus Christiansen (1863-1940) sig grandestævnet. Der vanker nok en lille en af klukflasken, men af det tøjsløse fylderi, som skildres af provst Obel og andre præster, ses ingen spor. – Orig. på Tune Landbrugsskole. Her efter Einar Jensen: Træk af dansk landbrugs historie 1982.

og til så megen letfærdighed og løstgighed forledende julestuer, hvorved så mangt et ungt og ikke ved nåden stadfæstet hjerte bliver henrevet til det ugudelige væsen og de verdslige lyster.

Iblandt de vedtægter, som ikke anses mere for at vanhellige søn- og festdagene, men dog vist gør det og hindrer meget de gode virkninger, som det forkyndte Guds ord kan have gjort i mange hjerter, er de såkaldte grandestævner eller bøndernes sammenkomster næsten hver helligdag, da der gemenlig råbes udenfor kirken, når først eller sidst prædiken er til ende: I skal til stævne, når I får lagt kjolen. Disse sammenkomster kan vel have sin nytte, at deri kan overlægges et og andet, som i ugen skal forrettes, men er og som oftest til megen Guds fortørnelse, da de mangen gang falder ud til had og vrede, kiv og trætte, banden og sværgeren og andre ugudeligheder, især når der kommer, som så ofte sker, hyleri og drukkenskab dertil, hvilket der oftere sker ved det, at de penge, som kan falde for en eller anden forseelse

imod deres vedtægter og beslutninger, såvel som de græspenge husmændene må give for deres køer, får og gæs, hvilke penge kan om året beløbe sig til nogen anseeligt, efter sædvane skal mestendel, ligesom de falder, drikkes op. Og når de ikke kan forslå, så nødes, lokkes og overtales enhver og således og den, der ikke har lyst dertil, at lægge noget til af sit eget, da det omsider kommer fra fylderier til drukken-skab og mange deraf flydende synder.

Dette anførte er i særdeleshed det, der forårsager søn- og festdage-nes forsømmelse og vanære.

Hvor hjertelig var det at ønske, at derpå kunde rådets bod, og at vor fromme konges attrå dertil kunde iværksættes og udføres. Men skal dette ske, så bliver efter mine herredsbrødres og egne tanker fornødent:

1. At de mange gode forordninger om søn- og festdagens helligholdelse blev i en ny forordning samlede, skærpede og således udvidede, at præsterne blev pålagte med al flid og alvorlighed at prædike og katekisere. Og når de til det sidste havde ikke lejlighed og kræfter, da samme at forrettes af degnene og skoleholderne, hvilke og skulde pålægges flittig især om vinteren at holde med ungdommen det såkaldte kor. Ligeledes skulde forældre, madfædre og madmødre samt deres børn og tyende pålægges med al alvorlighed og stille andagt at benytte sig af andres arbejde og tjeneste og derved blive til stede i kirken, indtil den ganske gudstjeneste er til ende. Og var det så meget godt, om gamle og unge kunde bringes til hjemme at igentage for og med hinanden, hvad de i kirken og skolen kunde have hørt og lært.

2. Måtte trolovelser, bryllupper og begravelser, hvorved tiden til det, hvorfor søn- og festdagene er bestemte, ofte meget spildes, ja vel endog ilde anvendes, ej på de dage tillades, men alene holdes om søgnedage.

3. Måtte al legemligt uforholdent og opsætteligt arbejde og endmere de anførte og andre laster, som så meget muligt måtte navngives, på de dage strengelig forbydes. Og da erfaring har nok vist, at hverken Guds ord eller kongens lov og forordninger og alle derpå grundede kærlige formaninger, advarsler og trusler har kunnet hæmme dette onde, så bliver der vel intet andet udvortes middel dertil end straf og frygt for den. Nu har loven vel tildels sat den. Men da den i henseende til de flestes vilkår, der fortjener at straffes, synes at være for hård og altså at forvolde, at den ikke eksekveres, så var det vel bedre, at den var tålelig, nemlig for en arbejdende om hellige dage 16

à 24 sk., anden gang dobbelt så meget og så fremdeles indtil 4 à 6 mk. Og når den arbejdende tillige brugte heste og vogn, følgelig gav mere forargelse, da sådan dobbelt straf herfor. Og skulde tiden til sådan straf være fra årets begyndelse og til dets ende. Men skulde det befindes, at noget sådant arbejde på helligdage skulde påbydes fra nogen hoverigård, da ikke alene de lydende skulde anses med den anførte straf, men den bydende med en langt højere mulkt at belægges.

4. De foranførte og andre laster, hvorved de hellige dage så meget vanæres, må der sættes større straf for, i besynderlighed for de forargelige og i så lang tid om året varende julestuer, og det både for dem, der låner deres huse dertil, og for dem, der indfinder sig dertil, men især for dem, der lader sig bruge som spillemænd derved. Thi spillet er det, der først samler de unge sammen. Men når de er kede af at springe derefter, så bliver befrygtelig enden af legen adskillige letfærdigheders og løvsagtigheders skammelige øvelser.

5. Af hvem, på hvad måde og til hvad brug sådanne straffebøder skulde inddrives og anvendes, det måtte fastsættes. Enhver præst vilde vel ønske at være forskånet for dermed at have at gøre, dog får de vel, når en og anden af deres sognefolks forbrydelser bliver dem bekendte, derom gøre angivelse og det til deres hosbonde eller hans fuldmægtig, der da straks og i det højeste inden 8 dage havde, og om ikke på anden måde da ved udpantning, at inddrive bøderne og dem til præsten levere. Men når det til den tid ikke skete, da måtte bestemmes, af hvem og på hvad måde de skulde inddrives, og om det da skulde ske ved præstens medhjælpere, da dem for deres umage en vis del af bøderne at tillægges. Thi det var at ønske, at der kunde og helst på en behageligere måde findes nogen udvej til at anskaffe dem lidet for deres umage, at de kunde blive des villigere til at påtage sig den bestilling og efter lovens bydende at iagttage den. I det mindste måtte de være forskånede for ... kongerejser og andre byen omkringgående kørsler, og om noget andet uden byrde for kongens kasse kunde udfindes. Og var det måske til nytte, at de ikke forblev i den bestilling mere end 3 år, men at andre på den måde, loven tilholder, i deres sted blev antagne.

6. Måtte de ommeldte grandestævner forbydes under straf at holdes nogen søn- eller festdag, men alene, når fornødent var, om søgnedage, dog ikke om eftermiddagen før nogen helligdag, da det, der var nødvendigt at tale om og at fastsætte, snart kunde afgøres og ikke tage megen tid bort.

7. Skulde, som mange af bønderne, der ikke har lyst til svir, selv ønsker, de penge, der for græsning eller på nogen anden måde imellem dem selv falder, samles til hobe i en dertil indrettet kasse og på en vis tid deles i 2 lige dele, den ene til bønderne selv, dog ikke til at drikke op, men til lige deling iblandt dem, og den anden halve del til de skoleholdere ... der ikke tillige er degne, og skulde hver bys største lodsejere anbefales nøje at holde over, at disse penge blev således anvendte.

8. Måtte ... forordning(en) om skolerne på landet nøjere end hidtil opfyldes, deres inspektører og lodsejere derfor befales at efterse deres mangel og på muligste måder se dem afhjulpne. Thi der er byer, hvor ingen skolehus er, ja ikke engang en rummelig skolestue. Der er andre byer endog af mere end 100 td. htk., hvor skoleholderne har intet vist til ophold, men må om vinteren, som alene er skoletiden, tage sin kost byen omkring, som i mange henseender hindrer børnenes undervisning, hvoraf og følger, at han om sommeren, da han intet får til ophold, må forlade skolen, så at de forældre, der nok endda kunde overtales til at lade deres små børn søge den, hindres derfra, ligesom der og ikke kan ske nogen katekisation med den ældre ungdom om søndagen, når embedsforretninger formener både præsten og degnen at holde den.

9. Måtte forældrene påny befales under straf at holde deres børn på en vis tid i skole, og ligeledes de unge at møde ved katekisation i kirken, når den der holdtes, og i skolen de vinteraftener, den derudi sker. Og når de uden gyldig årsag 2 gange efter hinanden havde været borte da at betale, eftersom deres evne var, 2 à 4 sk. Og førend disse ... bøder var betalte, måtte dem ikke tilstedes altergang, af hvilke mulkter skoleholderen, der skulde holde rigtig bog over de forsømmelige og om søndagen forevise præsten den, skulde have den halve del. Men for den anden halve del skulde købes bøger til de fattige børn.

10. Da det undertiden træffer ind, at der kommer 14, 16 og flere års drenge et gods tilhørende af ét sogn i et andet og der får tjeneste, som enten ingen forældre har eller sådanne forældre, der ingen omsorg har for dem, og derfor findes aldeles vankundige, ja ikke engang kan læse i en bog, ikke desmindre forlanger at præpareres til konfirmation, men ikke kan formåes til at gå i skole, undskyldende sig med, at de har intet imidlertid til ophold, ja vel lader sig forlyde med, at de ikke skøtter stort om at komme til alters, da de ved, at de sålænge ikke kan

tages til soldater,³ så er det højst fornødent, at der gøres anstalt for, at de kan lære det fornødne og for først at læse. Og vil det vel blive hosbondens sag, der dog tænker engang at benytte sig af dem, at besørge deres undervisning. Og i manglende fald skulde sådanne drenge have lov til at gå over til en anden hosbond og høre ham bestandig til, når samme vilde således sørge for dem, at de kunde blive skikkede til at antages til Herrens bord af den præst, i hvis sogn de således var komne.

Johan Heerfordt, Ferslev-Dall-Volsted. 3. december 1773.

1. De laster, som især går i svang iblandt menige mand på landet om helligdagene er besynderligen ørkesløshed og lediggang, at de anser sabbaten blot for en legemlig hviledag. Disse driver besynderlig tjenestefolkene til at holde utilladelige forsamlinger i en eller anden gård eller hus, hvor det kan være bekvemmest for dem til spil og dobbel enten med kort eller kugler eller andre syndige lege besynderlig om julen, hvorved sabbaten vanæres, og der vises den største ringeagtelse for Gud, hans ord og tjeneste på den dag. Om sommeren vanæres sabbaten mest på landet af mange proprietærer og jordegodsejere med at »boye« bønderne til hove enten til hø- eller kornhøst eller til at skære tørv og bjærge dem eller og til at gøre rejser (hvilket sidste sker ligesåvel om vinteren som om sommeren). Derved forledes bønderne til at gøre det samme på deres egen grund endda midt under gudstjenesten, hvilket sker mest af husmænd, som foregiver, at bønderne, som de tjener hos, vil ingen frihed give dem de søgne dage til at bjærge deres nødvendige korn og iilling, altså må de nødes til at gøre det de hellige dage. Det første kunde hæmmes, når Hans Maj. allern. vilde befale hver proprietær, jordegodsejere og hosbond at have nøjeste opsyn med sine ... bønder og deres tjenestefolk, at de afholdt sig især om søn- og helligdage fra kroergang på de steder, hvor privilegerede kroer er, og fra alle andre syndige forsamlinger og tillige at give præsterne tilbørlig medhold, når de derover efter hemmelige og åbenbare gjorde formaninger billigen klagede, og straffe dem efter forbrydelsens beskaffenhed enten med at stå i gabestokken eller med

3. Forudsætningen for at en karl kunne udskrives til landmilitisen var if. frd. af 4. febr. 1733, § 6, at han var fyldt 18 år. Hertil føjes ved frd. af 9. dec. 1735 den betingelse, at han skal have været »til Guds bord« og er således oplyst i sin kristendom, at han kender betydningen af den ed, han if. 1733-frd. skulle aflægge.

anden vilkårlig straf. Det sidste kunde hæmmes, når Hans Maj. allern. vilde forbyde, at ingen proprietær ... måtte ... »boye« eller tilsige ... bønder til noget slags hovarbejde, hvad navn det have kunde (med mindre det kunde troværdigt bevises at være af uforbigængelig nødvendighed) om søn- og helligdage. Og når Hans Maj. allern. vilde forbyde, at ingen bonde måtte under vilkårlig straf foretage sig noget unødvendigt husarbejde eller om sommeren noget markarbejde (thi når den alnådige Gud nægter os ikke sine timelige velsignelser på vore agre, så nægter han os heller ikke betimeligt vejrlig at indhøste det i, uden at vi skulle tage Hans hellige sabbat til hjælp, som både var syndigt og uforsvarligt). Da derimod alle uden forskel, som har lejlighed dertil, bør som een mand søge kirken på alle søn- og helligdage for med bodfærdighed at afbede deres synder hos Gud og tilbede sig Guds nåde og velsignelse til sjæl og legeme i Jesu Christo, uden hvilken ingen kan blive salig.

2. Hvad skolegangen på landet angår (ej at tale om, at skolens bygning i sig selv bliver af de fleste jordegodsejere holdt i meget slet stand), da bliver den meget af børnene forsømt. Skylden dertil er ej så meget hos børnene som hos forældrene. Thi de fleste bønder har den skadelige fordom, at så snart børnene bliver 10 à 12 år, så kan de bruge dem hjemme til deres arbejde. Og så tør de vel svare præsten, når han alvorligen formaner dem til at lade børnene søge skolen, at de har andet at give dem at bestille end at gå i skolen. Dette kunde hæmmes, når Hans Maj. allern. vilde befale, at hver jordegodsejer skulde være pligtig til, så snart tillysningen til skolen skete af præsten af prædikestolen, at tilholde deres bønder ufortøvet at lade deres børn søge skolen og de voksne og deres tjenestefolk flittig at søge katekisationen i kirken under vedbørlig straf, om de fandtes derudi modvillig, forsømmelig og skødesløs. Thi det er både billigt så og højst nødvendigt, at bønderne lader deres børn gå i skolen i det mindste fra deres 5. år til deres 15., som er gemenligen det år, de melder sig hos præsten til konfirmation, i det allerringeste i ... nov., dec., jan., febr. hver år, som er de måneder, i hvilke bonden kan meget gerne undvære dem. På den måde håbes ... at den sande gudsfrygt kunde blive fortplantet både hos gamle og unge, så at den muligste fuldkomneste højagtelse for Gud, Hans ord, Hans helligdom og Hans sande tjeneste i Hans helligdom kunde blive indskærpet alle ... da det er og bliver dog unægteligt den eneste fuldkommenheds og lyksaligheds vej for de i sig selv ufuldkomneste og ulyksaligste kreaturer, som er mennesker.

Skal ... søn- og festdagens helligholdelse ej forsømmes og mindre ved misbrug og laster vanæres, så må ... følgende iagttages.

1. Må de gode forordninger derom, hvilke dels helt eller halvt er bragt i forglemmelse ... blive påny indskærpede og udvidede. Så og anbefalet, at trolovelser, bryllupper, begravelser m.v. aldeles ikke må holdes på søn- og festdagene, men skal holdes på de søgne dage. Ej heller måtte der pløjes og høstes eller hoverirejser m.v. anbefales, og om sligt anbefaledes, da ej at adlydes.

2. Må skolearbejdet såvel som kirketjenesterne med bedste alvorlighed ... af lærerne blive forrettet, ligesom og samme ligeså af lærlingerne og tilhørerne må blive besøgt. Ja dette arbejde måtte vel og blive udvidet af præsterne til privat forsamlinger at holde, når og hvor det kan ske, og af degnene og skoleholderne til flittig at holde det såkaldte kor.

3. Må børnene og de unge ej forsømmes enten søgne- eller søn- og festdagene, men betimelig holdes til at søge skole og gå i kirke, at de ligesåvel i tide kan få smag på noget godt som på det onde. Skolegangen burde kontinuere ligesåvel om sommeren som om vinteren især for de små, så og bestemmes (mest for uskønsomme, ukærlige forældres skyld), at et skolebarn ej alene lærte indenad og udenad ABC, katekismus og forklaringen, men også gjordes bekendt med bibelen og det nye testamente især, samt gudelige vers og salmer i kirkesalmebogen såvel som andre salmebøger ... Ligeledes må det forbydes at skrække børn, når de er uartige, med skole og at læse for præsten, nej tværtimod burde børn opmuntres og loves, at vil de være artige, skal de komme til at gå i skole og at læse for præsten. At skole og præst skal være bussemand for unge eller gamle, tror jeg ikke er fordelagtig for Gud vor Frelsers ære.

4. Må skoler og kirker ej alene være de steder, hvor der læres og lærdommen repeteres. Men enhver mands gård og hus må og være sådanne steder, og de gamle og unge endog ved kgl. allern. befaling tilholdes at repetere med og for hinanden, hvad de har hørt og lært, søgnt eller helligt, i kirken eller i skolen (og det ej være en berømmelse, som en madfader eller madmoder giver sine tjenere eller tjenestepige, at de i 8 år, de har tjent dem, aldrig har haft en bog i hånden uden i kirken. Så flittige har de været, at de har vidst, der ej var tid for tjenestefolk at læse i bøger). I hver gård burde være en bibel og i hvert

hus i det mindste et nyt testamente. Og at der blev læst i dem, skulde forfares hos de unge ved katekisationerne og hos de gamle ved husbesøgelserne, da de burde gøre rede for, om de havde gjort sig bibelske historier og kärnesprog af bibelen bekendt. Ja enhver burde i det mindste lære et sprog af bibelen og et vers af en gudelig salme hver søndag. Hvad kunde det ... ej blive til i et år, og i længere tid en god forråd. Hvor let og uformærkt samledes ikke en velsignet skat, som Guds ånd til sin tid uden menneskelig forklaring og repetition kunde velsigne på deres hjerter. Monne ikke også prædiken, katekisation ... blev mere fattelig og hængte bedre ved, når de forhen havde læst og lært noget deraf og derom i bibelen? Jeg tror det ganske vist og ved det af erfaring!

Mere vil jeg herom ej anføre ... dog ønskede jeg meget hjertelig, at der på efterfølgende uordener måtte rådes bod:

1. Måtte det forbydes menigheden at læse og brumle så højt, som de ofte og mange steder gør, både når der læses i korsdøren, og når der messes, eller evangelium læses fra prædikestolen. Sker ikke herpå forbud, og det overalt, hæmmes det ikke i vidtløftige sogne, hvor man årlig kan vente at afgive 30 à 40, ja flere, og få ligeså mange hist og herfra i sine menigheder igen, der ej er vante som de, man afgiver, at læse hos sig, men er vante til at tænke som Baals præster fordem til Eliæ tid, at de skal råbe højt.⁴

2. Måtte kirkeejerne tilholdes at bygge våbenhus til de kirker, hvor der ingen er, og at ved kirkedørene, især hvor flere ... findes ... end en, måtte føjes sådan anstalt, at ved hver kirkedør ... skulde være en dørvogtere, som burde være til stede ved tjenestens begyndelse og forblive der, indtil kirketjenesten var ganske til ende, og passe på, at dørene blev tillukkede. Herved forebyggedes, at hverken kreaturer eller overtroiske mennesker på en forargelig måde under gudstjenesten kom løbende ind i kirken. Man blev befriet fra den så skadelige trækvind. Og de, som kom for sildig til kirken, kunde hindres fra at gå langs op ad kirkegulvet og musicere med deres træsko, når præsten står på prædikestolen ... Slige dørvogtere kunde efter degnenes, medhjælpernes eller sognefogdernes anvisning beordres dertil, og dertil tages gård- og husmænd byerne omkring i sognene.

3. Måtte det sognefolkene forbydes at bringe præst og degn deres påskerug, æg og ost ... om søn- og festdagene, men sligt bør ske de

4. Se 1. kongernes bog, kap. 18.

søgne dage. Slig aflevering på helligdagene gør ej alene præstens stue ligesom og degnens lig en krambod, men kan og forvolde, at bonden, der for det afleverte får i præstegården en skænkning og hos degnen for dito en anden, efter at han ej er gået uden at få og en fra sit hus, får derefter i kirken mere lyst til at sove end at høre på prædiken. Det kunde vel synes ... let at afskaffe. Man tog på sådanne dage ej imod sligt. Men når bonden derover blev stødt, glemte han vist ej alene samme år, men vel og flere at komme igen, hvormed man just ikke var tjent.

Ludvig Christian Milling, Romdrup-Klarup. 23. november 1773.

I Romdrup og Klarup sogne har jeg den korte tid, jeg har været her, bemærket:

1. At søn- og helligdagen, særdeles om sommeren, af en del forsømmes og misbruges, endog førend gudstjenesten forrettes i kirken (det jeg ikke har ladet upåtalte) til adskilligt trældomsarbejde, såsom til at bjærge hø og ildebrand til hus, når den tid er, etc., som jordbrugerne i almindelighed forud har lovet deres tjenestefolk iblandt husfolkenes i deres løn at hjemføre og desuden anser som en kærlighedsgerning, den de derfor og beviser andre fattige husbeboere på samme dage. Men deraf flyder, at de, som på bemeldte måde misbruger sabbatsdagene, enten udebliver af kirken på bestemte tider, eller, når de og der indfinder sig, er trætte, mødige, med søvn betyngede og således ikke i stand til at høre Guds ord med tilbørlig agtpågivenhed og andagt.

2. Bliver og helligdagene jævnlig vanærede, derved at jordbrugerne gemenligen på de dage ved deres gadestævne bliver siddende hele eftermiddagen til ende, ja vel længere og gør sig til gode med godt øl, der just ikke drager behagelige følger efter sig.

Sådan helligdagens misbrug og vanære ... kunde afvendes, dersom en tåleligere helligdagsbrøde, end den kgl. allern. lov dikterer, måtte pålægges, der for første forseelse kunde nedsættes til 1 mk. à 24 sk., ligesom den blev befunden strafværdig til, siden stige til dobbelt for anden. Og ligeledes for hver gang sabbatsdagene af nogen forsætlig og bevisligen enten blev misbrugt eller vanæret, indtil 1 rd. i det højeste, hvilken brøde allerbedst og snarest uden megen vidtløftighed af husbondens fuldmægtig eller foged og burde inddrives ligeså hastigen, som præsten blev nødsaget til at lade samme indfordre.

3. I henseende til skolevæsenets forfald og upasselige indretning ... har jeg gudskelov ingen årsag til at klage derover, men derimod over mange forældre, som al advarsel uagtet lader megen og nogle den største del af skolegangen om vinteren gå forbi, førend de vil lade deres børn komme til skolen, særdeles når de er så store, at de kan have nogen tjeneste af dem hjemme.

Deslige forældre burde også i det ringeste med mulkt straffes for deres børns forsømmelse, allerhelst når de ikke efter en eller anden tilsigelse vil bekvemme sig til at holde deres børn flitteligen i skole, hvilken pengestraf, som kunde ansættes til 8 sk. og stige til 2 mk., forældrene, hver gang de over 2 à 3 dage i skoletiden uden gyldig årsag havde holdt deres børn hjemme, hvorover skoleholderen måtte være forbunden til at forfatte et såkaldet dagligt skoleregister, uværgerligen skulde udbetale, og præsten ved sine medhjælpere, når han ved sine besøgelse i skolen fandt højlig årsag dertil, straks inddrive.

NB. Denne mulkt burde ... alene komme skolen til bedste og ved skoletidens ophørelse hvert år af præsten i medhjælpernes overværelse deles imellem skoleholderen og de fattigste skolebørn og for de sidste anvendes til behøvende skolebøger.

Og da her i sognene fra gammel tid ... er en gudelig, nyttig og berømmelig skik, at der ... fra 6 à 8 uger før jul og til efter kyndelmisse holdes kor i skolerne, særdeles for den voksne ungdom hver søndag og løverdag aften, da der bliver katekiseret med dem, så burde der og være lovlig straf for de unge, og de dertil være skyldige hver eller hveranden aften, de uden sand fornødenhed, sålænge kortiden varer, forsømmer det. Thi de fleste lader sig snarere drive af en trældomsfrygt end ved formaninger og gode ord formå til at søge koret, som tjener så særdeles de unge til forfremmelse i Guds og vor Frelsers Jesu Christi kundskab og overalt til at forny og bevare den kundskab i ihukommelsen, som forhen såvel i deres skolegang som ved deres konfirmation er nedlagt hos dem, at det fast hverken helligt eller søgnt, når det holdes, bør forsømmes. Men dets forsømmelse af en del kan jeg ikke uden bistand, som jeg ønsker, hindre.

Jens Ancheren, Storvorde-Sejflod. 8. december 1773.

På det ... ankomne brev ... om at indhente såvel herredsbrødrenes underretning ang. søn- og helligdagens forsømmelse eller vanære, samt de på samme dage i svang gående laster og misbrug, som deres

betænkning, hvorledes sligt ... kunde hæmmes og afskaffes, fremsendes ... min sandfærdige underretning og bedste tanker som følger:

1. Har jeg udi ... Storvorde og Seglflod sogne taget kendetegn på visse personer (dog ikkun ganske få), der overmåde forsømmer gudstjenestens forretning om søndagen og snart aldrig på nogen festdag indfinder sig i Guds hus. De er vel derfor, og det ofte på det alvorligste, af mig blevne irettesatte, ja og (ifølge loven) holden fra nadverens sakramente. Men de vil dog så ganske nødig afstå den fordærvelige vane, de er komne i med.

2. De i svang gående laster udi mine sogne ... har jeg forhen og i mit embeds første åringer anmærket på visse steder at have været i særdeleshed den syndige og utilladelige drik-falls holdelse (hvormed fulgte andet mere lastværdigt) såvel om aftenen før helligdagen som på helligdagen og det før, under, følgelig også efter prædiken, desuden à parte en eller anden trældomsgerning og arbejde nu med kørsel til hove, nu og for dem selv, nu med at låne deres heste og vogne bort til husmændene så efter ildebrand, så da til eet og da til et andet, ej at melde om en eller anden gang og husgerning, som man ej altid så letteligen kunde opspore. Alle sådanne ondskabsfulde laster har jeg anvendt al mulig flid på og brugt alvorlig iver for at få hæmmet og ... afskaffet. Dog kan jeg ikke nægte, der jo undertiden (men sjældnen) kan indsnige sig en eller anden af de sædvanlige lasters udøvelse, som aldrig af mig eller med mit vidende er bleven ustraffet, uagtet den eller de skyldige ved slig lejlighed har villet forsvare sig med, at sådan misbrug om søndagen uden påtale passerede andre steder, formente sig altså, at den og kunde uden straf tillades dem.

3. For at råde bod på de i svang gående laster til søn- og helligdage-nes forsømmelse eller vanære eragter jeg ... disse midler at være de tjenligste ...: at der for ... forsømmelige kirkegængere kunde ... fastsættes at betale i straf 2 mk. første gang, 2. gang dobbelt op, såfremt de ej efter alvorlig advarsel vilde rette og bedre sig, da at udstå kirkens disciplin. For dem, som enten aftenen eller natten før eller på helligdagen i sig selv, især enten før eller under prædiken, holder drik-fall for nogen eller tillader andre lasters øvelse i deres huse såsom kortenspil og anden dobbel, forargelige julestuers oprettelse og deslige, synes mig ej at kunne pålægges mindre straf end at betale 1. gang 1 rd., 2. gang ... 2 rd. Og de, som indfinder sig på ommeldte tider for at udøve ... foranskrevne laster, være pligtige til at betale i mulkt 1. gang 3 mk., 2. gang 1 rd. Endelig at de, som enten før eller under prædiken

befatter sig med unødvendige rejser, kørsler enten for sig selv eller andre, og tager om søndagen vare på en eller anden verdslig gerning og arbejde, fastsættes at betale efter loven den fulde helligbrøde, og de, som forsætlig begynder med slig trældomsgerning om søndag eftermiddag, straks prædiken er til ende, at pålægges i straf 4 mk. Disse bøder ... kunde pålægges præstens medhjælper (som de der tilligemed præsten er i loven befalede at have agtsomhed på de udi menigheden i svang gående laster) at indkassere og samme præsten at levere. Og hvis de måtte se igennem fingre dermed, da selv betale lige straf med de skyldige. Sådanne strafpenge synes mig også rettest at være hjemfalden, nemlig den halve del til de højst trængende fattige i sognene og den anden ... til at indkøbe bøger for til de fattige og trængende børn, som søger skolen. ...

Josias Ryge, Mou. 3. december 1773.

Ifølge ... Danske Kancellis skrivelse ... erindres ... følgende fra Mou:

1. De her i svang gående onde sædvaner er disse, at man gerne finder bønderne i arbejde med at brygge, bage om søndagen, at drive bort med høveder, som de har solgt (da attesten af præsten hentes et par dage forud)^{4a}, at gøre rejser og på sine årets tider at skære tørv før og efter gudstjenesten, age ler for husmændene. Ej at tale om at søndagen er deres samlingsdag, da de skal drikke op, som gives i mulkt imellem dem selv, og af husmændene i græspenget etc. oppebæres. Alt dette gør de med største omhyggelighed i at dølge det for præsten. Men endnu er dette det beklageligste, at de ej ret tror sligt er synd. Og når jeg i fortrolige samtaler har talt med dem derom og fremført, hvad jeg kunde af Guds og kongens lov, kan jeg vel bringe dem til at tie, men de vil ej lade det komme til en fuldkommen overbevisning.

2. Årsagerne til sådan helligdagens forsømmelse og vanære synes dels at være denne, at bonden har kun denne ene dag, som han så at sige kan kalde sin egen, da han er vis på ej at blive »boyet« til hovarbejde. Når de da vil sætte sig selv eller anden nogen vis tid for,

4a. Meningen er ikke helt klar. I perioder med kvægsyge skulle kvægghandlere if. den gældende lovgivning have myndighedernes attest om, at de ikke kom fra eller passerede steder, som var befængt med kvægsyge. Attesten skulle påtegnes af præsten i de sogne, de passerede igennem.

på hvilken de skal gøre noget, hedder det gerne: på søndag. Tidens bekvemmelighed for dem lokker dem da til at forsømme dagens helligholdelse. Dels er uden tvivl og årsagen at søge i skolevæsenets slette forfatning. Et barn går ej længere i skolen i det højeste ... indtil han har lært katekismen og forklaringen, da anses han af forældre og husbonde som udlært. At kende den kristelige religions sandheders beviser i deres styrke opsættes, til han skal til konfirmation. Dette ... store arbejde skal udføres i 50 dage, de sædvanlig præpareres i, og det på en tid, da en frivillig agtsomhed ej er så stor som tilforn, og den som skal lære mere, synes at vide nok, fordi han ved meget udenad. Vel synes en flittigere katekisation i kirkerne herpå at kunne råde bod, men lærvilligheden kan da ej tvinges. Grunden burde være vel lagt af skoleholderne. Disse har nok med 50 à 70 børn at overhøre, at liden tid gives dem til katekisation. Desuden er skolelønnen så ringe, at man må tage bønderkarle og -drenge til skoleholdere og får dem da af bonde-tænkemåde, at de haster med at lære dem en hob udenad, da de så af forældrene får navn af en god skoleholder. Katekisation med børnene iagttager de ej, fordi de som oftest kan ej. Og mange har ej stor lyst under præstens anvisning at lære det, da de ej ved, hvorlænge de kan forblive ved dette arbejde.

3. Er da årsagen til søndagens forsømte helligholdelse at sætte deri, at bonden anser dagen som en dag, hvorpå han kan gøre aftale imellem sig og vedkommende om noget, som skal forrettes, så ved jeg ej bedre middel herimod, end om bonden kunde være så lykkelig at få en af de 6 arbejdsdage fuldkommen fri fra hovarbejde. Det vilde blive ham til stor gavn i det timelige arbejde, og en stor anledning til søndagsarbejdet ham betages, og hosbonden led intet derved. Er årsagen at søge i skolevæsenets slette forfatning, kunde det og ophjælpes ved følgende middel: Det er bekendt, at bønderne har nogle visse vedtægter imellem sig qva agerdyrkere, og den, som overtræder dem, sættes i en vis pengestraf. Dette kan inden årets udgang løbe til noget anseeligt tilligemed de penge, som husmændene betaler for deres kreaturers græsgang. Kunde nu mulκτηne for helligdagsbrøde komme ind under dette med, turde jeg gerne af Mou by alene sætte 40 rd. Herved kunde skolevæsenet anseelig hjælpes, og noget herfra overskyde for en fattig, men flittig agerdyrker, som ved uundgæelige tilfælde var kommen på knæerne, hvilket vilde gøre bønderne desto frygigere at se mulκτηne inddrevet. I det mindste var det en bedre anvendelse af pengene end tilforn. Og skulde bønderne ej findes uvil-

lige at lade noget af deres mulkter gå i skolekassen, allerhelst ifald husbonden vilde understøtte samme, da deres grandbog (en bog de bærer stor egard for) tilholder at give noget vist til skolekassen, hvilket dog ej er sket.

Hornum herred

Hans Jørgen Milling, (Øster) Hornum. Provst. 10. januar 1774.

[*Provstens følgeskrivelse til biskoppen*⁵]

Efter Deres ... ordre af 8. november 1773 indsendes ... min korte ekstrakt af samtlige herredsbrødrenes til mig indleverede underretning ... over de om søn- og helligdage i svang gående laster eller onde sædvaner til søn- og helligdagens forsømmelse eller vanære og ... betænkende derover, på hvad måde sligt bedst kunde hæmmes og afskaffes. Fra Nibe købstad indsendes hr. Halds in originali.⁶ Skulde Deres højærværdighed forlange de øvrige, som er meget vidtløftige, in originali, skal de efter ordre uden ophold vorde indsendte.⁷ [*Fortsettelse om andre emner*].

[*Provstens betænkning*]

Ifølge Deres højærværdigheds skrivelse ... har jeg indhentet mine herredsbrødres betænkninger, og når jeg deraf gør en kort ekstrakt, så bliver den ungefær således:

Det beklages af samtlige herredsbrødrene såvel som af mig selv, at søn- og helligdagene skammelig vanæres, når nogle få oprigtige Jesu elskere undtages; thi ... Han har dog hist og her sine. Men hvorledes de vanæres, derudi kommer de mestendels overens med mig, nemlig denne vederstyggelige vane har næsten overalt taget overhånd, at bonden tillader sine tjenestefolk som til en hjælp i lønnen for deres

5. Viborg bisparkiv. C2-78. Breve 1772-74.

6. Findes ikke blandt de øvrige indberetninger og forgæves søgt andre steder i bispearkivet.

7. Ses ikke bevaret, hverken i bisparkivet el. provstearkivet. – I øvr. er alle provstearkiver i dav. Viborg stift uden resultat eftersat med henblik på ikke videresendte præsteindberetninger.

tjeneste at grave visse læs tørv, lyng etc. I hvilken anledning de unge mennesker forsamles om søn- og helligdage (thi de andre arbejdsdage som hosbonden tilhørende tillades det dem ikke) at grave slige tørv, lyng etc. Og siden også på samme dag at rejse og rygte dem. Og da samles de for at hjælpe een en søndag og en anden en anden søndag. Ja endog om søndagen skal slige tørv m.v. føres hjem eller til købstaden med bondens heste og vogn. For husmændene gøres samme arbejde med at grave tørv, slå lyng og bringe det hjem. I høstens tid spares ikke søndagen, men da mejes, rives, sættes korn sammen og, såfremt det er tjenligt, da såvel før som under og efter prædiken at indtage det. Herved må uomgængelig gudstjenesten forsømmes såvel af hosbonden som hans tjenestefolk tilligemed den så højest fornødne katekisation.

Prang med stude, køer, bæster etc. er en sag, som hist og her går meget i svang om søndagene, da både de købende og sælgende er dermed geskæftigede, så at de sidste som oftest må føre de første det købte om søndagen.

En del proprietærer, forvaltere og forpagtere på sine steder finder og for godt at »boye« bonden til at køre til købstaden med korn om søndagen, og ellers på samme dag bruge bonden eller hans tjenestefolk til adskillige gerninger, som er ganske utilladelige.

At det er en gammel sædvane såvel i mit eget som i hele herredets sogne at opholde tjenesten både efter lig og deslige, ved hvilken ophold den så fornødne katekisation tit og ofte forsømmes, må enhver tilstå. Men at denne sædvane om ikke straks så dog efterhånden kunde blive afskaffet, må alle stiftets præster under mulkt blive befalede på en vis tid både vinter og sommer at begynde deres prædikener, og såfremt de ej mødte med liget, når det ringede 3. gang, da at forrette tjenesten og siden efter tjenesten kaste jord på liget. Og ifald ligprædiken over den døde var begæret, da så snart katekisationen var forbi holde ligprædiken. Ligeledes skulde de og forholde sig med brudefolk etc.

Vi er nu samtlige af de tanker, i mangel af søndagenes rette helligholdelse, at herpå bedst kunde rådes bod ved et nyt kgl. allern. rescript, som strengelig skulde forbyde al slig vanhelligelse og misbrug, skolens og katekisationens forsømmelse, og dermed i mangel af dets efterlevelse en vis determineret straf at være forbunden, nemlig de, som uden sand fornødenhed forsømte gudstjenesten og i dens sted blev overbeviste om at have foretaget sig et og andet arbejde, være sig

enten hosbonden eller hans tjenestefolk, burde 1. og 2. gang straffes med en vis pengemulkt. Men om det siden blev befunden, da at straffes med åbenbare skriftemål andre til advarsel. Og da mange forældre ... er meget naklæssige med at lade deres børn søge skolen, så burde ej alene betemmes dem en vis tid, fra hvilken de skulde lade dem søge den, og en vis tid igen at ophæve skolen, endskønt det var at ønske, at skolen og kunde blive holdt om sommeren, så at forældre måtte pålægges at lade deres små børn, som kan begynde at kende bogstaver, stavé, ligge(!) sammen og læse uden[ad], besøge skolen flittig om sommeren for både betimelig at vænnes til den og få disse ting fra dem om sommeren, som ellers vil blive skoleholderen umuligt at lære dem til gavns om vinteren, når han får den hele ungdom forsamlet. Men da en arbejder er sin løn værd, så burde skoleholderen også derfor have godtgørelse i lønnen. Og det burde pålægges dem som en rettighed, ja forældrene eksekveres, når de ej godvillig vilde betale skolelønnen, hvilken skoleløn kunde lignedes på beboerne efter hartkorn, enten de havde børn eller ikke. Blev nu forældrene herudi befundne naklæssige og efterladne, og de uden gyldige årsager lader deres børn og tyende blive af skolen, de små om sommeren og de store om vinteren, skulde de, når påmindelse derom 3 gange havde været frugtesløs, ej alene stå åbenbare skrifte, men og betale pengemulkt, som hver gang ny påmindelse gjordes skulde fordobles. I henseende til katekisationen i kirken som en så højst nødvendig sag i henseende til den voksne ungdom, da burde også derom gøres eftertrykkelige erindringer. Og de unge, som da ej flittigt søgte samme, burde ej alene vises fra alters, men endog straffes på pungen. Herredsbrødrene har i alt dette nøje alle observeret, siden præsten umuligt kan overse sine menigheder, og nogle præster bor langt fra dem, at der da i enhver by skulde ... vælges en redelig mand som medhjælper, der efter loven skulde tages i ed. Thi før Hans Majestæt allern. føjer den anstalt, er det umuligt at der i nogen henseende kan ske orden i Guds kirke. Men da er det at formode, at der vil blive alvorlighed dermed (medhjælperen i hver by kender sine bymænd, og han ved alle lejligheder kan se og erfare, hvad de foretager sig, alt utilladeligt bør han at melde for præsten, og han gør det) når han ej alene tages i ed, men han endog ser, at han i betragtning deraf får i en og anden ting lindring og lettelse, som f.eks. at den halve pengemulkt bliver hans, og den anden halve til de fattige i byen, så og at han bliver befriet fra kongerejser m.v. Ja, om han i så fald kunde med sine blive befriet fra

ekstraskatten, vilde præsten få i ham en god og tro medhjælper, der observerede alle i svang gående laster, og alle ting ske ordentligen i Guds kirke. Hvad ellers skolevæsenets forhold og upasselige indretning i de fleste sogne her i herredet er angående, da vil det visselig ... blive vanskeligt at få samme anderledes indrettede undtagen i Ellidshøj sogn, hvor der i Ellidshøj by et nyt skolehus vorder opbyggt til foråret.

Hellum herred

Otto Himmelstrup Mørch, Gerding-Blenstrup. Provst. 20. december 1773.

Jeg har .., indhentet samtlige sognepræster i mit herred deres andragelse og betænkning ... og, ikke uden temmelig arbejde, er omsider bleven færdig med en ekstrakt af følgende indhold, hvorunder mine ringe tanker tillige findes indflettet ...:

1. Fra de fleste sider af klages først over en slem sædvane, som alt mere og mere indsniger sig i menighederne (NB. uden tvivl en frugt af discipl. eccl.⁸ indskrænkelse) og består derudi, at såvel unge som gamle straks efter prædikenens slutning uden nødvendighed løber ud af kirken. – Herover er min betænkning ... denne: når gamle folk og frugtsommelige kvinder med andre, som uformodentlige tilfælde kunde påkomme, undtages, vilde det uden tvivl blive det bedste middel herimod, om det blev befalet en af tvende præstens medhjælper i ethvert sogn vekselvis under straf af 4 sk. at være tilstede ved kirketjenestens forretning og ved at have sit stolestade ongefær ved udgangen af kirkedøren ej alene være berettiget, men og forbundet til at tage ved ærmet og anholde enhver, som uden nødvendighed vilde echappere, hvilket, om de imod hans advarsel gjorde, skulde de være forfalden til uden videre lov og dom at betale for hver gang hver person 4 sk., som medhjælperen skulde være forpligtet til ved sig selv og en mand til, hvem han forlangte at gå med sig og udpante og levere præsten de fattiges kasse til bedste, da det er formodentlig, at sligt ikke behøvedes ret mange gange at ske, førend man vilde befinde en forønsket

8. disciplinae ecclesiasticae, kirkeisciplinens.

virkning deraf, i betragtning at torten uden tvivl vilde udrette mere end mulkten.

2. Klages og over den utilladelige og meget syndige skik med julestuers og ost-gilders holdelse, som hist og her bruges, mest på helligdage og end allermest fra julens begyndelse til kyndelmisse. Ved slige sammenkomster, som vel forhen er forbuden, men forbudet desto værre forglemt, begås virkelig meget forargeligt, som burde hæmmes. Men hvad middel skulde vel være det bedste? – Jeg tænker således: oldermanden udi enhver by skulde pålægges under en vis mulkt, som han selv skulde betale og ikke vel kunde være over en marks penge for hver gang, straks at angive sligt for præsten, efter hvis andragelse for herskabet, hosbonden eller fuldmægtig samme skulde være forpligtet til uden henstand at bringe tilveje og levere præsten, de fattiges kasse til bedste, fra den mand, i hvis hus julestuen eller ostegildet er holden, 4 mk., og fra hver ... der samme har bivånet som gæster, 8 sk., der ... synes proportioneret efter forseelsens beskaffenhed, andre til afsky.

3. Beklages og den beklagelige sædvane med gadestævnes holdelse af bønderne på helligdage (mest sommeren igennem) som en sag, der vel skulde sigte til justitiens befordring i en by, men ... føder megen uforligelighed, mange eder endog på løgn, skænden, trusler, ja vel slagsmål selv af sig. – Jeg tilstår nu vel: Dette onde og forargelige at kunne forebygge var sær ønskeligt, men kan aldrig ... opnås, medmindre det kunde obtineres for den stakkels bonde, at en vis ... dag dertil skulde være udsat, og hosbonden forment på samme dag at »budde« til hove (NB hø- og kornhøstens tid alene undtagen, da vejrliget nøje bør obagtes).

4. Der anmeldes endvidere, at møllerejser, lyngrejser, skov- og torverejser så ofte af gårdmændene forrettes for husmændene på helligdage. – Det er ilde, at det sker og behøves at ske imellem stunder. Men når jeg skal sige sandhed, tror jeg, når sådan tjeneste enten ikke sker førend i aftenstunden for at tjene sin næste med det, man har og han savner, eller og uden betaling, så kan jeg ikke anse den synd større, end at den jo gerne kunde afgøres til eksempel for andre med en liden mulkt af 4 à 8 sk., når det skete for betaling.

5. Endnu må man fra nogle af herredsbrødrene se og høre en klage over, at der kommer intet godt af, at trolovelser, bryllupper og ligbegængelser holdes om helligdage. – Det kan ikke nægtes, at jo søgnedage dertil kunde være ligeså bekvemme. Men måske mangan fattig mand skulde om søgne dage se sig forlegen nok for at få fornødne

faddere til sit barn, bærere og følgere til sit lig m.v. Dette vil altså vel forblive på ethvert sted i sin gamle esse, alene at forordningen, som tillader forretningerne på forlangende om helligdage at ske, blev nøje påset i henseende til gæstebudenes holdelse om søgne dage.⁹

6. Her klages og fra de steder, hvor eksercerpladser er (gudske lov jeg har ingen af det slags), at landsoldaterne forsømmer meget at gå i kirke og møde ved katekisation.¹⁰ Det er såre rimeligt, at en lem af en fremmed menighed, som søger en bestandig eksercerplads i et fremmed sogn, hjemme må nødes til at være fraværende. Men der, hvor hans eksercerplads er, derfra burde ham pålægges i det mindste ... til påske og michaeli at forevise for den præst, i hvis sogn han tjener, attest fra den præst, hvor han søger eksercerplads, at han intet af foromtalte har forsømt.

7. Der meldes og om krohusenes besøgelse på sine steder om helligdage før og efter kirketjenesten. Man skulde vel vente, når den seneste derom udgange ... forordning¹¹ ... blev efterlevet, at sligt for eftertiden skulde lægge sig selv af. Imidlertid, enten kroholdet er lovligt eller ulovligt, kommer det mig for som ganske tjenligt, at enhver, som om søndagen søger eller findes i kroen før eller efter kirketjenesten, burde pålægges straks at betale en mulkt af 8 sk. i det mindste. Alene: Jeg ved snart ikke at foreslå i denne tilfælde nogen indkasserer, da alle og enhver vilde finde årsag at befrygte sig en banket trøje, helst indfandt de sig på åstedet, hvor magten gemenlig står i spydstagen blandt grove folk, når de er i slig forretning.

8. Fra ingen uden een præst klages over det, som jeg giiste¹² ikke hos mig har årsag at klage, at nemlig hverken lejermålsbøder kræves, ej heller straf på vand og brød derfor foranstaltes. Til eksempel for

9. Mens helligdagsfrd. af 12. marts 1735 forbød købstadborgere at holde bryllupper og andre gæstebud på søn- og helligdage, tillod den bryllups-, troløvelses- og barselgilder på landet på disse dage som de eneste, hvor landalmuen havde fri. Ved frd. af 14. dec. 1736 indskrænkedes denne tilladelse til, at bønderne vel måtte holde bryllup, troløvelse og barnedåb på søn- og helligdage, men uden andre deltagere end de nødvendige vidner. Evt. gilder i tilslutning hertil måtte henlægges til en søgnedag.

10. Til træning af de udskrevne bønderkarle i landmilitsen fandtes ved gennemsnitlig hver sjette kirke en eksercerplads, hvor en korporal ca. 40 søndage om året efter kirketid skulde eksercere distriktets militssoldater – om vinteren i én og om sommeren i to timer. Både if. landmilittsfrd. (stavnsbåndsfred.) af 4. febr. 1733 og helligdagsfrd. af 12. marts 1735 havde soldaterne pligt til at deltage i gudstjenesten.

11. Af 2. sept., jf. note 2.

12. Læsningen (og betydningen) er usikker.

andre burde vel sligt noget nøjere påses. Men det er det sidste refugium jeg tager, da jeg stedse har holdt for, mit embede medfører aldrig at påstå verdslig straf, uden allerhøjeste nødvendighed det udkræver. Den samme mand beklager og, at en vis ubenævnt eller navngiven herregårds domestikker i hans sogn er meget forsømmelige ved kirketjenestens obagtelse. Jeg kan ikke gætte hvilken herregård det er, enten Refsnæs eller Kongstedlund, dog synes det snarere første end sidste efter de anbragte omstændigheder.

9. Til slutning melder et par stykker, at de befrygter sig for afgang i offer etc., ifald for meget over inspektionen med sabbatens helligholdelse dem blev pålagt, hvorfor de ønsker, at ofret især kunde og måtte blive fastsat til noget vist efter tønne hartkorn. Hertil ved jeg intet at sige, uden ... at alt det, som smager af egeninteresse, har jeg altid været særdeles øm over at røre ved, når på nogen måde samme kunde foranlediges ved et resposum på noget, som sigtede til Guds ære eller det almindelige bedste.

Foruden foranførte ved ingen af os alle at kunne anføre nogen sig i vore menigheder på ny indsneget utilladelig eller syndig skik, men ønsker endrægtig, at de gamle, som så længe har ligesom haft et slags hævd, måtte jo før jo hellere ej alene ved Guds, men og kongens ord sønderknuses og tilintetgøres.

Hindsted herred

Peter Christian Rosenkilde, Vive-Ove-Valsgård, Provst. 11. januar 1774.

I følge Deres højærværdigheds ... skrivelse ... skulde jeg indhente mine herredsbrøders efterretninger ang. søn- og festdagens vanhelligelse og deslige, samt deraf tilstille Deres højærværdighed en pålidelig ekstrakt. Men da efterretningerne er hverandre ganske ulige dels i henseende til de derudi anførte laster, dels i henseende til de brugte udtryk, så ser jeg ikke, at jeg således kan forene dem i en ekstrakt, at jeg tør afgive samme som pålidelig. Desårsag jeg ... fremsender de 3 mærkværdigste efterretninger in originali og tilføjer følgende min ... betænkning.

Det er en sandhed, at søn- og festdagene vanhelliges 1) med trældomsarbejde i hus og hede, på mark og eng, med korn-, tørve- og

lyngkørsel, ja med kørsel til købstæder, hvor en del købmænd ikke skammer sig ved at købslå og handle med bønderne på hellige ligeså frit som på søgne dage, hvilket jeg ved at ske i Hobro, 2) med kirkeforsømmelse (da ikkun få søger den imod de mange, som bliver hjemme) med sildig komme til og tidlig udgang af kirken og især med katekisations forsømmelse, som endog de unge begår, 3) med gran-[de]stævnes holdelse, hvor eder og banden, skænderi og slagsmål, panten og drikken går i svang, 4) med krogang, da krohusene indtager bønderne til sæde og drik tværtimod kgl. forbud. Disse er de groveste synder, som fornemmelig burde hæmmes, men hvo skal hæmme dem? Præsterne kan ikke, uden for så vidt som Guds ord gør indtryk på nogle af tilhørernes hjerter. Thi ikke alene anser mange proprietærer deres underhavendes forargelige forhold med ligegyldige øjne, men og, når præsterne gør angivelse derover, understøtter de forbryderne med råd og dåd enten hemmelige eller åbenbare og ved vidners førelse, formaliteter etc. således drejer og vender angivelsen, at den tilsidst bliver virkeløs, ja latterlig. End mere, kan endelig en og anden præst, som forstår noget af det juridiske, således forsvare sin angivelse, at forbryderne bliver mulkterede, så bliver slutningen denne, at disse afkorter præsten den betalte mulkt tid efter anden i deres offer, hvilket er vederfaret mig og mange flere. Og da er det jo en stor dårlighed af en præst at angive andre for selv at betale mulkten. Skal derfor præsterne være angivere (thi jeg ser ikke andre kan eller vil), burde det ikke alene fastsættes, hvad enhver kommunikant efter sin stand burde ofre, men og præsterne sættes i sikkerhed for procesmager og deres hårkløverier, således at præsternes angivelse skulde stå fast som pålidelig, medmindre de angivende kunde bevise sig uskyldige, og endda skulde præsterne for en urigtig angivelse, som jeg aldrig tror nogen af dem med fri forsæt gjorde, blive uden al ansvar. Ja præsternes angivelse skulde politimesteren som en politisag i deres og de angivnes overværelse (hvilket sidste skulde medbringe deres vidner, om de havde nogen) kortelig behandle og pådømme, da sådan politidom kunde indsendes til amtmandens påkendelse. Skulde der under gudstjenestens holdelse arrivere en eller anden forargelse eller uorden, kunde den og som meldt afgøres og afstraffes.

Det er og en sandhed, at skolevæsenets indrettelse behøver forandring, og hvad denne angår, da henholder jeg mig til ... hr. Sadolins givne betænkning ... som jeg finder fra ord til andet god og grundig.

...

Underdanigst indberetning ... A. Om de ting som årsager sabbatens forsømmelse, B. Vanære, C. Og hvorledes derpå bedst kan rådes bod.

[A.] Det var vel en almindelig klage, at sabbaternes tal blev formindsket;¹³ men, Gud bedre, ej for Guds æres skyld, som fordi der var ikke så mange dage at vanhellige og overtræde. Thi hos mig forretter de fleste deres hussysler på sabbaten såsom at brygge, bage, sko bæster, skære og stakke tørv, efterse tøjr og gærdsejer, henføre alt hvad de har solgt af høveder, tømmer, lærred etc., ja de laver det så, at de enten skal rejse fra eller til købstæderne, da skal de tale og rejse til hosbond og præst og udrette alt, hvad de har at forrette, da skal hørret luges og ruskes og føres i syck,¹⁴ agrene rives, båndene gøres til kornet. Ja det kan vel hændes sig, at alle trælbønder befales at gøre sådanne gerninger om sabbaten af deres hosbonder på hovedgårdens marker, hvilket de ej tør nægte, når de skal være fri for den mulkt, seneste hoveribestemmelse¹⁵ befaler, endskønt de hele ugen, ja 14 dage (uden frihed een dag) har været til hove, ja ofte skal de levere skattekorn mandag morgen, når de har 5 à 6 mil til nærmeste amtstue. Om sabbaten skal skæres hakkelse til 2 à 3 dage i ugen, da skal kornet kastes og renses af laden. Kort sagt: løverdag aften og søndag morgen sysselsætter så den gemene mand, at de hindres at besøge kirken, og enten sover de hjemme eller i kirken, og søndag eftermiddag skal der igen arbejdes.

B. Den vanæres, da det er ret bestemt, at når kirketjenesten er forbi, og de har spist, så skal de samles til gaden, og efter at de har skældet, bandet og forbandet hinanden i de unges påhør og dem til forargelse, så skal de pante den fattige og husmænd nu for et, nu for et andet. Og når de har fået pengene, så skal alle byens mænd til egen eller nærmeste kro. Og efter at de under skænden og banden og Guds

13. Talen er om den af Struensee foranledigede frd. af 26. okt. 1770, der afskaffede flg. helligdage: 3. jule-, påske- og pinsedag, helligtrekongersdag, Mariæ renselsesdag, sankthansdag, Mariæ besøgelsesdag, mikkelsdag, allehelgensdag og Mariæ bebudelsesdag.

14. Nedsænkes i vand.

15. Hoverifrd. af 12. aug. 1773 fastsatte (§ 13), at en bonde, som befindes modvillig i efter tilsigelse at forrette sit pligtige hoveri, skal erstatte husbonden den forvoldte skade og desuden betale 1. gang i mulkt 2 rd., 2. gang 4 rd. og i mangel af betaling straffes med fængsel på vand og brød.

fortørnelse har tæret og opdrukket disse penge, så skal de købe for egne penge og således henslide sabbaten i kroen; thi krohuse på landet er ikke andet end Satans værksted for unge og gamle. Ja gudstjenesten forstyrres og bliver uordentlig, endskønt der ved klokkeslet er tilvarret, når der er lig, trolovelser, kirkegangskoner, som ej vil møde på den i ritual¹⁶ bestemte tid, men kommer ofte, når præsten skal gå i prædikestolen eller lidt før, hvilket ej præsten kan hæmme. Således og med katekisation efter tjenesten, da næsten alle går ud uden de unge, som bliver tvungen at være til stede. Derfor efter sædvane har jeg brugt et lås for kirkedøren med tilvarsel, at syge, gamle, børn (som er til dåben), barselkoner skal lades ud, når de det begærer, af degnen, som har været brugt, hvor jeg har været, såvel som også her i min formands formands(!) tid, men ej er befalet. Ligeså er det i vidtløftige menigheder spottelig at høre, hvorledes de stimes, larmer, »skongrlee«¹⁷ for at trænge sig ud af kirken eller for at blive tegnet til altergang, når tjenesten er endt, da Guds hus burde være et bedehus for alle folk og ej som en røverkule. Disse uordener har præsten ej magt at hæmme, da ingen straf er lovbefalet for forsætlige overtrædere, ja de står på kirkegården, til præsten er gået i prædikestolen, og under bønner søger hver sin stol. Derved forstyrres andagten for dem, som har været i kirken.

C. Vel er forordningen om sabbaten og skolevæsenet, som årlig 2 gange her i menigheden bliver læst, en hæmmere af nogle uordener, når de kom til virksomhed, men så snart man i følge reskriptet skal hælde sig til den verdslige arm om bestraffelse over sådanne laster, og der mangler nogle formaliteter eller kan optænkes nogen udflugt, så er gerningen halvt forsvaret og præsten forhadet og beleet for Guds ære. Enten skal nu en præst lægge sig mere efter formaliteter end efter bibelen og ligge i proces og fortræd med vedkommende, eller og skal han være seende blind. Desuden er det umuligt, at præsten kan med sine medhjælpere forske dette; thi når han med dem er i kirken, kan jo skovtyveri og al anden gerning gøres på marken og i husene. Derfor var det bedst, at 2 edsvorne ærlige og gudfrygtige mænd skulde beskikkes i hver by, som under åbenbare skriftemål eller anden straf skulde angive 5 à 6 gange hver halve år dem, som har forbrudt sabba-

16. I kirkeritual^{et} af 1685 blev gudstjenestens og de øvrige kirkelige handlingers indhold og form fastlagt.

17. Fmtl. ryster af latter.

ten enten med den eller slig gerning, hvilke burde straffes enten med penge til sognets fattige eller ved offentlig beskæmmelse næste søndage søge et vist sted i kirken iført noget som en spansk kappe eller noget andet til beskæmmelse, da jeg tror, at skam havde større virkning end pengestraf. Og ifald den vægrede sig for straffen, da uden al dom at forvises sognet med attest fra de 2 mænd og præsten, hvorfor han er forvist. Dernæst burde også helligholdes, at ingen nogen sabbataften eller løverdag aften måtte arbejde længere end til kl. 5. Skete det, være lige straf undergivet, som om de havde arbejdet under kirketjenesten. Så og afskaffe al krohold på landet; thi så længe de skal være, bliver Herrens sabbat krænket.

Blev skolevæsenet drevet med fyrigste flid, da skulde den indsigt i Guds ord og give smag. Thi her i mit sogn er børn, som er 20 år, og ... mange, som hverken kan læse redelig i bog, ej heller kan eet ord af Luthers katekismus, hvilke hverken med trusler eller med tilløkkelser er at tvinge til skolen, ej heller bliver tvungen, før de skal tegnes til konfirmation, og da klagemål, når de ej kommer til samme år. Desuden er vel bøn og katekisation befalet at holdes om vinteren, men her i mine sogne kan jeg ej få det i skik. Men blev der befalet, at den bøn skulde forrettes løverdag og søndag aften, så blev sabbatarbejde hindret med krogang, og gamle og unge skulde derved få indsigt og altså smag i Guds ord, helst om der var straf for dem, som forsømte bønnen. Men denne indretning kan ej lykkes hos mig, så længe skolernes bygning ligner mere et hyrdehus end en skole. Og der findes ej spor til, at der er skolehus af inventarier, når jeg undtager bord og bænke. Her er ikke bibel, her er ingen postil etc., som dog er befalet. Og når der forlanges af skolekassen penge til de fattiges børns bøger, så er der ingen levninger fra lønnen. Årsagen er denne, her er ingen protokol, hvori indtægt og udgift føres, her fordres ingen mandtaller på de kontribuerende til skolen. Er noget korn overskydende, i penge bliver det gjort, men hvortil det bruges, ved Gud alene. Thi blev her holdt rigtig indtægts- og udgiftsprotokol, og den fordrende kunde gøre regnskab, da tror jeg visselig, der var levninger ligesåvel i dette store sogn som i mange andre, der er mindre. ...

Ole Hansen Sadolin, Rold-Vebbestrup. 10. december 1773.

I følge ... hr. biskoppens cirkulærskrivelse til præsteskrabet i stiftet at indgive til provsterne, om nogen uordener til Guds navns vanære i

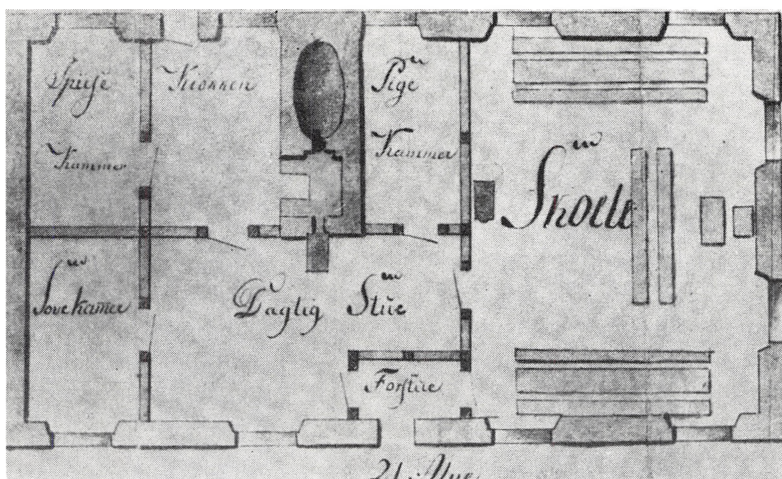
deres menigheder kunde have indsneget sig, og deres eragtning, hvorledes samme ... bedst kunde hæmmes, med videre, som kunde henses til Guds riges opbyggelse, bliver herved følgende ... indsendt:

1. Endskønt jeg ikke har befunden, at nogen særdeles ugudelighed ... på helligdagene i mine menigheder udøves, så går det desværre her som andre steder, at Guds ords betragtning såvel i kirken som i egne huse på de bestemte hellige dage af mange forsømmes, og at helligdagene i stedet for hellige øvelser ofte anvendes på jordiske forretninger og arbejde. Men om sådan misbrug ved en ny kgl. forordning mere end ved læreres alvorlige formaning og de forhen udgivne kgl. forordninger kunde hæmmes, ved Gud. I det mindste kunde måske en ny forordning derimod give læreres formaning noget mere vægt og sætte gærde for en større misbrug.

2. Og som Hans højærværdighed også har erindret om skolevæsenet, at man og derom kunde indgive sine tanker, om hvad som kunde eragtes tjenlig til dets forbedring, da kan jeg ikke forbigå at anføre 2 poster, som jeg er vis på, mange ... ønsker ved kgl. høje anordning at blive sat på en bedre fod, nemlig:

a) At få bønderbørnene på landet til at søge skolen om vinteren betimelig, flittig og bestandig. Heri sker hos mig som vel på flere steder en stor forsømmelse. Næppelig søger den halve del af sognenes unge skolen, især de som er så store at de kan arbejde, og disse havde det mest fornødent. Af de, som søger skolen, kommer nogle 2 eller 3 dage om ugen og bliver borte de øvrige. Nogle begynder sildig og holder næppe en måned ud, og hvad fremgang skal der vel ske ved sådan skolegang. Lærernes formaning og irettesættelse udretter lidet hos de fleste forældre og hosbonden. Så går det endog med gårdmændenes børn. Men hvad skal man sige om de fattige husmænd, som rent ud erklærer, at det er dem umuligt at holde deres børn i skolen, da de ikke har noget at give dem til føde, men må søge betlerstaven i stedet for skolen. Disse børn, som ikke er få, opvokser i hedensk blindhed, og næppe nogensinde kan anbringes til den fornødne saligheds kundskab. Hvo må ikke sukke over denne Josephs skam¹⁸ og inderlig bede, at Herren ved øvrighedens gode foranstaltning vil skaffe råd derimod. Mine ringe tanker er, at det mulig i denne post kunde ske en god forandring, om ved kgl. forordning blev foranstaltet, at en

18. Der synes ikke i 1. Mosebogs beretning om Jakobs søn Josefs historie at være noget, der kan minde om den her beskrevne situation.

Så gode skolehuse som denne rytterskole fra 1720erne, ombygget omkr. 1790, havde man næppe i mange sogne i Viborg stift i 1773. – Her efter Dagligliv i Danmark i 19. og 20. århundrede. Kbh. 1963.

vis mand i ethvert sogn blev af øvrigheden efter sognepræstens forslag beskikket til at have indseende dermed, at børnene besøgte skolen betimelig og flittig, og især pålagt at indkræve af forældrene eller hosbonden en mulkt af 1 sk. for hver dag deres børn uden gyldig årsag af sygdom eller andet så nødvendig forsømte skolen. Skolemesteren skulde ugentlig give ham en liste på de børn, som havde forsømt skolen, og derefter skulde han indkræve mulkten og levere samme til præsten, som kan anvende den til fattige børns underholdning, medens de gik i skole. De fattige børn måtte fornødentlig forskaffes ophold, om de skal nogensinde søge skolen, og derfor måtte hosbonden, som i visse måder er at anse som en fader for sine underhavende, med kgl. befaling pålægges at bære fornøden omsorg.

b) Den anden post er de unges forsømmelser om sommeren, da ingen skole holdes, i hvilken tid børnene ganske kaster bogen under bænken og aldeles forglemmer det lidet, de har lært om vinteren. Herudi kunde ... rådes nogen bod på, dersom ved kgl. forordning blev alle skolebørn pålagt at møde i skolen hver søndag om sommeren 2 timer før prædiktjenesten angik, da skolemesteren skulde overhøre dem i det, de havde læst om vinteren, og sætte dem noget for at læse

fra en søndag til en anden. Når prædiketjenesten angik, måtte skolemesteren tage dem alle med sig i kirken og overvære katekisation. Dermed måtte samme mand ... have også indseende med, at ingen forsømmelse skete derudi, og indkræve en mulkt af 2 sk. for hvert barn, som uden gyldig årsag fra denne møde blev borte. Derved kunde dog håbes, at det lidet, som de havde lært om vinteren, kunde vedligeholdes om sommeren.

Bonde Jahn, Øls-Hørby-Døstrup. 24. november 1773.

At gudstjenesten på søn- og helligdage hos os forsømmes og vanæres, er alt for sandt og beklageligt. Thi med trældomsarbejde i hus og hede, på mark og eng er det nu kommet så vidt, at det åbenbar og uden al undseelse næsten af hver mand øves endog under prædiken, når gudstjenesten i kirken forrettes. Hvordan det kan ændres og forekommes, bliver spørgsmålet? Det kan ej fejle, at dersom sådanne sabbatens' overtrædere blev strikte efter lovens og de udgangne forordningers bydende ansete og straffede, det da ej blev i den gang, det er. Men hvem skal opagte og angive vedkommendes forseelser? Skal det være præstens sag, da ved man, at præsten er den sidste, der får sligt at vide (thi det går, som ordsproget lyder: den ene ravn hugger ej øjet ud på den anden). Og blev det ham og berettet, så var intet vissere at formode, når han på behørigte steder angav de skyldige for at blive afstraffede, end beretningen blev nægtet og fragået. Da (havde) han altså intet udrettet, uden han ved slige løse beretninger, som han ej altid var i stand til at ledsage med lovlig bevis, som vist blev æsket, skilte sig ved den fortrolighed, hans sognefolk kunde have til ham, som har farligere sviter end sabbatens overtrædelse, hvorfor en præst må se derhen, i hvordan det går, at konservere den hos sine tilhørere, om han ellers skal have nogen indgang hos dem med Guds ord, og hvad deraf i hans embede dependerer. Præsterne kan det da ej ... pålægges at opagte dem, der forsømmer og vanærer gudstjenesten på søn- og helligdagene. Det tillader ej hans embede. Heller ikke kan der af hans angivelser, som ej kan ske uden af andres beretning (thi hvad ser han?) formodes nogen nytte, siden han ej straks kan have de vidner ved hånden, han kan legitimere sin angivelse med. Der må altså udses andre som sognefogden eller i de byer, hvor ingen er, en eller to mænd, øvrigheden pålægger at være både tilsynsmænd og angivere, da samme da vissest at få, om de derfor til salarium kunde nyde for sig

og familie befrielse for ekstraskatten, som ventelig Hans Maj. kunde billige, når det blev ham forestillet, at hans gudelige øjemed på nogen måde kunde opnås, da det var at agte, om deslige tilsynsmænd conniverte¹⁹ med nogen, de da ej alene skulde miste det berørte salarium, men endog betale af egne penge de skyldiges mulkt, som de havde set igennem fingre med. Her kunde indvendes, at præsternes medhjælpere var de bedste, man kunde betjene sig af ... siden hvad her er foreslaget, er just deres pligt ... og de altså uden vederlag bør præstere. Men enhver præst ved nok, hvad tjeneste og troskab han til dato har i slig occasion haft af sine medhjælpere. Skal opagten med sabbatsskændere være dem ene betroet, så kommer der intet mere ud af deres embede efterdags end forhen. Og hvad det er, er bekendt. Det jeg videre har (at) erindre, som jeg ønskede forandring udi, er dette, at de, som har ladet sig antegne til skriftemål og altergang, måtte befries fra at være det hovbud lydige, som nøder dem til hoveri på deres skrifte- og altergangsdage, når sådanne falder ind på månedsbededage. Det er jo overmåde forargeligt og til største vanære og skændsel for så vigtige forretninger, som skriftemål og altergang er, at noget hoveri skulde præferere samme, som dog sker, da præsten kommer til kirken for at forrette sit embede ved skriftemålet, og når han ser sig om, er de borte, som har ladet sig antegne, hvorover han med uforrettet sag må rejse tilbage.

Endnu er et især, som gudstjenesten på søn- og helligdage meget vanæres ved, og fremfor alle ting burde ... rådes bod på, som er dette, at folk, som er kommen til kirke for at bivåne gudstjenesten, ja og på sine tider for at gå til alterets sakramente løber i flokketal ud af kirken, så snart præsten går af prædikestolen, eller de kommer fra alteret, som giver intet til kende uden foragt, ligegyldighed og ked-sommelighed af tjenesten ... Foruden det bliver andre i kirken ved deres udgang distraherede i deres andagt. Ja ofte er tumlen af træsko, som de fleste går i kirken med, så lydelig, at ingen kan høre, hvad der forrettes af præsten enten ved børnedåb eller altergang. Det er slet, hvad der kan ske på søn- og helligdage uden for kirken til gudstjenestens vanære, men værre hvad der sker i kirken. Det falder alle i øje, og derved lider så mange, der forarges af så skændigt et forhold, som er ... af alle uordentligheder ved gudstjenestens holdelse en af de betydeligste, som måtte afskaffes. Det var derfor at ønske, at den

19. Så igennem fingre.

anordning måtte komme (er den givet forhen i nogen forordning, ved jeg ej tilvisse, dog synes mig, at der er noget derom i sal. kong Christian den Sjettes tid udgivet) eller fornyes, at ingen, i hvo det var, måtte gå af kirken, førend al tjenesten var til ende, hvorunder ungdommens undervisning må være indbefattet, som de gamle så højlig behøver at anhøre som de unge og ofte kan have mere nytte af end af prædiken. På det nu dette kunde ske, burde degnen være pålagt at lukke kirkedøren, så snart præsten er kommet i prædikestolen, og for at ingen, uden højeste fornødenhed presserte, skulde komme ud, tage sit sæde ved kirkedøren, da skoleholderen burde beklæde hans sæde, når han skulde til forretning i koret, i samme øjemed at hindre udgang for nogen, i hvem det og var, uden ommeldte, der af højeste fornødenhed ej kunde holde tiden ud, som tjenesten i alt varede udi. Dette når skete var ordentlig, og vist det udvistes Guds tjeneste til ziir og ære.²⁰ Skulde nogen gøre sig unyttig²¹ og med vold, uagtet degnens eller skoleholderens forbud, trænge sig ud, skulde degnen og skoleholderen lade dem gå og straks efter tjenesten give præsten deres navne til kende, som da burde tage for sig og om deres forhold nærmere handle med dem for at erfare, om de enten af højstfornødenhed eller af andre årsager ej havde oppebiet tjenestens slutning. Og som da præsten forefandt deres egen erklæring, eller ved andre kunde komme efter grunden og øjemedet for deres udgang af kirken før tiden, kunde han lade samme passere enten ustraffelig eller strafværdig, da slige burde for deres forargelige forhold i det mindste bøde 3 lod sølv som for anden helligbrøde, som skulde høre sognets fattige til, når præsten samme godvilligen kunde få af den skyldige eller ved eksekution af herredsfogden fik dem i hænde til distribution.

Års herred

Hans David Celius, Brorstrup-Ravnkilde-Haverslev. Provst. 4. december 1773.

Velædle og højstærede kære hr. broder Friis!²²

20. Meningen med denne sætning synes uklar.

21. Ordet synes ikke at give mening her, men kan næppe læses anderledes.

22. Der synes ikke at kunne være tale om andre end provsten for Hindborg herred Anders Friis i Brøndum, men hvorfor provst Celius har sendt indberetningerne fra Års herred via denne til biskoppen, kan ikke ses.

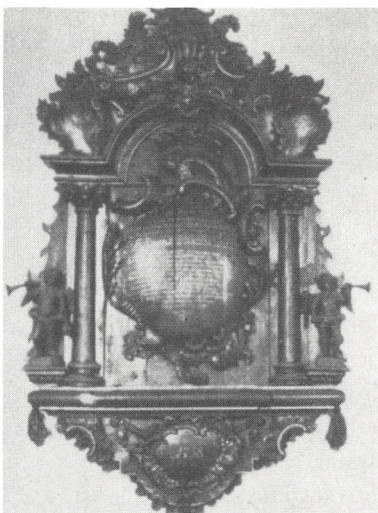
Her indlagt sendes betænkningerne fra dette herreds præster om deres sognefolks opførsel. Jeg skulde vel efter biskoppens befaling gøre en ekstrakt derover. Men jeg ved ikke, hvorledes den skal være. Skal den endelig forfattes, så vær så god at lade det gøre for mig, da det skal vederlægges. Ellers er alle præsterne undtagen den veløvede og prøvede hr. Sadolin eenstemmige og råber veklage over deres sognefolk for søn- og helligdagens vanhelligelse. Men mig synes, man skulde sætte sig i den arme bondes sted og nøje prøve sig og således erfare, hvad man vilde gøre, om man var tilhører. Jeg er ingen elsker af torden og lynen. Evangeliets sødhed trækker langt vissere til målet. Det haver [jeg] af 28 års læreembede erfaret ...

[*Provst Celius' betænkning*]

Det var ubilligt og usandt, om disse 3 ... menigheder tillagdes den store last at være forsømmelige tilhørere. Thi dersom de var så flittige ordets gørere som hørere, var de meget elskværdige. Men desværre mange, besynderligen i tørve-, hø- og kornbjærgningstiden, deler søndagen, så at formiddagen helligholdes, men eftermiddagen vanhelliges. Og når de tiltales, svares gemenligen, at det er kærlighedsgerning, enker og faderløse tjenes, hvilket sidste er sandt, men det første usandt. Thi enken og den faderløse tjenes om søndagen, fordi velgørerne skal igen tjenes en anden dag. Dog aftager sådant arbejde på søndagen og andre hellige dage nu meget, ligesom andre tilforn øvede laster [for] længe siden ganske har aflaget. Thi i min antecessors hr. Ulrich Sontums tid, som varede lidet over et år,²³ var menighederne så lastefulde, at han ikke vilde prædike for Haverslev menighed anderledes end at gå op og overskælde den. Og næsten alle i samme menighed var så vanartige, at når de kom i kirken, lagde de sig ned på bænken, snorkede og visede mange foragtelige gebærder både imod lærdom og lærer. Ja han deklarerede offentligen, at i de 3 menigheder fandtes ikkun et eneste par ægtefolk, som var i en salig tilstand. Så ... her var mange store fortrædeligheder at antræffe, besynderligen disse 3, som mest forfærdede hr. Sontum, nemlig: En slem og ildesindet proprietær,²⁴ som med chikaner havde dræbt en præst og var færdig at

23. Ulrik Arntzen Sontum var præst i Brorstrup, Ravnkilde og Haverslev fra juli 1753 til januar 1755.

24. Talen må være om Jørgen Mørch til Nørlund, som døde 1758 og fulgtes som ejer af enken Margrete Grotum Bergh («madame Mørck»).

Her i Haverslev kirke er det iflg. provst Celius gået slemt til, før han kom til sognet. Fra denne prædikestol udskældte hr. Sontum sin vanartige menighed. Trods sin ildesindede adfærd mod præsterne fik Jørgen Mørch til Nørlund (død 1758) dog sit epitafium i kirken – måske takket være sin fromme enke madame Mørch.

angribe den anden. En slet og vanartig menighed. En ganske forfalden præstegård på bygning og forsømt avling. Hvilke store besværligheder for mig som en fremmed mand i et fremmed land at bestride jeg såre vel kendte langt at overstige mine ringe kræfter, og derfor straks i København 3 gange afslog vocationen til dette kald, som aldrig var tænkt på, mindre søgt, og hellere gået til Indien igen.²⁵ Men da ingen indvendinger eller forestillinger vilde høres af vedkommende, gik jeg, dog meget bedrøvet, efter ordre og befalede sagen i Herrens hånd, som og har styrket og viset mig uventelig hjælp, så at proprietæren på 3. år efter min ankomst blev borttagen, og tilhørerne ved venlig indbydelse til nådens måltid blev villige og redebonne at komme, så at jeg kan sige mig så lykkelig aldrig at have prædiket for tomme stole, besynderligen udi Ravnkilde kirke, hvor endogså i det hårdeste vejr om vinteren den største del af menigheden er forsamlet, hvilket jeg selv beundrer, efterdi den er adspredet i små byer langt fra kirken, og ikkun 3 mænd boer ved kirken. Godsets og kirkernes ejer, velædle madame Mørck på Nørlund tilligemed alle hendes underhavende forsommer aldrig hverken vinter eller sommer den offentlige gudstjeneste og er for menighederne (uden deraf at flatteres eller hykles) et skinnende lys både i Guds og eget hus. Ved min ankomst til dette sted var det her ligesom på de fleste steder meget brugeligt at lade bønderne gøre hoverirejser og at sanke sten af hovedgårdens mark om søndagene. Men da jeg på anstændig måde visede min store mishag over sådant arbejde, blev min begæring straks opfyldt, så at dette skammelige pålagte arbejde tilligemed anden misbrug [for] længe siden er afskaffet. Skolevæsenet er ikke i så god stand, som det burde være. Men skolelønnen er så liden, at dygtige skoleholdere ikke for sådan liden løn kan erholdes. Dog er nylig en god skoleholder erhholdet til Brorstrup sogn, og derfor er besluttet ved egen anstalt og bekostning at bygge i tilkommende år et skolehus ved Brorstrup kirke, så og at erhverve kgl. bevilling, at det ved Haverslev kirke grundmurede hospital, som er indrettet til eet lem, måtte herefter indrettes til et skolehus for Haverslev sogn, når samme fattige lem enten dør eller til andet sted kan blive henflyttet, og den donation lægges til skolelønnen. Thi de omløbende skoleholdere kan ikke være til nogen nytte, uden de kan have et særdeles kammer, hvor børnene kan være, hvilket jeg

25. H. D. Celius, som var præst i Brorstrup, Ravnkilde og Haverslev 1755-96, havde været skibspræst 1745-55.

siden min ankomst har drevet på og fået det således til megen nytte indrettet i Haverslev sogn. I øvrigt ved jeg intet at indberette, thi fordomme og gamle vaner findes ikke her på stedet, og ligbegængelser, trolovelser og bryllupper holdes ikke på nogen søn- og helligdag. Thi det var i brug, men er også afskaffet, så at på søn- og helligdage intet andet i kirkerne forrettes end prædiketjenesten, katekisation, sakramenternes administration og barselskoners introduktion. ...

Johan Budtz, Skivum-Giver. 21. november 1773.

... ang. uorden og misbrug i menighederne og ved skolevæsenet samt den bedste måde at forekomme dem på, da findes her tvende, som det var at ønske kunde blive forandrede:

1. Vil sognefolkene her ofte, besynderlig om hø- og kornhøsten, tage helligdagene med til deres arbejde, lad være høsten aldrig er så god i henseende til vejrliget. Og om endskønt præsten både prædiker og katekiserer derimod, så er dog en del meget trodsige og agter præsten intet.

2. Findes en del forældre, som er forsømmelige med at holde deres børn til skole, og når de advares, lader dem komme et par dage om ugen og for resten holder dem hjemme, hvor de dog intet forretter eller bruges til nogen tjeneste for forældrene.

Disse 2 poster var det meget vel, om der kunde findes noget tjenligt råd imod. Det synes at være det retteste, om præsten og medhjælperne fik lov at mulkttere de skyldige efter omstændighederne. Hosbonden skulde straffe for helligbrøde, men den første er ikke bekendt endnu heromkring. Og når bonden véd at have frihed for sin hosbonde, er der mange, som ej meget agter, hvad præsten siger. ...

Albert Sadolin, Blære-Ejdrup. 23. november 1773.

Skolevæsenet i Eidrup sogn er ganske upasselig indrettet, da Skørbæk, der er den største by udi sognet, aldeles ingen nytte har af skolen udi Eidrup, hvortil ... Skørbæk har ½ mil, som om vinteren, når vejen er vanskelig og dagene korte, bliver plat umulig for de små børn at gå, og derover den bekvemmeligste tid for dem at søge skolen, går unyttig bort. Dette synes således bedst at kunne ændres, at det korn af Skørbæk, som er tillagt skoleholderen udi Eidrup, blev henlagt til en biskole udi Skørbæk, da skoleholderen udi Eidrup no-

genlunde kunde behjælpe sig med det øvrige, der er henlagt til skolehold.

At jo desværre søn- og helligdagene ved den offentlige gudstjenestes forsømmelse, legemlig arbejde, rejser og deslige meget vanæres, er ikke at nægte, til hvilken misbrug at ændre og hæve vel ikke vides bedre middel, end at med større nidkærhed og alvorlighed blev holdet over den ... kgl. forordning ang. sabbatens helligholdelse.

I det øvrige er mig intet videre bevidst at indberette. Thi hvad fordomme, gamle vaner, gudstjenestes opholdelse efter lig angår, ved jeg ej at ske her på stedet.

Laurits Pedersen Herch, Års-Haubro. 22. november 1773.

Det er en sandhed, at såvel søndagenes som andre festdages helligholdelse desværre alt for meget forsømmes især udi hø- og kornhøstens tid, da tjenesten som oftest må forrettes ligesom for tomme stole eller såre få tilhørere. Årsagen ... synes mig dels at kunne tilskrives nogle hosbonder, såsom jeg tit har fået denne undskyldning af adskillige, når jeg har talt dem til for deres forsømmelighed i at søge Guds hus: Vi måtte til hove, i rejse etc. Dels og fornemmelig en stor del af bønderne selv, som enten har såre liden lyst til at høre Guds ord eller af en gammel vane gemenlig vil opsætte egne forretninger hos en eller anden indtil søndagen, på det de ikke skal sinke sig en søgnedag, eller mangan gang af en slags modvillighed, og af den årsag holder sig ikke selv hjemme, men entholder også deres tyende og børn fra Guds hus, hvoraf som oftest ses såre få. Dog kendes mange forældres modvillighed tydeligst her ud af, at de ... hverken ved idelige påmindelser eller kærlige formaninger eller alvorlige irettesættelser er at bringe til at holde deres børn til skole, da de foregiver, at deres store børn behøver de hjemme, siden de ej formår at holde tjenestefolk, og de mindre falder vejen lang og besværlig, thi de har ½ mil og derover til skolen, som og er en sandhed. Hvilken forsømmelse af skolegang jeg med inderlig bedrøvelse må klage over i henseende til Års sogn som det vidtløftigste og mest adspredte. Al mulig flid anvendes, ingen umage spares for at få skolevæsenet her i stand. Men af alt dette mærkes endnu ikkun liden frugt, hvilket jeg bedst skønner, når unge mennesker på 15 à 16 år, ja vel ældre, vil tegnes for at præpareres til konfirmation, da nogle af så gamle mennesker kan ikke læse ret indeni en bog, andre næppe de 2 første parter i den lille katekismus udenad.

Nogle er dog en stor del bedre, hvilken ulighed hos de unge jeg anser som et kendetegn på forældrenes beskaffenhed, hvorledes de selv kender og frygter Gud. Skoletørvene de dels forholdes dels leveres så uordentlig, at de ikke ydes på en gang, men til adskillige tider, hvorudover den mindste del deraf kan komme skolen til nytte.

Manglen såvel i kirken som i skolen har jeg nu vist, men at udtænke de tjenligste midler til at råde bod på samme erkender jeg mig altfor svag til, henstiller det altså til højerens dybere indsigt og godtbefindende.

Henrik Caspersen Lemvig, Ulstrup-Gundersted. 23. november 1773.

At søn- og festdage ofte her ... dog mest i Ulstrup sogn ... forsømmes, vanhelliges og vanæres, er noget ... hvortil hosbonderne og forpagterne som oftest er årsag, da de ikke undser sig ved at lade deres ... bønder tilsige om søndagen at gøre trældomsarbejde, at pløje, så, adspredte, at køre rejser, hvorudover gudstjeneste af dennem må forsømmes. Ofte er bønderne selv årsag derudi, da de hellere går til deres agre og til deres købmandsskab end til kirken for at høre Guds ord. Til slig sabbatens forsømmelse og misbrug at afskaffe synes mig ... tjenligst, at når en bonde selv forsømte gudstjenesten eller vanhelligede sabbaten ved ufor nødvendent arbejde, han da betalte de sædvanlige sabbatsbøder 9 mk. hver gang og ikke 4 sk., som sabbatsforordningen omformelder.²⁶ Og når hosbonden eller andre tilsagde dem at gøre noget trældomsarbejde eller at køre rejser om sabbaten, da hosbonden, eller hvem bonden tilsagt haver, for sig selv 9 mk. og for bonden 9 mk. at betale hver gang. Og samme sabbatsbøder til fattiggassen at indsamles enten ved herredsfogden eller ved præstens medhjælper efter sognepræstens angivende. Så befindes og forældre og hosbonder at holde deres børn og ungdom fra kirken, især fra den offentlige katekisation, som mest holdes, hvor der er sidst prædiken, hvorfor det var at ønske, at slige forældre og madfædre med sabbatsbøder 9 mk. for hver udeblivende barn eller tyende måtte anses og efter sognepræstens angivelse til fattiggassen af herredsfogden eller medhjælperne at indkræves. ...

26. Frd. af 12. marts 1735. Denne foreskrev for bønders overtrædelse af helligdagsbestemmelserne en bøde på 4 sk. 1. gang, 8 sk. 2. gang og 16 sk. 3. gang. Kunne eller ville den skyldige ikke betale, gjaldt en forvandlingsstraf på hhv. 1, 2 og 3 timer i gabestokken på kirkegården.

Jørgen Christian Flechtner, (Vester) Hornum-Hyllebjerg-Flejsborg.
24. november 1773.

Om sognefolkets forhold i disse 3 ... sogne med søndagenes og festdagens helligholdelse samt de i svang gående laster og misbrug, som til sammes forsømmelse og vanære begåes, er min sandfærdige underretning denne: Sabbaternes vanhelligelse, Guds ords foragt og forsømmelse ... går meget i svang især her i Hornum sogn, da måden er denne: Hvad hosbonden har at handle med bonden eller bonden med hosbonden skal alt ske om helligdagene. Har hosbonden noget at tale med bonden, kaldes han en helligdag. Kan hosbonden ikke få forrettet de seks dage, hvad han vil, tør han nok undertiden tage den syvende til hjælp. Har bonden igen noget at forrette hos hosbonden, bruger han helligdagen dertil. Har bonden noget at forrette for sig selv, sættes det op til helligdagen, især visse ting såsom bygang, møllerejser, skov- og sildrejser og deslige små kørsler og forretninger, ja vel og undertiden trældomsarbejde, så både hosbonden og bonden i slig måde handler meget ubillig og uforvarlig med sabbaten. Og ingen må sige, hvi gør du så? Ved sådan lejlighed sker det, at hosbonden selv såvel som bonden forsømmer den offentlige gudstjeneste og deres tyende og tjenere ikke heller holdes dertil. Til sådan misbrug at ... hæmme er, at hosbonden bliver befalet at lade bonden være ukaldet om helligdagene og intet i så måde at handle med hannem på sådanne tider, men sligt alene at ske de søgnedage. Dernæst at hosbonden (når bonden af sig selv til egen fordel og nytte og uden befaling handler imod sabbaten og ikke selv indfinder sig i Guds hus ... eller har indseende med sine børn og tyende, at de flittig søger kirken) når sligt bliver for hannem anmeldet, lader straffen over de skyldige blive eksekveret efter de ... udgangne forordninger, eller selv bøder, om han derudi findes forsømmelig. Anden misbrug imod ... forordninger(ne) kan jeg ikke sige går her i svang til sabbatens forsømmelse og vanære. Gudstjeneste bliver ved en ordentlig og sædvanlig tid forrettet. Og det er meget rart,²⁷ at der sker nogen ophold som ved ligbegængelser, bryllupper etc., thi her er ikkun fattige folk i sognene og uformuende, som ikke formår at have større følge og samling af folk, end hvad nødvendig behøves ... Hvad skolevæsenet angår, da er samme ikkun i mådelig stand. Få af gårdfolkene og ingen

27. Sjældent.

af husfolkenes børn søger skolen. De af gårdfolkene, som har noget lidet i evne, lader nok deres børn gå i skole. De uformuende og udarmede, som er den største del, årsager²⁸ sig, at de formår ikke at holde deres børn til skole. De har hverken føde at give dem med sig til skolen, ikke heller klæder, de uden skam kan gå til skole udi, men lover derimod at holde dem til at læse hjemme, hvilket og efterkommes hos en del, at børnene hjemme lærer skikkelig at læse uden og inden, og kan ved præparation komme så vidt, at det kan forsvares at antage dem til konfirmationen. Andre derimod holder ikke deres børn til at lære noget synderligt hjemme. Når de da anmelder sig at gå til konfirmation, er der intet hos dem at bygge på, og hvad de i den korte tid, de præpareres, nemmer, de snart igen glemmer, allerhelst når de ikke vil blive ved læsningen og bliver efterladende i at søge undervisning i kirken, som oftest sker af sådanne, der ikke får ret smag på Guds ord. Af husfolk er her få, som holder deres børn til skole. Der er ikke mindre end syv huse her i sognet, som er efterladte øde af beboerne og dels af hosbonden nedbrudte, dels selv nedfaldne. Og de fattige folk går om i landet med deres børn at tigge og har ingen vis blivende sted. De er så længe for ekstraskatten udpantede og af den store misvækst²⁹ udtærede, at de og børnene har bettelstaven i hånden og hverken har at sidde eller ligge på, at føde eller klæde sig med. Disse fattige børn går og vokser op i vankundighed, og jeg ved ikke, hvad her til sidste vil blive af. Hvad midler der nu kan ... remedere dette onde og få skolevæsenet sat i stand, såvel for de fattige gård- som husfolkes børn, kan jeg ikke skønne på; thi ... tilstanden hos begge er så ynkelig, så den næsten er ulægelig, Herren selv bøje kongens hjerte til medynk over de fattige folks nød og rådføre hans rådgivere, at deres råd må udfalde til Guds ære og deres bedste! ...

Gislum herred

Gunder Pedersen Kiersing, Durup-Stenild. Provst. 9. december 1773.

Givne ... befaling ... har jeg stræbt underdanigst at adlyde. Thi har jeg indhentet herredsbrødrenes betænkninger ... hvorefter følgende er ekstraheret:

28. Undskylder sig med.

29. Årene 1770, 1771 og 1772 var dårlige høstår med dyrtid til følge.

De, ligesom jeg, ved ikke at klage over nye misbrug i dette tilfælde, men beklager, at gammel misbrug er slem og skadelig nok, og for at hæmme den ønskede deres nidkærhed beskærmet af Hans Majestæt, at de ej tilføjes nogen processer af nogen, men om nogen støder sig på deres forhold, samme at andrages for den gejstlige øvrighed, som dømmer derover alene. Det er tillige erindret, at når præsterne skriftlig angiver bønderne, som er skyldige til at betale helligdagsbøder, for deres hosbonder, skal dem igen gives en skriftlig tilståelse for angivelser, hvilket og er sket. Som et hjælpemiddel til søn- og festdagens forsømmelse i at helligholde dem m.v. anses dette, at tjenestefolk uden skudsmål³⁰ løber af en menighed i en anden, forbliver der et halvt års tid og midlertid ej vil bevise den præst, i hvis menighed de virkelig er, den lydighed, som de skylder dem. Thi måtte allern. befales, at tjenestefolk ej må findes i et sogn, førend de er forsynede med skudsmål fra det sidste sogn, de var udi.

Der ønskes en streng befaling til landsbymenigheder, at de skal forblive i kirken, indtil katekisation og den ganske gudstjeneste er til ende, på det kirkens tjenerer kan få lejlighed til at spørge efter de forsømmelige.

Endnu ønskes af mange, at danske skoler, især i de små annekser, måtte komme på en bedre fod, at skolelæreren kunde nyde foruden kosten hos bønderne en ringe løn, i det mindste 3 à 4 rd. for skolehold om vinteren.

Videre har jeg ikke anset fornøden at anføre på dette sted, men føjer mine egne betænkninger til ... :

Det synes for mig godt, at ... love og forordninger om søn- og festdagens helligholdelse blev indrykket i en ny almindelig forordning, og at deraf blev meddelt enhver præst på landet et trykt eksemplar at oplæse i fornøden tilfælde hver fjerdingår af prædikestolen, hvori måtte forbydes de højst forargelige grandstævner på landet, som holdes om søndagene næsten overalt, når gudstjeneste er til ende, og kunde ligesåvel holdes om mandags morgen. Overmåde meget vanærer denne på landet brugende grandret vore søndage og kvæler

30. If. DL 3-19-8 (og ældre bestemmelser) skulle tjenestetyende m.fl. ved flytning fra ét sogn til et andet være forsynet med sognepræstens pas og skudsmål. Ved frd. af 19. febr. 1701 indskærpedes bestemmelsen, og det føjedes til, at ingen præst måtte meddele en person, som havde været til alters, skudsmål uden tilslutning fra vedkommendes rette husbond. Bestemmelserne om præstens skudsmål blev flere gange indskærpet, bl.a. i frd. af 9. dec. 1735, men synes altså ikke altid overholdt.

Guds ords sæd, at den ikke bærer frugt. Derhos og den letsindige tobakssmøgen på kirkegårdene især om sommeren, hvorved mange således og så længe, at de ikke kommer i kirken, førend præsten er i prædikestolen, fornøjer sig og betænker ikke, at den offentlige gudstjeneste bør begyndes med bøn og sang og endes med sang og bøn. Derimod påbydes og befales:

a) Alle jordegodsejere, høje og lave, så og andre på landet boende fornemme folk at agte den offentlige gudstjeneste højt og med største ærbødighed bivåne den, at deres eksempler, som har en magnetisk kraft, måtte lære underdanere og tjenestefolk at gøre som de. Men dersom de første handler tvært herimod og driver spot med præster-nes kærlige formaninger, da tilfindes at give en vis pengestraf.

b) At almuens folk, når de modvillig forsømmer Guds hus på søn- og festdagene eller og vanærer dagene ved laster e.g. drik, bytten og prangen, købmandsskab og andet mere, foragtende præstens kærlige formaning og irettesættelse, endog ved medhjælpere, sættes en time i gabestokken, som skal være oprettet og vedligeholdt på alle kirkegårde af kirkeejerne³¹ (skam udretter mere undertiden end penge). Kan dette ikke hjælpe, da at betale helligdagsbøder 3 mk. danske. Bliver synden endnu herskende over den samme person, da udelukkes fra alterens sakramente og ikke dertil at antages, førend der ses kendelig forbedring. Men bliver alting frugtesløs med sådan en syndere, da være skyldig at arbejde på en vis tid i nærmeste tugthus.

c) At præsterne på landet, som skal angive disse helligdagsbøder, ingen har at henvende sig til uden herredsfogden eller birkedommeren som politimestere på landet, hvilke skal være forbundne til at inddrive dem og levere dem til præsten, som skal give kvittering for pengene.

d) At sogneskolekasser, hvor det ikke er sket, måtte bringes i stand, for deri at bevare forommeldte bøder, derhos de 5 daler, som i steden for lys på kirkealteret skal gives, tilligemed andre intrader og gaver. Og at af denne kasse må udtages løn for skolehold til de fattige degne og omløbende skoleholdere, for såvidt den formår. Skal søn- og festdagens sande helligeholdelse befordres, må de unge lære i skolerne som de andres så og det 3. buds hellige og åndelige forstand. Skal der være skoler, må der være lærere der, uden hvis hjælp præster-nes yderste flid ej kan afhjælpe vankundighed. Skal de være der, må

31. Foreskrevet i helligdagsfrd. af 12. marts 1735 (jf. Jens Holmgaard: Kom hviledagen i hu – eller i gabestokken, i Fra Viborg Amt, 1984, s. 57-68).

de have noget at leve af, fordi [*hvis*] dette fejler, fejler og skolelærere, som ret er skikket til denne vigtige gerning, og deraf flyder så meget ondt. Gud tænk i nåde på sin kirkes gavn, at det nedfaldne måtte opbygges. ...

Slet herred

Laurits Struch Engelstoft, Sebber-Lundby. Provst. 28. november 1773.

Efter hans højærværdigheds ordre vilde enhver præst behage at tegne herpå³² Deres betænkning, om der i svang går nogle lyster og laster i Deres menigheder, og hvorledes de kunde hæmmes, og om der indsniger sig ny lærdom.

I Sebber og Lundby sogne går alting ordentlig og skikkelig til, ikke heller har indsneget sig nogen ny lærdom.

Thomas Hvass, Vilsted-Vindblæs. 2. december 1773.

Så går og alting, såvidt jeg ved, skikkeligen og ordentligen til i Vilsted og Vindblæs sogne, ej heller har her indsneget sig nogen ny lærdom.

Christopher Heidenreich Busch, Strandby-Bjørnsholm-Malle. 3. december 1773.

Min betænkning om dette er allerede indsendt til provsten i Gislum herred.³³

Søren Ancher Munch, Kornum-Løgsted. 9. december 1773.

Ingen ny lærdom har indsneget sig i Qvornum og Løgsted sogne.

32. Provsterne i Slet, Fjends og Middelsom herreder har ladet præsterne skrive deres indberetninger på ét ark, som har cirkuleret mellem dem. Denne fremgangsmåde har, som det ofte ses ved indhentning af udtalelser fra en kreds af personer, en tendens til at fremkalde mere eller mindre summariske svar, idet mange i denne situation er tilbøjelige til blot at erklære sig enige med dem, der allerede har udtalt sig.

33. Provst G. P. Kiersing i Durup (Gislum h.) har ikke medsendt præsternes indberetninger, der heller ikke findes i provstearkivet og derfor må anses for tabt.

Men både nye og gamle laster er de ikke fri for mere end andre. Jeg vil hellers kuns melde om en eneste, som både i dem og andre til både Guds huses forsømmelse, sabbatens vanhelligelse etc. til største forargelse er meget almindelig ... : at prangere, som handler med kreaturer, være sig enten bønderne selv eller og deres tjenestekarle, på søn- og helligdage driver allerflittigst deres købmandsskaber, men lader og kreaturerne flytte fra sted, by og sogn til andet, og træffer det sig ofte, at de møder både præst og sognefolk enten på kirkevejen og ved kirkerne. Det var at ønske, at begge delene som noget særdeles syndigt og forargeligt måtte og kunde blive hindret, som var bedst muligt ved pålæg af enten betydelig straf eller kreaturerens forbrydelse til de sognes fattige, hvori det sker.

Johannes Friedenreich, Næsborg-(Skarp) Salling-Oudrup. 10. december 1773

Udi disse 3 ... sogne har ej heller nogen ny lærdom indsneget sig, men alting i henseende til gudstjenesten går ordentlig og skikkelig til. Dog kunde det være hel nyttig, om de, som modvilligen overtræder forordningen om sabbatens helligholdelse blev pålagt nogen hårdere ... straf, end som samme forordning dikterer; da ventelig, at manges undskyldning ej kunde hjælpe, der foregiver, at dette trældomsarbejde, som sker af dem om helligdagene fornemmelig i bjærgningens tid, er dels af frygt for påkommende onde vejrlig, dels og for at hjælpe husfolk og fattige, siden deres eget arbejde om søgnedagene ej anderledes kan tillade det. Mere ... kan ikke i denne hast svares.

Peder Bering, Fårstrup-Ajstrup. 11. december 1773.

Mine anbetroede menigheder ... som foruden d'herrer proprietærer består af hoveribønder, er i henseende til søndagenes og festdagene helligholdelse frie for nye misbrug imod de udgangne forordninger, men har tilfælles med andre menigheder, at kirken lider ofte forsømmelse ej alene om månedsbededage og fasteonsdage, men og imellem de ugentlige sabbatsdage, og det ikke af foragt til Guds ord, men formedelst de jordiske tings uordentlige opagtning og behandling, som, ihvor syndigt det end er og bliver forestillet at være, og ihvorvel det derhos er forhen af øvrigheden alvorlig forbudet, dog desværre går i svang. Derfor på det Hans Majestæts højst priselige attrå til

Guds ords flittige hørelse i kirken og de forordnede fest- og helligdages helligeholdelse kunde opnås, er ... fornøden: at ... Hans Majestæts hellige vilje blev menighederne på det alvorligste betydet med fornyet og skærpet straf for Guds huses forsømmelse, medhjælperne i sognet befalet tilligemed skoleholderne hver prædikens dag at gøre designation over dem, som ikke har været i kirke, tilligemed antegnelse om årsagerne, og samme inden første søndag indlevere til præsten, at de forsømmelige kunde vorde afstraffede efter omstændighederne. Til Guds tjenestes desto ... helligere iagttagelse kunde forbydes, at intet lig måtte nogen helligdag begraves, den mange steder ikke usædvanlige brug af trolovelse om søndagen at holde aldeles afskaffes, og skoleholderne hver i sit distrikt befales hver helligdag at samle folket, når der er sidst prædiken, om formiddagen, og når der er først prædiken, om eftermiddagen, at de første kunde med bøn og sang opvækkes og opmuntres til Guds ords andægtige og gudelige hørelse i kirken og de sidste mindes om og styrkes i at bevare ordet til frugtbarhed. End mere kunde det ... udbrede Christi rige, at, siden fasteonsdagene indfalder den tid, da forårsarbejdet på landet nødvendig må ... gå for sig, når vinteren og vejrliget det nogenlunde tillader, og Guds ords hørelse samme dage derover som oftest af de fleste efterlades, denne forandring skete: at passionshistorien blev stykkevis forklaret om søndagene fra fastelavn til palmesøndag i steden for de ellers forordnede evangelier, og onsdagstjenesterne, som de fleste steder på landet er til såre liden nytte, eftersom de holdes mest for nogle få unge, enten blive ophævede eller, om det agtes ikke rådeligt, da forandrede til skrifteprædikener om løverdage med den befaling, at der om fasten skulde vekselvis holdes altergang i kirkerne hver søndag fra fastelavn til påske.

Hindborg herred

Anders Friis, Brøndum-Hvidbjerg. Provst i Hindborg og Rødding herreder. 15. februar 1774.

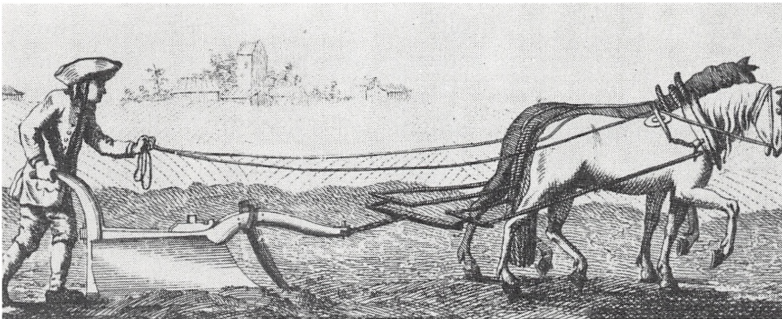
Efter at den fra ... Danske Kancelli ergangne p.m. ... har nu cirkuleret ... er fra præsterne indkommet underlagte angivelser angående de på sabbatsdagene i svang gående laster samt de ... bekvemteste midler til sådan overhåndtagende ugudelighed at udrydde og få afskaffet.

Og vil jeg herunder specificere de almindelige i svang gående laster på sabbatsdagene, som på ethvert sted er bleven bemærket, efter angivelsernes enstemmige formelding.

1. Drives i almindelighed handel og vandel iblandt almuen på sabbatsdagen med heste, stude, køer, svin etc. Dernæst bliver leverancen af det købte alle tider ... bestemt at skal ske en søndag eller anden helligdag fra by til by, fra sogn til sogn, hvorover Guds ords hørelse forsømmes, Guds navn bespottes, religionen foragtes og forargelse gives i mange måder.

2. Vanhelliges sabbaten ved legemligt uforholdent trædomsarbejde uden nogen undseelse, ikke alene i høstens tid ved at redde og hjemføre korn og hø, da dog loven alene tillader sådant ... i vanskeligt vejrlig, men ellers ikke. Dog vanhelliges sabbaten mere på andre tider og i andre utilladelige tilfælde såsom at høste korn og hø, at rive agerland, at pløje, så og harve, at udføre gødning, at sprede den ud på ageren, at grave tørv, føre ildebrand hjem, køre til mølle etc. Så at hedningene endogså beskæmmer de såkaldede kristne i henseende til den udvortes religions øvelse.

Lærernes kærlige formaninger og advarsler imod disse ugudeligheder og imod sådanne i ondskab forhærdede syndere bliver intet agtet, dersom ingen verdslig straf påfølger. Undertiden sættes en sminke på og undskyldning for lasterne, hvorved sabbaten vanhelliges, da der af de skyldige foregives, at det dels er fornødenheds- dels kærlighedsgerninger, som bevises imod fattige husfolk, der ingen heste eller

Dette billede fra 1771 findes i et skrift fra Det kgl. danske Landhusholdningsselskab om den nye engelske svingplov. Lad os ikke håbe, det er »taget« på en søndag. Da skulle bonden have siddet i kirken, som ses i baggrunden. Og så var det strengt forbudt arbejde, trædomsgerning, han udførte.

vogn har, og at det sker uden betaling, om endskønt at husmanden dog om de søgne dage i steden for at betale med penge må gøre vederlag med sit sved og arbejde.

3. Vanhelliges sabbaten ved det, at mange uden sand fornødenhed bliver hjemme, så at ikke alene gamle og skrøbelige, men endog de unge friske og sunde mennesker savnes oftere af kirken og Guds børns offentlige forsamling, end der findes der. Kommer de engang iblandt til kirken, så sker det ikke, førend præsten er på prædikestolen, og såstraks prædiken er sluttet, går de straks bort.

Til sådanne ugudeligheder og uordener at hæmme og få udryddede eragtes tjenligst, at det ... blev anordnet at holdes politi i ethvert sogn, som bekvemmest kunde være sognefogden, da præstens medhjælper kunde assistere ham, eller flere om behøvedes, da enhver udi sit anordnede distrikt ... skulde have nøje inspektion over sabbatens helligholdelse, samt i en dertil indrettet bog efter angivelse hos præsten at lade indføre overtrædernes navne, samt alle forbrydelserne tilligemed den pålagte mulkt ved dag og datum skulde indføres. Hvilken mulkt af præsten samt sognefogden som sognets politimester tilligemed præstens medhjælpere hver gang skulde fastsættes ... efter forseelsens beskaffenhed, første gang tålelig og moderat, anden gang dobbelt og så fremdeles. Dog hver gang at ske med præstens og samtlige tilsatte inspektørers hænders underskrift i bogen, og denne bog at indsendes ... til biskoppen til forårs og efterårs landemode, da fra biskoppen igen kunde udstedes en designation over såvel de skyldiges navne som ansatte bøder til amtsforvalterne eller amtmanden for at få bøderne ... som andre kgl. skatter med eksekution ... inddreven, da disse bøder kunde imod kvittering tilstilles fra amtsforvalteren til herredsprovsten, som igen leverer til enhver præst i herredet sine sognes bøder. Disse bøder skulde deles i 2 lige dele, hvoraf den halve del skulde tilfalde sognefogden som politimester enhver af sit sogns bøder til deling imellem ham og assistenter. Den øvrige halve del ... skulde af præsten anvendes til fattige børns underholdning i deres skolegangs tid og derfor af præsten i de fattiges protokol årlig aflægges regnskab. På hvilken måde sabbatens vanhellige overtrædelse ... bedst kunde hæmmes og rades bod på den i almindelighed overhåndtagende ugudelighed, samt Hans kgl. Majestæts gudelige øjemærke opnås.

Endelig beklages også på de fleste steder de danske skolers upasselige indretning både i henseende til tiden og stedet. Tiden er bestemt fra martini dag indtil sct. peders dag. I disse korte dage læres lidet, som

igen ganske forglemmes til et andet år. Dels og i henseende til stedet, da efter første anordning ikkun holdes skole i hovedsøgnet. De små børn i annekset bliver det altså umulig at få nogen undervisning eller at komme til skolen både formedelst vejens længde og besværligheder på de fleste steder. Dermed undskyldes også vankundigheden, som blandt almuen har taget sådan overhånd, at når ungdommen kommer til præsten og skal som voksne mennesker præpareres til konfirmation, kan de fleste ikke læse ret indeni bogen, ja end ikke stave ret. Det ønskes derfor inderlig, at skolevæsenet måtte på en bekvemmere måde blive indrettet end som første gang sket er på de fleste steder, og en forandring måtte ske i indretningen efter ethvert steds lejlighed, hvor samme måtte behøves anderledes end som efter første anordning sket er. Hvilken højst magtpåliggende forandring i skolevæsenets indretning så meget desto mere håbes ved alleru. forestilling at få udvirket for de steder, hvor behøves forandring, som ungdommens undervisning og oplysning i den sande Guds kundskab er den vigtigste grundstøtte, hvorpå såvel religionen som staten og regeringen bygges. Og ved sådanne forandringer kunde ryddes af vejen alle forældrenes utidige undskyldninger for deres børns skolegangs forsømmelse. ...

Frederik Wilhelm Wind, Skive-Resen. 17. november 1773.

I følge ... hr. biskoppens pro memoria ... haver jeg herved til hr. provsten at indberette, såvidt Skive i særdeleshed angår:

1. Om den iver og alvorlighed, hvormed politiet i følge ... udgangne forordninger her udøves, da har samme til dato her som andetsteds ej været så virksom, som var at ønske. Den sande årsag formener jeg at have været: Dels på betjentens side en frygt for pengespilde og anden ulejlighed ved processer, som byfogden jævnlig var underkastet, når han udøvede med nidkærhed sit ... politiembede, hvilket jeg tror var større årsag til nogen udvist embeds lunkenhed end al anden tilbøjelighed. Dels på nogle af borgerskabets side, hos hvilke en stivhed og ulyst til at efterkomme øvrighedens bud, ihvor overbeviste de end kunde være, at det var til deres eget vel.

2. Det som mest her er at klage over ... er følgende:

a) Det er her en ond sædvane, at folket ikke vil komme i kirken, førend præsten er på prædikestolen, at de endog hellere flokker sig på kirkegården og fordriver tiden med samtaler, end de vil gå ind i kirken, førend ... jeg har nogle gange gået ud på kirkegården og ved

gudelig formaning søgt at bringe dem til at gå ind i kirken, medens sangen varede. Det jeg har udrettet har været, at de den gang med skamfuldhed er gangne ind i kirken. Men for eftertiden har det lidet frugtet. Det bedste råd herimod er ... at det måtte tillades præsten at lade hovedkirkedøren lukke i lås ved klokkeren, så snart præsten gik på prædikestolen, og nøglen lægges på alteret, indtil han kom ned igen, da atter åbne døren. Thi den uordentlige løben endog med træsko, medens prædikanten taler, er til megen sinds adspredelse.

b) Det er her en gammel vane, at borgerskabet rejser ud af byen søn- og helligdage snart under navn af lystrejser, men oftest for at drive deres købmandsskaber omkring på landet, eller til markeder, så det ikke er usædvanligt at se 4 à 6 og flere vogne søndag morgen, ja midt under højmessen, at køre af byen, hvilken vane er så gammel, at den næppe bliver hæmmet, uden det måtte allern. befales, at ingen i almindelighed måtte lades igennem nogen af byens bomme, førend aftensang var ude, og de af byens borgerskab, som rejste af byen søndag formiddag uden byfogdens specielle skriftlige tilladelse (hvorudi skulde meldes deres rejses sande hensigt og fornødenhed), som de til betjenten ved bommen³⁴ havde at aflevere, skulde betale ... i straf til byens fattige i det mindste 4 mk. 1. gang og 2. gang dobbelt.

c) Efter min ... formening er det fornødent, at her blev oftere pålagt straf for helligdagsbrøde, end som sker, i henseende til unødvendig markarbejde på ager og eng, som nu går over den i loven givne tilladelse.

3. Hvad skolevæsenets upasselige indretning er angående ... refererer jeg mig ... til min derom givne indberetning til hr. provsten ... under 17. august 1772.³⁵

Niels Hiersing, Hem-Hindborg-Dølby. 29. november 1773.

I følge ... hr. biskoppens p.m. ... ang. søndagenes og festernes vanhelligelse og forslag til råd derimod.

1. Var det vel værd at ønske, at ... sabbatens vanhelligelse i mange måder ikkun havde indsneget sig i nogle få og enkelte menigheder, men jeg frygter for, at det har været en fordums skik og ved vanen på

34. Konsumtionsbetjenten, der ved byporten eller bommen skulle opkræve konsumtionsaftifter af de afgiftspligtige varer og i øvrigt efter gældende forskrifter (bl.a. i helligdagsfrd.) kontrollere passagen ind og ud af byen.

35. Ses ikke bevaret, hverken i provste- eller bispearkivet.

de fleste steder er bleven til et antaget onde. Det erfares jo af mange herimod udgange alvorlige erindringer og tilsidst ... forordning(en) af 12. marts 1735.

Hvad er vel almindeligere på landet, end at almuen kuns bruger hviledagen til de forretninger, som den ej nærner til at spille de andre søgnedage på. Da skal deres marker og sådanne sysler drives, som de ej på de andre søgnedage har kunnet få fulddreven eller og med vilje har udsat ... til de hellige dage.

Hvor stor er ikke deres tal, som kommer til kirken alene for at få et ærinde forrettet, for at høre om, hvor der er en stud eller hest enten at sælge eller købe, for at snakke og sladre nu om et, nu om et andet ... Gid jeg måtte fejle ... men jeg bestyrkes i min formening, når her betragtes på helligdagene så manges omløben, deres sildige indgang i kirken, deres tidlige udgang, deres søvnagtige og skødesløse forhold under gudstjenestens behandling.

Hvor mange er det ikke, som på helligdagene køber sig husfolkernes sved i de søgne dage med ildingsbrands hentelse, møgagen, pløjning, sæd og høst etc. Ja gid mange, som selv har heste og vogn, ikke var så uforskammede uden agtelse for sabbaten og uden sand fornødenhed med lige så stor frækhed at drive deres markarbejde på helligdagene som på de søgne dage.

Det er vel ved allern. tilladelse af 14. dec. 1736³⁶ bønderne på landet tilladt at må holde deres bryllupper, trolovelser etc. om søn- og helligdage. Men når deres forhold betragtes efter den kgl. tilladelses indhold, oh hvilken en misbrug da.

2. Præsterne på landet er det anbefalet på deres samvittighed at angive de skyldige til helligdagsbrøde i de årlig krævede attester. Men hvor kan dog præsten, som kuns er een person, stå på et sted og overse det ganske i hans menigheder i og uden kirken. Til uorden derfor a) at hæmme inden i kirken vilde jeg ønske, at det af øvrigheden blev degnene alvorlig pålagt i mildhed og tilbørlig orden at se på, at meget af den uorden kunde forekommes, som foregår ... formedelst utilbørlig og skødesløs forhold under gudstjenestens behandling ved at sætte i rette nu på de usømmelige, nu ved at anvise for præsten de sig for katekisationen skjulende. Ligesom det ej heller kunde være en degn, som er bevant i og med menighederne, nogen stor umage at udmærke for præsten de til kirkegang ganske forsømmelige. Få kirke-

36. Se note 9.

døre findes der, som jo er lukke og lås for. Når præsten gik af prædikestolen, kunde jo degnen gå ned til kirkedøren og forhindre for tidlig, usømmelig og uforholden udløben.

Behøvedes hans embeds medfør efter prædiken ved noget ministeriale først oppe i kirken, så kunde han efter dets forretning straks gå ned til kirkedøren. Thi det er dog sjældent, at mængden løber ud, førend sligt er forbi. b) Men til synd og uorden på søn- og helligdagene at hæmme uden for kirken ... var fornødent, at der af øvrigheden ... blev beskikkede visse redelige og fornuftige mænd, færre eller flere, som skulde se til, at sabbaten ej blev vanhelliget i løben og renden i prangerier, i drik og dobbel, i markarbejde eller sådanne handlinger, som vanen og moden just har gemt og udsat til helligdagene. At samme skulde være pålagte, hver ¼ år eller oftere ... sligt for præsten at angive, som det igen for vedkommende øvrighed skulde anmelde til strafs påførelse, og når den nærmeste øvrighed ej vilde sætte straffen efter forseelsen ... da at anmelde det til den højere øvrighed. Sådanne tilsynsmænd bør med den højeste rigeur anses, dersom de for had eller venskab, gunst eller gave mod samvittigheden noget ... vilde tie eller urigtig angive. Da det og var billigt, at de for deres tilsyn fik deres andel af de faldende bøder uden for kirken ligesom og degnene en del af bøderne for deres tilsigt inden i kirken.

Den Allerhøjeste lægge ellers sin velsignede og alting formående bestyrelse til Hans kgl. Majestæts bestræbelser såvel i dette som i alt andet, der blandt os er henhørende til Guds æres udbredelse og Satans riges forstyrrelse!!!

Christen Holst, Oddense-Otting. 29. november 1773.

Det var godt, om der kunde rådes bod på de i Guds kirke i svang gående laster og onde sædvaner ... da sabbatens vanhelligelse og Guds ords foragt desværre alt mere og mere tiltager, hvis største grovheder og misbrug både uden og inden kirken her i sognene ere følgende:

Uden kirken.

1. Den på søn- og helligdagene skammelige handel og vandel, køben og sælgen. Det er desværre altfor vist, at fast de fleste handeler og købmandsskaber, der indbyrdes imellem den gemene mand sker, skal være en søndags arbejde og forretning, formenende de søgne dage ej tillader dem den tid fra deres jordiske brug og gerning, men om søndagen, som de siger, forsømmer de intet dermed. Det er ej usæd-

vanligt om søndagen at se 3 à 4 ja ofte flere personer, nogle ridendes, nogle gåendes hist og her mellem byerne at færdes, enhver på sin handel og marked at købe bæster, stude, køer, skind, uld etc. Sådanne mennesker forsømmer ej alene kirken og Guds ords hørelse, hvorfra de kommer, men og hindrer andre, til hvem de kommer for at drive deres handel, fra samme gode ting, uden at tale om andre synder som sværger, banden, drikken og anden Guds fortørnelse, der ved slig lejlighed ... begås. Når nu sådanne købere om søndagen har drevet deres marked, bliver der ... en vis dag bestemt til det afkøbtes aflevering, og skal igen søndagen tjene dem dertil for ej at spilde deres søgne dage, da man atter igen om søndagen kan se hele flokke af høveder og bæster at flyttes og drive fra et sted til et andet, ja vogne at køre med et og andet købmandsgods fast mere ... end andre dage.

2. Den især om høsten på søndage i svang gående trældomsarbejde med høsten, riven, korns indkørsel. Det er ej alene husfolkene, der sådan arbejde om søndagen for sig selv forretter, der ej, som de siger, kan få tid de søgne dage, da den mand, som de har taget høsttjeneste hos, ej vil give slip på dem, uden de skal derfor dekortere noget i deres løn. Men og mangan en gårdmand tværtimod alle givne formaninger og advarsler gør det samme, da han går ud med sit folk om morgenen tidlig før solens opgang, bliver ved indtil op på dagen, da han forlader gerningen, medens gudstjeneste holdes. Men når den er til ende begynder igen, som han slap, og holder ved, sålænge dagen varer. Nu vanæres sabbaten med mange uforholdne kørsler som møllerejser, ildebrands hjemhentelse især for husfolkene, der ej har heste og vogn, under foregivende, at det er en kærlighesgerning. Vel sandt, gårdmanden tager ej penge derfor, men gør det dog ej omsonst. Thi husmanden skal gøre vederlag med en eller anden gerning. Til slige misbrug og grovheder om sabbaten at hæmme og en god skik og orden i Guds kirke at indføre, synes mig at være nyttig, at i ethvert sogn skulde holdes politi, da præstens medhjælpere, der gerne udvælges af de bedste, redeligste og oprigtigste, skulde enhver i sit distrikt være anbefalede at have en nøje opsigt med deres ... beboeres forhold, da sognefogden som sognets politimester og skulde være anbefalet at have indseende med medhjælperne, at de ej skulde se igennem fingre enten med ven eller uven, hvad overtrædelse nogen end måtte findes skyldig udi, og samme for præsten at angive, der da efter sagens beskaffenhed i overværelse af sognefogden og medhjælperne pålægger den skyldige en mulkt til sognets fattige, som igen skal gøres regnskab

for af præsten ved den årlige regnskabs aflæggelse i de fattiges protokol.

3. Ang. bryllupper og ligbegængelse. Det er almindeligt, at bryllupper og ligbegængelser på søndagene bliver holdet, så præsten tilligemed menigheden bliver opholdet 1 à 2 timer for deres ceremonies skyld. Mon det ikke var bedre, at både bryllupper og ligbegængelser blev hensatte til søgnedages forretning især i de korte vinterdage. Thi det sker, at når sådanne ministerielle om søndagene forrettes, er det ofte mørk, og helst om man skal gøre opvartning,³⁷ inden tjenesten er til ende, da den anbefalede katekisation derover så mangan gang forømmes, og ungdommen er bedst skikket på den tid af året formedelst skolegang til at tage imod sandhedens undervisning. Den misbrug, som sker ved børnenes hjemdåb ønsker man og gerne, at derudi måtte ske en indskrænkning. Jeg har ej nu næsten i 2 år døbt et barn i kirken, og det som er det værste, at de som er hjemmedøbte bliver henliggende i 9 à 10 uger, inden de kommer til kirke.

I kirken

som og sammenkomst ved kirken kan lettelig skønnes, hvad lyst, begærlighed og andagt mange af kirkegængere har til Gud eller hans ord at høre. De forsamler sig uden for kirken som på et torv, hvor den ene opholder den anden med snak og sladder, latter og råben, med fortælling af et og andet, med at røge tobak og videre. Og endskønt præsten ved sin indgang i kirken beder dem, at de nu vil følge med, bliver hans ord kuns med en foragt anhørt, hvilket de og udviser, da de bliver ved deres forsamling og snak stående, indtil de hører, at præsten er gået på prædikestolen, da de i fuld march kommer løbende og trampende med deres jernbeslagne træsko på den stenpiggede gulv, der forårsager sådan bulder og alarm, at en lærer næppe selv kan høre, hvad han taler, hans tanker mangan gang forvirres, de andre tilhørere deres tanker bliver adspredt dels af den bulder, dels for at give agt på den og den, der nu kom. Med hvad koldsindighed og letsindighed ordet under prædiken høres af mange, det ved Gud bedst. Sildig kommer de i kirken, ja tidlig løber de igen, så det er at anse, ligesom den kommer for sildig, som kommer sidst ud. Få bliver til stede, indtil velsignelsen er læst, mindre indtil bønnen. Så de flestes kirkegang består kuns i en udvortes skik, og at de kan få den

37. Meningen er fmtl.: er det ofte mørkt, inden tjenesten er forbi, især hvis man skal holde ligprædiken (evt. vente på deres ankomst).

tid af dagen bortdreven. Men til at standse den udløbende sværm ved jeg ej tjenligere [*middel*] end at stænge og låse kirkedøren, hvilket skulde være degnens pligt. Dog skulde degnen vel tage sig i agt, at han ej under prædiken går ud af kirken, at han ej af en anden skulde udelukkes. Det er ej en mindre misbrug, skønt det dog er forordningens bydende, at de gamle såvel som de unge skulde være nærværende ved katekisationen. Men få af de unge uden alene skolebørnene og slet ingen af de gamle bliver til stede, så at en efter anden lister sig bort, indtil der bliver ingen tilbage. Mig synes, degnen burde forfatte en antegnelse på sådanne udgående, og det så måtte tillades at pålægge dem en liden mulkt til sognets fattige; thi skete det med en eller to, sandelig, det skulde tjene andre til advarsel og eftertanke.

Harre herred

Iver Arrøe, Fur. Provst. 24. januar 1774.

I anledning af ... Danske Kancellis pro memoria ... da som det er befaleet, at en ekstrakt skulde forfattes af herredsbrødrenes sandfærdige underretning derom, må jeg underdanig melde, at af de indkomne underretninger er der alene 2 præster, nemlig hr. Holm i Grettrup og hr. Lauritz Arrøe i Hjerik, som i særdeleshed har klaget over den store uorden ved gudstjenestens iagttagelse ved sildig at komme midt under prædiken til Guds hus, tidlig at gå bort derfra til deres trældomsarbejde, ja ofte til værre drik og dobbel. Men ydermere klages over sabbatens forsømmelse, da arbejdet drives både før og under gudstjeneste, og at denne last er så isvanggående, så mange proprietærer eller hosbonder skåner ikke at befale deres bønder og underhavende hoveri på Guds hellige dag. Og deraf lånes hævd af bønderne til fornemmelig at gøre deres rejser og handel om sabbaten. Til at råde bod på dette onde anføres vel lovens pag. 868 og 869³⁸ samt forordningen af 12. marts 1735, så gøres og det forslag, at proprietærerne, som befaler sådant usømmeligt og ubilligt hoveri, burde straffes af amtmanden med mulkt efter præstens og 2 mænds angivelse, og bønderne, som findes i deres egen eller hosbonds arbejde på sabbaten at mulkteres efter præstens angivelse af hosbonderne, og mulkten at uddeles i kirken af

38. DL 6-3-1-4 om helligrøde og straffen derfor.

præsten til sognets fattige. Det var at ønske, at der kunde opfindes ... råd imod denne misbrug, som visselig tager til ... mange steder. Mig synes, når proprietærer og bønder er lige onde til at vanhellige hviledagen, som ofte sker, er det vanskeligt at få nogen straf eksekveret på nogen af parterne. Men måtte præsterne uden lovmål og persons anseelse lade udpante ved deres medhjælper hos de skyldige efter forseelsens beskaffenhed, og det således udpantede gjort i penge at uddele til sognets fattige, satte det måske nogen frygt i de vanhellige og hindrede den frækhed, som bruges ved sabbatens overtrædelse.

Rødding herred

(Provst fælles med Hindborg herred)

Henrik Mehl, Rødding-Krejbjerg. 6. december 1773.

At gudstjeneste om søn- og helligdage kan billigen kaldes en kristelig synagoge, som mange med Guds allerstørste vanære begrave alt mere og mere på,³⁹ det bevises noksom af deres på sådanne dage vanhellige forhold og såre nedrige handlinger, som de uden skam, ja skyld og skræk øve. Så det var at ønske, at der måtte lægges en stiv tømme på sådanne halsstarrige, der foragter både guddommelige og menneskelige love. At nu deres forbrydelser kunde lægges for dagen, da betragtes deres forhold om søn- og helligdage.

1. Udenfor kirken og kirketjenesten. Da nogle forsømmer Guds hus og kun ses af og til i kirken, ja savnes oftere end de findes året igennem, og er dog friske folk, der daglig kan færdes i deres arbejde og gerning. Den onde vane at forsømme kirken og det håb, de gør sig, som og for den meste tid lykkes dem, at blive formedelst en eller anden slet undskyldning ustraffede, sætter gemytterne i så vigtig en sag i ligegyldighed. Andre gør det grovere og ej alene forsømmer kirken, men endog rejser bort andetsteds hen for at drive deres handel med heste, stude etc., enten selv eller ved deres børn og folk forretter deres møllekørsler samt andre deslige bi-gerninger såsom at trans-

39. Sætningen forekommer uigennemskuelig. Synagoge, der betegner en jødisk menighed eller dens hus, betød opr. blot forsamling (undertiden også kristen).

portere afkøbte stude og heste med mange flere uordner, der i almuens øjne anses som ringe, men åbner dog virkelig vejen for de større. Nogle har det som en vedtagen mening, at når prædiketjenesten er til ende i det sogn, hvor de bor, må de vel dispensere⁴⁰ efter eget for-godtbefindende over resten af dagen til et eller andet aparte arbejde, som de enten tør udgive for fornødenheds eller kærligheds gerning, såsom at age møg og tørv eller pløje for en husmand, som dog den meste tid er ingen såkaldet kærlighedsgerning, thi husmanden, som oftest, må betale om ikke med penge så dog med anden vederlag.

Alle sådanne ugudelige uordener, som til første instans sorterer under proprietærernes jurisdiktion, kunde vel for en del hæves, når alle proprietærer var så nær, at angivelsen bekvemmelig kunde ske og siden ydermere pådrives, samt når enhver sådan proprietær besad så gudelig en iver og nidkærhed, som til sådanne laster at udrydde måtte udkræves.

Vel er der for en frugtesløs angivelse hos proprietæren givet allern. adresse på højere steder.⁴¹ Men om en præst vilde og kunde end tilsidesætte de fornærmelige følger for hans næring og indkomst, som proprietærens i så fald opvakte misfornøjelse kunde føde af sig endog hos proprietærens underhavende, så vilde han dog som oftest ømme sig ved at gøre sådan angivelse af frygt, at han som desaccrediteret skulde tabe hos vedkommende en betydelig del af den indgang, han ved ordet og lærdommen skulde finde i gemytterne. Måtte det allern. behage Hans Majestæt en gennere vej, hvor sagen med mindre vanskeligheder og under øvrighedens lige så store opsigt kunde drives, nemlig at enhver præst med sine medhjælpere ... skulde nøje agte på sådan sabbatens overtrædelse og Guds ords forsømmelse, og enten i 2 af sine medhjælperes eller 2 andre sognemænds nærværelse forelægge den skyldige forbrydelsen, bibringe ham gudelig formaning og advarsel samt diktere ham den pengemulkt eller straf, som Hans Majestæt allern. vil fastsætte enten for kirkens modvillige forsømmelse efter forhen givne erindring eller sabbatens åbenbare overtrædelse. Og når den skyldige da ikke inden ... 8 dage betalte sådan mulkt, da efter angivelse til amtstuen at belægges med eksekution, da sådanne ... bøder kunde anvendes til skolebøger, fattige børns skolegang samt sognets almisselemmer, hvorfor herredsprovsten ved den årlige visitats skulde forevises regnskab af præsten.

40. Her: råde over, disponere over.

41. Givet anvisning på, hvor der kan klages over en forsømmelig godsejer.

Skulde nogen sådan skyldig formene sig forurettet, måtte han i det mindste 3 eller 4 dage efter, at han er tiltalt af præsten, på det angivel- se til amtstuen kunde i tide forebygges, andrage sligt for herredsprov- sten. Og om han med hans kendelse ikke var fornøjet da vende sig endog til biskoppen, som med tilbørlig mulkt straffede den præst, som med ubillig eller ubeviselig pålæg fornærmede nogen. Men hvis sådan andragelse ... fandtes ubegrundet, burde de anses med anselige- re mulkt, at sådan adgang skulde ikke blive til en dumdristighed.

2. I kirken og kirketjenesten. Hvor en meget uordentlig og letsin- dig vane er blevet herskende og snart umenneskelig iblandt kristne folk, der skal tilbede en Gud, idet at folk uden hensigt til alder eller omstændigheder kommer i kirken under forbøn og prædiken såvel til andagts som tankernes allerstørste adspredelse både hos læreren og hos menigheden. Bøn og sang før prædiken synes sådanne en ligegyldig sag. Og når prædiken er sluttet, går nogle straks, andre bier til velsignelsen er læst for alteret, men ikkuns undertiden den mindste del slutter tjenesten med bøn. Jeg har kaldet denne syndige uorden og uskikkelighed herskende, thi jeg har ikke een men flere gange prædi- ket derimod, ja bedet og formanet, at det ikke måtte ske, men forgæ- ves! Så snart jeg har sluttet sådan prædiken, er det samme sket som tilforn og sker endnu, og det ej alene af den gamle, men endog af den unge. Et bevis på, at åndens sværd ... behøver at understøttes af magten, som i dette tilfælde ... kunde bedst således ske, nemlig:

At der allern. blev befalet kirkeejere at forskaffe inden på kirkedøre sådanne låse og lukkelser, som degnene på de ordentlige tider kunde lade op og i, og ingen da tilstedes enten ind- eller udgang af kirken under prædiken eller sangen derefter undtagen frugtsommelige, høj- aldrende og bekendt skrøbelige folk, hvilke om sådan frihed bør at melde sig forud hos præsten, som derom underretter degnen, at han ikke, når det beroede på hans skønsomhed alene, skulde ved for stor føjelighed sætte sådan frihed i ny misbrug ved at ind- eller udlade flere, end ske burde. Ved sådan indskrænkelse fik Gud ej alene tak for sit guddommelige ord. Men katekisationen blev også anhørt til de ældres oplysning, som så højlig behøves, men dog af så mange for- sømmes.

Hvad de ministerielle forretninger angår såsom introduktion, be- gravelse, da kan det undertiden ske, skønt i mine sogne ikke ofte, at kirketjenesten i sådan anledning må noget sinkes. Men dog at sligt ikke skulde gå for vidt, kunde det allern. befales præsterne af prædi-

kestolene at indløse en kirkegangskone, når hun ved sin udeblivelse vilde sinke gudstjenesten for længe.⁴² Og hvad lig angår, kunde jo jordpåkastelse ligeså bekvemmelig ske efter som før tjenesten. Når disse ting blev reglerede til sin visse og rette tid, blev og tildels forebygget de andre sognefolks forsømmelse, som hjemme kunde stole på, at den eller den forretning skal gå for sig, som vel tåler nogen forsinkelse.

Det var og at ønske, at den voksne ungdom ... måtte ved fornyet allern. befaling underrettes om deres pligt ej alene at møde til katekisation, men og dertil med de yngre at fremstille sig, på det de kunde vide at stå til regnskab og ikke skjule eller forstikke en skammelig efterladenhed i at kende Gud. Vel kunde det siges, at det vilde blive en altfor stor mængde i et stort sogn for præsten at undervise i så kort en tid og så forskellige kundskabsgrader. Men det kunde befales degnen, at han, som på sine steder er brugeligt, skulde enten i korskirken, hvor nogen er, eller i tårnet nederst i kirken katekisere skolebørnene, imedens præsten på kirkegulvet katekiserede de ældre. Hvad børnedåben angår, da forrettes den nu ikke i kirken, thi præsten bliver hentet til at hjemmedøbe børnene uden ... fornøden årsag.

Endnu behøver højlig at erindres dels nogle forældres forsømmelse, som lader deres små i så kort tid af året søge skolen, nemlig i 4, 5 à 6 uger, undertiden mere eller mindre, dels andres, som holder børn, der er i en alder fra 12 til 15 à 16 år den meste tid hjemme fra skolen, hvorved de glemmer det, de har lært, og bliver såre uskikkede at præpareres af præsten til konfirmation. Men som de burde straffes på samme måde med pengemulkt som ... for sabbatens overtrædelse og Guds ords forsømmelse, så kunde endnu dette lægges til, at når et barn vilde lade sig tegne hos præsten for at præpareres til konfirmation, måtte det ikke antages, med mindre det enten var såre vel sikket og bekvem, eller og i de næst forrige år havde vist sig flittig i at søge skolen, som af degnens holdende dagsregistre over skolebørnene kunde erfares.

42. Meningen er fmlt., at præsten fra prædikestolen bør kunne udtale de ord til kirkegangskonen, som han efter ritualen skal sige før prædiken, stående i kirkedøren.

I. Sabbatens vanhelligelse uden kirken.

At sabbats overtrædelse i Balling og Volling sogne har været sær gængs, er unægtelig. Men at bånd på samme grovhed er eftertrykkelig lagt ved idelige erindringer og temmelig hårde revselse samt bedre orden indført i henseende til arbejde under og straks efter tjenesten, kan med sandhed ... meldes. Dog ytres levningerne heraf endnu her i sognene.

a) Små steder, som ingen bæster kan holde til deres avls drift, og husmænd lader efter tjenesterne ved deres naboer møg udkøre, korn indføre. Og formener de og deres medhjælpere at have medhold af lovens 6. bog, 3. kap. 4. art., som de høre 2 gange om året.⁴³ Vore jurister i landet ... påstår, at deres forhold er efter lov og ret og bør være ret.

b) Forbi denne præstegård er en vedvarende kørsel søndage og helligdage til de 2 møller her i Balling sogn som til en torvedag. Møllerens ejere er vel ej heller så aldeles rene, at de jo på den dag tør lette deres kværne fornemmelig efter tjenesten. Overtalelser eller rettere en ringe vinding får sejr over sabbatsandagten. Det synes nyttigt, at møllerne blev forbudne under mulkt at tage mod korn eller udlevere samme sabbats- eller helligdage. Så megen tid kunde vel søgnedage gives, ligesom møllere også gerne kunde forsyne sine gæster med malen uden at ramme sabbatsherren visse timer, ja vel ofte hele dagen.

c) Julelege, skændige udsvævelsers og onde sæders templer, anrettes vel ikke i nærheden af præsten, er vel ikke heller så gængse som fordom, men dog ej aldeles landflygtige, som var at ønske.

Til disse uordeners forebyggelse synes mig nyttigt, at da ... præsten ... udvælger sig til medhjælpere standhaftige, gudfrygtige, vittige og for Guds ære nidkære mænd, disse hver i deres distrikt blev strengelig anbefalede ... at have nøje opsigst med deres distrikts beboeres forhold samt til uordens og sabbats overtrædelses hæmmelse gøre hver hellig- og søndag en tur før og efter tjenesten over deres distrikter for at agte enhvers foretagender, da sognefogden som sognets politimester skulde være anbefalet nøje indseende med medhjælperne, samt den ene medhjælper at påpasse den andens forhold i sit distrikt, ligesom det

43. If. helligdagsfrd. af 12. marts 1735 skulle præsterne 2 gange om året fra prædikestolen oplæse dels forordningen, dels artiklerne i Danske Lov om helligbrøde.

skulde være enhver tilladt igen at angive medhjælpernes søndagsovertrædelse og vanhelligelse, hvis ... brøst i sådan tilfælde samt overbærelse med ven eller uven, rig eller fattig skulde dobbelt straffes. Ligeså og i lige tilfælde skulde forholdes med præsten, ja vel en del strengere. Befundne sabbats overtrædelser og forbrydelser kunde angives for præsten. Det kommer da an, enten præsten skal angive det for vedkommende øvrighed, eller og præsten måtte tillades ... efter samvittighed og sagens beskaffenhed at sætte mulkt på de pågældende til sognets fattige, for hvilke penge præsten og medhjælper kunde årlig i de fattiges protokol gøre regnskab.

II. Uorden inden kirken.

Til misbrug og uordener inden kirken kan med føje henregnes den koldsindighed og letsindighed mange tilhørere udmærkes af, da de til trods mod lærerens erindringer opholder hinanden med snak, ja vel grove afhandlinger på kirkegården, indtil sangen er til ende og præsten på prædikestolen, da det først er deres tid at stimle ind under fuld kimen af deres træskoer, læreren til krænkelse og tankers forvirring og de andre tilhørere til forargelse og anstød. Andre er så beknyttede og forvirrede med så mange sysler på sabbaten, at disse tillader dem ikke at komme i Guds hus, før præsten er på prædikestolen. Andre derimod tilstedes ikke af deres hus Gud at oppebie velsignelsen og bønnen.⁴⁴ En misbrug brugelig af de gamle, endmere af unge, der dog efter forordningen burde træde ud og overvære katekisation. Så ormstukken befindes gudstjenesten, så letsindig og trodsig beegnes Guds ord gudstjenesten til foragt, læreren til bestandig sinds trykkelse og bekymring. Til slige uordener at hæmme synes det nyttigt, at præsten blev tilladt ved degnen eller skoleholderen at lade disse moderne sildige kirkegængere antegne samt pålægge dem en straf til de fattige, sig og andre til advarsel. For den udløbende mængde før tjenestens ende var en lås god på kirkedøren, som ikke kunde forinden oplukkes, når nøglen var aftaget af degnen, der kunde have frihed at udelukke svangre, gamle etc. efter lov og forordninger. ...

Niels Mulvad, Håsum-Ramsing. 3. december 1773.

— — —

I sognene Håsum og Ramsing har jeg alene bemærket, at for fattige

44. Der synes at mangle noget i denne sætning.

husfolk er om foråret på en eller anden søndag eftermiddag et par timer før aften udført af de beboere, som havde heste og vogn, gødning, ligesom dem og om sommeren på samme måde hjemført nogen ildebrand, sligt tjeneste sådanne fattige folk ikke kan have de søgne dage, da bonden har både sit eget og hosbondens gerning at gøre. Så har jeg og bemærket, at i høsttiden, når vejrliget også falder vanskelig, er korn af bonden hjemaget. Og hvor vanskelig kommer man under til påtale og bestraffelse, at en eller anden om søndagen sniger sig bort andensteds for at gøre køb og handel eller andre sine sysler at tage vare og derved ikke alene selv forsømmer søndagens helligholdelse, men endog drager flere efter sig til samme. Til sådant med mere at se hæmmet er ... tjenligst, at præsten med medhjælperne havde magt til at mulkttere de skyldige ... til sognets fattige. Og da det er Hans Majestæts allern. øjemærke at se sådant misbrug afskaffet, så var og ønskeligt, om på skolevæsenets forfald og den forsømmelse, som deri tages formedelst mange forældres kælenhed over deres børn og dårlige indbildninger, at dem synes ikke, deres små børn skal sættes betimelig i skole, kunde rådes bod, at sommerskolen blev holden for de små, at de i tide måtte bringes til at læse, da dem des lettere ved årenes tiltagelse var at få bibragt begyndelsens elementer i Guds ord, da ellers med megen møje og besværing sker, når de som gamle først skal lære dem, da tankerne er adspredte og af det timelige indtagen. Og vinterskole for de store og for forældrene om sommeren uundværlige, samt at den mulkt, som forordningen dikterer over de forældre, som findes forsømmelige heri, blev på præstens befaling af medhjælperne og sognefogden inddreven og skoleholderen til løns forbedring skænket eller til kassen henlagt.

Hans Uttermøhlen, Lem-Vejby. 10. december 1773.

1. At jo søn- og helligdagene overtrædes overalt på mange og hjerteborende måder, kan ingen nægte, uagtet igentagne erindringer såvel hemmelig som åbenbare af Guds tjenere, hvis pligter er at påminde, straffe og formane. Nu overtrædes søn- og helligdage af den gemene mand ved at tømre deres huse, ved at takke deres huse, ved at tvætte klæder og får til mikkelsdag og andre tider, ved at rive deres agre om høsten og ved at afmeje deres korn, pløje og køre gødning, nu ved at løbe omkring om sabbaten at drive købmandsskaber med kvæg, bæ-

ster og alt andet, de behøver, og i særdeleshed ved at køre til markeder om helligdage med, hvad de har at sælge, endskønt det er forbuden ved ... allern. forordning. De undser sig ikke ved at komme til hoveri om helligdage. Og taler man med proprietærerne herom, så undskylder de sig, at de ikke har ladet dem kalde, men er noget, som bønderne tager sig af sig selv, men af fornuftige ikke kan anses for andet end speciosi tituli.^{44a} Spørges bonden, hvad der kan være årsag til så stor en forvovenhed imod den alseende Gud, så er deres svar, at de ikke kan forrette deres arbejde hjemme de søgne dage, fordi deres hoveri er utålelig, ved sig ingen dag fri og derfor må nødes til at gøre, hvad de kan, til deres økonomis forfremmelse de hellige dage.

De tjenlige midler til at afvende denne sabbatens overtrædelse synes mig at være følgende: 1) Skulde medhjælperne i enhver by ... have opsigt med alle og enhver, der foretog sig noget utilladeligt om helligdage, og give det an for præsten. 2) Skulde enhver overtrædere betale en bøde af 1 mk. 1. gang, 2 mk. 2. gang, 3 mk. 3. gang og så fremdeles opad til 1 rd., der skulde være den højeste mulkt. 3) Bøderne skulde inddrives af proprietærerne for hans gods efter notice derom fra præsterne. 4) Bøderne skulde anvendes enten til ... sognets fattige eller til at købe klæder for til de fattiges børn, der går i skole, og præsterne at have opsigt og være til stede ved bødernes uddelelse, at alle ting gik retfærdig og redelig til. 5) Det var og fornødent, at medhjælperne skulde aflægge deres ed på ny, men ikke for præsten, men den verdslige øvrighed ved ting og rettergang at forestå deres embede med flid. – På den måde tvivler jeg ikke på, at jo sabbaten blev holdet med større ærbødighed for Gud end ellers. Thi at slå bonden i hans tomme pengepung har 100 gange større indtryk, end 1000 gange at banke ham med Guds ords hammer.

2. Fordomme og gamle vaner med at opholde tjenesten efter lig befindes ingen her i sognene, som er lastværdige. Men jeg kan ikke nægte, jeg jo synes, som flere fornuftige, at ligprædikener burde ganske at afskaffes. Udråbes en død og ugudeligt ikke for salig både i hans testamente og ligprædiken, pådrager præst og degn sig de efterladedes had og store vrede, og de ved ikke, hvad chikaner de vil gøre dem. Tales der om den dodes laster, så er det meget værre. Desuden ved jeg ikke, at ligprædikener har nogen grund i Guds ord, men vel alene, at de er begyndte i pavedømmet, hvor der fandtes på så meget til klere-

44a. Betegnelse på skrømt.

siets egen nyttighed uden hensigt til Guds ære, men hellere til vanære.

3. Her i sognene findes hverken jordegodsejere eller andre fornemme folk, der lader sig forstå med eller udøver nogen virkelig foragt eller forsømmelse i den virkelige gudstjeneste. De kan undertiden være hjemme af kirken ligesom andre, men derfor ikke kan anses som Guds ords eller den offentlige gudstjenestes foragtere og derfor skulde entholde sig og deres tyende fra kirken og Guds hus.

4. Hvad skolevæsenet er angående, da er det vist, at det er tildels meget forfaldent. Årsagerne ... er følgende: 1) Forældrenes lunkenhed til at holde deres børn til skolen og undervisningen. Og kan jeg vidne i sandhed, at mange børn ikke søger skolen over 14 dage året igennem, og hvad kan der udrettes ved så kort en skolegang? 2) De fleste forældres uformuenhed til at holde deres børn hjemme for at gå i skole. Thi de er nødsagede til formedelst deres fattigdom at lade deres små børn tjene det hele år igennem for det kære brød alene, hvor de kan få tjeneste. 3) Ved erindringer til forældrene om deres lunkenhed til at lade deres børn komme til skole, når de nogen tid kan være hjemme, svarer de ... med raison, at de er nøgne og ikke kan lade dem gå at fryse ihjel til skolen om vinteren i frost og kuld, da skolevejen er lang. De indvender uden mindre grund, at de undser sig for at lade deres børn sidde i skolen at spise tør brød, når de riges har deres sul til brødet. 4) Så længe bøndernes markarbejde kan foretages, benytter de sig af deres børn til at køre plov og vogn, da den største hob ikke formår at holde tjenestefolk, hvilket og er en hindrende årsag i børnenes skolegang. – Til skolevæsenets forfaldenhed henhører og 5) Når de fattige bønder, både gård- og husmænd, ikke kan lade deres børn komme til skolen af foranførte årsager, tager de sig for enten selv eller ved en anden i byen at lade deres børn lære at kende bogstaver, stave og tilsidst at læse i en bog. Og når man betragter sådanne folkes undervisere, der ikke forstår selv ret at stave, og deres forunderlige talemåder, udmæle og dialekter, så er det ikke at undre, at det propageres på^{44b} de børn, de har til undervisning, og deres tale bliver næsten som det hottentotiske, hvilket ikke er en liden hindrende årsag i børnenes videre forfremmelse i Guds kundskab, når de engang skal undervises til konfirmationen, da en ærlig og retsindig præst må udstå det hårdeste og næsten utroligste arbejde med dem og ... dog til slutning må sige, at han har arbejdet forgæves.

44b. Forplantes til.

Til denne brøstfældighed at ophjælpe vides ingen udveje. Den fattige bliver fattig, besynderlig i disse tider, og den rige mener at have nok i sit eget at udrede og ikke kan hjælpe andre. Var det så ... at et lotteri i stifterne med allern. kgl. bevilling måtte oprettes, og nogle kunde og vilde indsætte deri, kunde (måske) brøstfældigheden nogenledes oprettes ved at uddele det overskydende til føde og klæder til de fattiges børn, der i så måde kunde få anledning at søge deres skole. Det var og fornødent, at skoleholdere skulde holdes i enhver by sommer og vinter. Men hvorfra skal deres føde og salarium komme, uden det kunde ske, som ovenanført er, thi derved kunde ventelig skoleholderens løn blive betalte. Det var og billigt, at folkene i enhver by gav skoleholderen kosten. Gud give der kunde udvirkes en kgl. forordning, hvori alle forældre under mulkt måtte befales, at alle deres børn og tyende, som har været til konfirmation, en søgnedag om ugen skulde møde i kirken til recoloring^{44c} af dette, de engang har lært, at det ikke skulde forglemmes. ...

Jens Østengaard, Lihme. 13. december 1773.

1. At søn- og helligdagene altfor meget vanhelliges ved uforlødent handel, gerning og arbejde er desværre alt for gængse overalt, og til at afskaffe sligt var det meget tjenligt, at overtræderne for sabbatens vanhelligelse blev straffet på pungen og betalte 1. gang 1 mk., 2. gang 2 mk. og så fremdeles, til hjælp til fattige børns underholdning i den tid, de burde søge skolen. Og til at angive dem, som forsætlig vanhelliger sabbaten, skulde medhjælperne eller en redelig mand i hver by af øvrigheden pålægges slig opagt, da uforlødent arbejde nok derved blev hæmmet.

2. Hvad fordomme, gamle vaner, fornemme landboeres virkelige foragt og forsømmelse i den offentlige gudstjenestes besøgelse angår, da har sligt (Gud ske ære) ikke sted her.

3. Ang. skolevæsenet, da er det højst beklageligt, således som det er beskaffent med det her på landet. Thi 14 dage, ja 3 à 4 ugers tid i det højeste indfinder de unge sig i skolen. Og det, som i denne korte tid læres, er straks borte igen, så de i tilkommende år må begynde på ny igen. Således går det til år efter år, og således har det desværre vel

44c. Gentagelse, fornyet gennemgang.

længe været. Thi der findes endnu de forældre og gamle folk, der ikke kan læse i en bog. Denne store mangel på lærdom og oplysning har været, endnu er og vil blive årsag til store synder og laster, til sabbatens overtrædelse og Guds tjenestes skødesløse udøvelse. Herren vel-signe dem, der kan og vil råde bod derpå.

Fjends herred

Dines Hjersing, Ørslevkloster. Provst. 14. december 1773.

Underdanigst indberetning fra præsteskabet i Fjends herred⁴⁵ ... om helligdagens vanhelligelse samt midler til slig syndig vanes afskaffelse.

Det er altfor sandt, at sabbatdagene ofte misbruges ej alene til uforholden arbejde, som på andre tider kunde foretages, som møllekørsel, klædervæt, smørkærning og deslige, men endog ved skødesløshed i at indfinde sig med forsamlingen ved Guds tjenestes offentlige forretning på de dertil bestemte tider. Og det som jeg endnu agter for noget af det betydeligste er, at en del forældre tager ikke i betænkning modvillig uagtet alle formaninger at holde deres børn fra skolerne, hvilket forårsager et vankundigheds mørke blandt almuen.

1. Til slige syndige vaners afskaffelse var det fornødent, at den høje verdslig og gejstlig øvrighed 2 gange om året lod rekvirere hos præsterne, hvem i deres menigheder der havde gjort sig skyldig i helligdags forbrydelse, og til dets istandsættelse, at der måtte udnævnes 2 gode og gudfrygtige mænd i hver by, der ugentlig ved navn kunde tilkendegive præsten slige helligdags overtrædere, at han dem igen på en liste kunde optegne og videre på de bestemte tider indsende til den høje øvrigheds eragtede foranstaltning til de skyldiges afstraffelse og bødernes uopholdelige inddrivelse.

2. Kunde det og eragtes nødvendigt, at degne og skoleholdere blev alvorlig og under vilkårlig straf tilholdte at indgive til præsten ugentlig en liste på de forældre, der hjemmeholdt deres børn fra ... skole, på det disse kunde få en velfortjent månedlig pengestraf, hvilket ... skulde virke meget til Guds kundskabs udbredelse i menighederne.

3. Og at der måtte beskikkes visse mænd til bødernes oppebørsel, hvortil hosbonderne eller jordegodsejerne var de bekvemteste, som

45. Se note 32.

for slige bøder kunde aflægge regnskab. Men heri vil endnu møde en vanskelighed, som er denne: Her er overalt mange jordløse huse, som beboes af fattige folk og behøver al brændsel. Hvor hoveriet nu er meget, bliver det en umulighed for disse at få deres brændsel hjembragt de søgne dage, hvorfor, når ingen anden råd var end søndag eftermiddag, i den tilfælde alene som noget nødvendigt kunde dem tillades. ...

Frederik Christian Wilrich, Højslev-Dommerby-Lundø. 21. december 1773.

At jo megen uforholden arbejde om helligdagene sker, må vel tilstås (ikke at tale om, hvad vejrliget kan forvolde) som møllekørsel, at rive om sommeren, hvad i ugen er høstet og ikke revet, at samle folk en hellig eftermiddag at høste, hvorover et tjenestebud at holde kan spares, i hø- og kornhøsten at indbjærge samme, alt under påskud af den kgl. allern. forordning, som tillader det i vanskeligt vejrligt og når tjenesten er til ende. Men hvorledes herpå kan rådes bod, vides ikke, uden at sognefogden med 2 eller 3 mænd efter sognenes vidtløftighed derudi skulde have opsig og indkræve en vis pengestraf af enhver, som herudi forså sig, og ifald de så igennem fingre med nogen da at betale dobbelt. Og var der i sognet rettens betjenter eller proprietær, de da og at have opsig dermed. Dog måtte her gøres forskel på fattige husfolk, at de en hellig eftermiddag kunde få nogle læs ildebrand (siden de har ingen heste eller vogne) eller om en husmand, som tjener, høstede sit lidet korn en helligdag, dog at det ikke skete, når tjenesten holdtes i kirken. Og som det har sig med helligdagene, således er det og med skoleholdet. Thi når tiden er, at ildebrand til skolen skulde hjembjærges, skrives det af vedkommende i glemmebogen, hvilket giver skoleholderne anledning til at efterlade deres pligt og forsømme børnene. Ved samme forældre findes og stor efterlathed i at holde deres børn til skole. ...

Ludvig Munch, Kopperup-Feldingbjerg. 21. december 1773.

Foruden det af mine herredsbrødre ... anførte arbejde, hvorved helligdagene her såvel som andetsteds på landet vanæres, må jeg og melde om de såkaldede barsel- og kvindegilder, hvorved gudstjenesten her ofte opholdes, men i særdeleshed om købmandsskab og

prangeri, hvilket tid efter anden således har taget overhånd, at søndagene synes fast ene og alene dertil at være bestemte. Og er det at befrygte, at det onde vil blive ulægeligt, om det ej i tide hæmmes ved skarpe midler.

Det var derfor ... at ønske, at dette onde, som ofte forvolder drukenskab, slagsmål, Guds navns fortørnelse med mere, hvorved Herrens ære lider, kunde udryddes. Men skal det ske, må de strafskyldige anses efter fortjeneste, ligesom det måske kunde være tjenligt, at den eller de, som angav vedkommendes forbrydelse, fik noget for umagen og hans navn såvidt muligt forties. ...

Christen Bredsdorff, Vridsted-Fly. 24. december 1773.

Det er at beklage, at søn- og helligdagene såvel her som på andre steder misbruges og vanæres snart ved ... uforlødent arbejde, snart ved købmandsskab, prangeri og andet, hvortil de gerne vil betjene sig af helligdagene. Det var derfor inderlig at ønske, at dette onde kunde ved nogle gode midler blive hæmmet og afskaffet. Til sådant at iværksætte finder jeg så grundige midler fremførte af hr. provsten og de andre herredsbrødre, at jeg refererer til deres betækning såvel som også til hr. provstens betækning om degnenes og skoleholdernes liste, som skulde indgives til præsterne om de forsømmeliges udeblivelse.

Mathias Holm, Vroue-Resen. 28. december 1773.

Det befindes desværre, at søn- og helligdagene ofte forsømmes og vanæres nu ved uforlødent arbejde, uforlødne rejser, nu især ved købmandsskab og prangeri, der mest drives på om helligdagene. Og som det var hjertelig at ønske, at slige og andre ... onde sædvaner kunde rådes bod på og ved gode midler aldeles hæmmes og afskaffes, så ser jeg ikke, at dette kan ske ved bedre ... midler end de, som af hr. provsten og de andre herredsbrødre forhen er anførte. ...

Bagge Friis, Daugbjerg-Mønsted-Smøllerup. 4. januar 1774.

Foruden hvad mine kære herredsbrødre forhen har meldet om helligdagens misbrug nu til uforlødent arbejde, nu til laster og deraf flydende Guds bespottelse og højeste vanære, der ej kan nægtes her såvel

som andre steder jo altfor meget at gå i svang, finder jeg adskilligt at tillægge, som disse menigheders næringsvej for en del giver anledning til: a) Siden her i Daugbjerg såvel som i Mønsted brændes kalk om sommeren, sker det ofte, at bønderne så sildig om ugen antænder deres ovne, at søndagen nødvendig må tages til hjælp, hvorved 3 mennesker ved hver ovn afholdes fra Guds hus, hvilket meget let kunde undværes, når ovnen antændtes mandag eller tirsdag i seneste, da den inden søndagen var udbrændt. Og hvor let det var at passe, ses deraf, at her i Daugbjerg by har nu i nogle år fast ej været ild i nogen ovn en helligdag, i Mønsted derimod næsten hver søndag. Desforuden sker og altfor ofte, at bønderne sidst i ugen kører bort på lange rejser med kalk, så søndagen nødvendig må medgå, hvorover det sker, at undertiden om søndagen næppe en mand med karl eller pige kan være hjemme i en hel by, hvilket og lettelig kunde undgås, når rejsen begyndtes først i ugen, da den almindelig kunde endes inden søndagen, når ingen uformodentlig hindringer mødte. Endelig følger og dette undværlige onde af kalkvæsenet, at med fremmede vognes og køberes ankomster er ofte i Mønsted by søndag eftermiddag fuldt marked og almindelig kalkmålen, da derimod her i Daugbjerg ej udmåles en skæppe til nogen før solens nedgang. – b) De på landet her som andetsteds brugelige gadestævner, hvortil samtlige bymændene straks efter prædiken skal møde for at holde en såkaldet byret, men i sig selv betragtet, og således som den almindelig holdes, er en anledning til de allergroveste Guds bespottelser, da sådanne samlinger fast aldrig går af uden sværgeren og banden, undertiden endes med klammeri og slagsmål, og er det vist bedrøveligt at høre djævelen ret at tale ud af de menneskers munde, man nylig har set i kirken, og der er opmuntrede til dydelighed og troens frugter at øve. – c) De samlinger, som ... holdes af bønderne på hellige dage og aftener, bringer ofte og megen uorden, forargelse og Guds fortørnelse af sted og kunde meget vel undværes, da en del er unødvendige, og de nødvendige, når de skete en søgnedag, blev korte og afbrudte, siden arbejdet da snart vilde kalde dem hver hjem til sit. – d) Det har her været en gammel skik, som endnu ej har været af afskaffe, at en stor del af menigheden straks efter prædiken, førend gudstjenesten endes og under sangen løber ud af kirken, hvilket især og sker af soldaterne ved eksercerpladsen i Mønsted, ret ligesom de var berettigede og kommanderede dertil, hvorved de udløbende ej alene skiller sig selv ved den velsignelse, det øvrige af tjenesten og katekisationen kunde medføre, men

<p>Thomas Jacobsen og hustru Noob Hansen. Barbara Söllig Kianisth hustru Beogitta Kados skolegæst og hustru Giernd. Sv. Soalbe og hustru Ben. Walstad og hustru Egn. Kalihus Othgar modus Knud Kadenfens Carl</p> <p>3de D. Eleaske Mønsted</p> <p>Hannits Logdams skole Kasper Laben og hustru og Kianisth hustru Kiansthan hustru Egnesth skolegæst og hustru modus hustru Mogens skolegæst og hustru Niels skolegæst og hustru Maren Munk skolegæst Anders Skarstedt og hustru Jacob Mølgaard Carl Hans Othel og hustru Egn. Mølgaard skolegæst og hustru Jacob Tougaard skolegæst og hustru Knud skolegæst og hustru</p>	<p>Hans skolegæst og hustru Anders skolegæst og hustru Mønsted Egnesth skolegæst og hustru Michael skolegæst og hustru Maren skolegæst Morten skolegæst og hustru Maren skolegæst</p> <p>58. In visitatione Ecclesie avon Daugberg, Mønsted Med et Smøllensfærve Dagen 13 Junii 1773. Rottbøll</p> <p>Skolegæst: Lovint. Mønsted</p> <p>Dagmar og hustru Egnesth skolegæst og hustru Maren skolegæst Maria skolegæst og hustru Gerge skolegæst og hustru Michael skolegæst Hans skolegæst og hustru Hans skolegæst og hustru Egnesth skolegæst og hustru Hans skolegæst og hustru Hans skolegæst og hustru</p>
---	--

Mindst to gange om året skulle de af menigheden, der var over konfirmationsalderen, gå til alters. Det førte præsten eller degnen regnskab med i kommunionbogen. Her ses en side fra 1773 af Mønsted Sogns Communicant Bog 1740-1810. 5. søndag efter påske var der 38 til alters med herredsfogdens husstand i spidsen. Den 13. juni var biskop Rottbøll på visitats i pastoratets 3 sogne og gjorde påtegning herom i kommunionbogen.

endog ved deres trampen og bulder spilder andagten for de tilbageblivende. Flere syndige vaner og forargelige skikke kunde meget vel opregnes. Men man får ved den af Gud opvakte højeste øvrigheds priselige nidkærhed råde bod på det ene såvel og på det andet. En anden sag er det, hvordan dette onde bedst kunde hæmmes, og hvilke midler dertil kunde være de bekvemteste? Og da bliver det ... en beskæmmelig sandhed for kristne, at det uden udvortes tvangsmidler ej lader sig gøre. En følelig straf på pungen eller kroppen vil derfor fastsættes for alle sabbatens overtrædere og Guds æres modvillige forhånere. Men på det de skyldige straks kunde vides og efter fortjeneste afstraffes, synes det mig tjenligt, om medhjælperne 2, 4 à 6 i hvert sogn efter sognenes vidtløftighed (der in statu quo er til ingen nytte) efter loven offentlig blev tagne i ed og deres embedes vigtighed og ansvar dem indskærpet, hvilke skulde være forbundne til ej alene at være til stede ved gadestævnerne om søndagen, som vel ej kan undværes, have nøje indseende med, hvorledes tilgår, og antegne alle dem, som enten ved sværgeren, banden, klammeri etc. anstiftede forargelse. Men endog have hver sin distrikt, hvorudi de skulde give nøje agt, hvo som om hellige dage foretog sig nogen uforholden arbejde med kørsel, udvandring, kalkbrænden (og) -målen etc. Ja endog heligaftener om vinteren være forbundne til at gå omkring i husene for at efterse, hvor der holdtes nogen samling, falholdtes nogen stærk drik, og hvad videre foretoges, og på det alt straks give præsten en optegnelse, som videre kunde indsende den til hosbonderne, der uden videre omstændighed, forhør, søgsmål etc. skulde være forbundne til at straffe de skyldige og indsende mulktterne til sit behørigt sted imod kvittering. Og om siden opdagedes nogen begået forargelse, som ej af medhjælperne var angivet, burde de dobbelt at tiltales og straffes, hver for sit distrikt. De skødesløse og forsømmelige i at søge Guds hus kan enhver præst vel selv observere og angive. Så måtte og sognefogden, ja vel og herredsfogden som politimester (i det sogn han bor) befales, straks prædiken sluttes, at forføje sig til kirkedøren, ej at tilstede nogen udgang før tjenesten ganske er endt, uden gamle folk og barselkvinder. Ved de lange rejser, som mange steder især her med kalken må foretages, kunde pålægges dem, der ... ej kunde komme hjem til søndagen, at de ved deres hjemkomst skulde forevise deres præst pålidelig attest, hvor de den udeblivende søndag havde bivånet gudstjeneste, såfremt de ej som andre sabbatens overtrædere vilde anses og straffes. Når nogen fremmed om søndagen kom til et sogn

med nogen slags varer at sælge, burde de straks af medhjælperne eller sognefogden ... anholde, have heste, vogn, varer og alt medførende forbrudt. For sådan medhjælpernes møje og til en opmuntring kunde dem tillægges en vis del af mulkterne. Skulde nogen hosbonde være årsag i, at deres bønder overtrådte sabbaten, som e.g. at befale dem møde mandag morgen ved solens opgang på et sted 5, 6 à 7 mile fra deres hjem, måtte det straks amtmanden tilkendegives til velfortjent straf. – Hvad skolevæsenet angår, da vilde jeg især ønske, at lodsejerne måtte pålægges at bygge et skolehus i hver hovedskoledistrikt, hvor børnene daglig kunde samles og skolemesteren have sit logement, da den måde, som her er brugelig at gå omkring med børnene fra en bondestue til en anden, har sine store vanskeligheder og forhindringer såvel for skoleholderen som for børnene. ...

Jørgen Grøn, Tårup-Kvols. 6. januar 1774.

Til foranførte kan lægges følgende for disse sogne: a) Da Thårup og Kvols sogne er for den største del beliggende ved fjorden, og fiskeri altså, som om forår og efterår bruges her, er en del af beboernes næringsvej, begåes derved følgende misbrug og sabbatsovertrædelse: De som udi fjorden har stående garn, røgter samme om søndagen. De som bruger net, tager dem i land om søndag morgen og lægger dem mod aftenen. De som om efteråret imellem mortensdag og jul, når helt⁴⁶ fiskes, drager efter samme, lader ikke aftenen og undertiden en del af natten imellem løverdag og søndag derfor være fri. b) Da der udi Kvols by er nogle husmænd, som farer i fjorden med små kåge og bortfører sort kar, kalk, træsko og andre trævarer, sker det ikke sjældent, at fremmede, som tilbringer dem sådant, indtræffer dermed om søndagen, hvorved både sabbaten vanhelliges og Guds ord forsmømmes.

Til at hæmme sådan og anden misbrug som møllekørsel ved jeg ikke bedre middel end ... at visse mænd beskikkes udi hver by at have nøje indseende med vedkommende og angive de skyldige

Poul Ampttrup, Ørum-Borris-Gammelstrup. 10. januar 1774.

Til at få det onde, som desværre går i svang om helligdagene, hvorved

46. En art laksefisk.

sabbaten vanhelliges og Guds ord forsømmes, afskaffet og udryddet, ved jeg ingen bedre måde end den, som af hr. provsten og de andre mine herredsbrødre forhen er anført.

Rinds herred

Lambert Franch Winther, Gedsted-Fjelsø. Provst. 23. december 1773.

Af samtlige herredspræsterne i Rinds herred, deres ... tanker helligdagenes forsømmelse m.v. angående ... som alle herved in originali følger, erfares vel, at der i almindelighed klages over ej så meget sabbatens vanhelligelse, som dog på alle steder ved de sædvanlige grandstævner, hvor trætte, sværge og banden gemenligen har sted, og på sine steder ved nogle hosbonders utidige flittighed med at tilsige deres bønder til rejser og andet arbejde, er brugelig, som sabbatens forsømmelse især af de unge til overhøring i kirker og skolens skammelige forsømmelse. Skolerne er de fleste ubekymrede om, indtil det lakker imod konfirmationstid og -alder, da de uvante til at tænke og manglende ord til deres tanker overlades præsten vankundige, dumme og derover unemme til at lære og fatte de højst fornødne sandheder. Mod det ene såvel som det andet onde behøvedes i mine tanker (ligesom og nogle af mine herredsbrødre har anmærket det) ingen ny anstalt eller ... anordning, da såvel helligdags- som skoleforordningerne er skarpe og tilstrækkelige nok, når de ellers blev efterlevede. Men sligt sker ikke, hvilket disse med flere andre ... anordninger har til fælles. Årsagen tildels ... er denne: brøde for kirkens og skolens forsømmelse skal enten bondens hosbonde, herreds- eller birkefogden hæve efter præstens angivelse, imod hvilken der findes undskyldninger nok. Når da sligt ej sker, hosbonden vil ikke udføre det over hans bonde, justitsbetjenten ej heller, kedes præsten ved videre angivelse, som ellers blev anset for en hård og ukærlig mand. Hvad en eller anden af mine herredsbrødre har foreslået, holder jeg tildels for utilstrækkelig og dels farlig, som dette: at betro uden forskel enhver præst en underofficer til eksekutant⁴⁷ i hans sogne til at inddrive

47. Der er fmlt. tale om militær eksekution, som bestod i indkvartering hos den skyldige af en eller flere militærpersoner, til gælden var betalt (se frd. om eksekution af 9. juni 1683 m. sen. ændringer).

bøder for skole- og kirkeforsømmelse, hvilket lettelig kunde vorde misbrugt. Derimod er ... det eneste virksomme middel ...: ifald alle justitsbetjente blev tilholdte under deres embedes og hosbonder under sigt og sagefalds rettigheds tab nøje at påse og være ansvarlig for Hans kgl. Majestæts allern. viljes efterlevelse. Et eller andet eksempel herpå, tror jeg, vilde blive tilstrækkelig til at give de allern. forordninger deres behørig virksomhed hos alle.

Poul Winding, Vester Bølle-Øster Bølle. 20. november 1773.

Sandfærdig underretning om de i Vester- og Østerbølle sogne i svang gående laster eller misbrug til søn- og helligdagens forsømmelse eller vanære.

1. I bemeldte sogne findes ligesom andensteds klinte iblandt hvede. Også her går laster i svang, og Guds ord agtes lidet af mange. 2. Nye misbrug kan ikke siges at have indsneget sig; thi endog den uforsvarligste er såre gammel. 3. En såre stor del af menighedens lemmer kommer sjældent i kirke og følgelig forsømmer og foragter Guds ord. Og når de derom advares og påmindes, har de aldrig mangel på undskyldninger. 4. Møllerejser, tørvekørsel og andet deslige arbejde for sig selv eller andre kalder man fornødenheds- og kærlighedsgeringer om søn- og helligdage, men hvorved dog mange forhindres fra at komme i kirke. I det ringeste kommer mølleren og hans folk her i sognet sjældent over 2 gange i kirke om året, nemlig når de vil til Guds bord, og de beråber sig på, at de ikke kan komme for deres møllegæster. 5. Har bonden noget at tale eller afgøre med sin hosbonde eller foged, da ved han ingen bekvemmere tid dertil end om søndagen. Og tjenestefolk har på sådan dag nok med at gå af by og besøge gode venner. 6. Sværgeren og banden, drukkenskab og deslige er den største mængde så hengiven til, at de fast ikke mere agter det for synd. Og børnene lærer disse laster af deres forældre fra den spæde ungdom af. 7. Forældrenes dels armod dels uvilje gør, at skolerne forsømmes lige så meget af de unge som kirken af de gamle.

NB. At gudstjeneste opholdes ved lig, bryllupsfolk og deslige, har jeg ikke synderlig bemærket. Undertiden kan vel derved nogen ophold ske, men der kommer dog ved den lejlighed nogle i kirke på den dag.

Da loven og forordninger klarlig nok forbyder ovenmeldte laster og misbrug og har bestemt straffen for samme, så fattes ... alene en

bedre indretning af politivæsenet i ethvert sogn og by til lovens håndhævelse. Thi præstens hemmelige advarsel og påmindelser beles og foragtes kuns af den største del.

Jens Galthen, Simested-Hvam-Hvilsom. 27. november 1773.

For at efterkomme min pligt ... anmeldes følgende.

1. At søn- og helligdagene i mange måder vanhelliges og misbruges, er en sag, der desværre lige så vel her i menighederne befindes som andre steder. Thi om de end ikke så offentlig bruges til arbejde som de andre dage, så er der dog ingen tid, almuen i almindelighed mere betjener sig af til rejser at gøre, handel at drive, ja allehånde liderligheder, hvor lejlighed dertil gives, hvorudover man ofte må arbejde forgæves, Guds hus står tomt, og få indfinder sig til overhør såvel af børn som af tjenestefolk. I særdeleshed holdes om søndagene i enhver by gadestævner, der ej giver liden anledning til megen gudsførtørnelse.

2. Til at forekomme denne og al anden misbrug oplæses vel 2 gange om året de foreskrevne stykker af loven,⁴⁸ som forbyder alt sådant og fastsætter straffen derfor, der og synes at kunne være tilstrækkelig nok til at afværge meget, dersom de blev efterkommet eller sat i nogen bedre virksomhed. Men som hovedårsag er og bliver vel de unges slette opdragelse, skolegangs forsømmelse og den liden oplysning, de fra barndom af får, hvoraf ej kan følge andet end en slet kristendom og et lastefuldt levned, så vil det fornemmelig komme an på, at der kunde rådes bod derpå. Kunde derfor gøres anden og bedre anstalt til at afværge det onde, vilde jeg og enhver lærer med glæde betjene os deraf til Guds ære og Hans kirkes opbyggelse.

Jens Holst, Tostrup-Roum. 13. december 1773.

Ingen overtro eller fordomme hersker i disse sogne, ligesom og sabbaten nogenledes helliggøres efter Guds og kongens vilje.

Jacob Schiellerup, Låstrup-Skals. Ingen dato.

1. Kirken forsømmes, men mest af dem, der bor uden for kirkebyer-

48. Se note 43.

ne og iblandt dem mest af mand og hustru. Thi børn og tyende kommer dog oftere ... i kirken end forældre, madfædre og madmødre. Imod dette onde ved jeg intet andet råd, end at forordningen om sabbatens helligholdelse dens første artikel blev ... igentaget og sat i aktivitet.

2. Sabbaten vanhelliges helst med at gøde, pløje og harve husfolkenes tofter samt grave og hjemføre deres tørv, hvilket alt skal undskyldes med fornødenhed, efterdi gårdmændene ikke kan hjælpe husmændene de søgne dage. Imod dette onde ved jeg ingen anden råd, end at ovenmeldte forordnings anden artikel blev igen sat i aktivitet.

3. Skolen forsømmes undtagen af de mindre børn. Thi de større, der kan køre ploven og møgvognen, kommer der ikke længere end fra nyårsdag indtil marts måned, hvorfor mange af dem, når de kommer til præsten at præpareres til konfirmation, kan ikke læse print, langt mindre kan noget udenad i katekismus eller forklaring. Imod dette onde ved jeg ingen anden råd, end at den 15. artikel i forordningen om skolehold på landet bliver ... sat i aktivitet.

4. Når de unge har været til konfirmation og første gang til alters, glemmer de i en hast det, som de i mindre end et halvt år har lært, og dog vil de ikke indfinde sig ved katekisation i kirken. Thi de mener, at når præsten har taget dem til konfirmation og første gang til alters, er han forbunden til siden at antage dem. Imod dette onde ... var nyttig, at præsten havde frihed til at henvise fra skriftestolen sådanne undervisningen i kirken forsømmende, indtil de bedrer sig.

Jonas Christian Wassard, Ulbjerg-Lynderup. 2. december 1773.

At søn- og festdagene bliver i Ulbjerg og Lynderup sogne meget vanhelligede ved gudstjenestens forsømmelse samt utilbørligt arbejde, er desværre altfor sandt og åbenbare. Dog kan jeg ikke stort klage over besynderlige onde sædvaner eller nye indsnegne misbrug.

At udfinde nogen ... måde til sådant at hæmme, vil ikke blive let. Thi her behøves prompte eksekution. Den forhen udgangne ... forordning om sabbatens helligholdelse er fuldstændig nok, når den kunde blive eksekveret.

Den nærmeste måde er vel, at sognefogden eller medhjælperne blev autoriserede til at indkræve og ved udpantning inddrive de bøder, som ved sabbatens vanhelligelse forbrødes. Men det vil vel gå som med de hunde, man må slæbe i skoven. Og uden vederlag kan dem vel

ikke påbyrdes sligt, som vilde koste dem møje og tidsspilde helst i de sogne, som består af mange vidt fra hinanden beliggende små byer og enlige steder.

Dersom der var en underofficer i enhver præstes sogn, som præsten kunde have ved hånden og betjene sig af som eksekutant,⁴⁹ kunde der måske udrettes noget til at hæmme kirkens såvel som skolens store forsømmelse.

Nørlyng herred

Vilhelm Worsøe, Viborg domkirke. Stiftsprovst. 12. februar 1774.

Udtog af præsternes betænkning udi Nørlyng herred ang. søn- og festdagens vanhelligeholdelse med de tjenligst eragtede midler derimod tillige med min egen eragtning:

1. Klages der, at der såvel på landet som udi købstæderne er sabbatens modvillige overtrædelse og Guds huses og ordets hørelses foragt og forsømmelse. Og da derom er så mange priselige anstalter og forordninger, at der behøves aldeles ikke tillæg, men at råde bod herpå synes at det var tjenligst, at der påny strengeligen blev befalet dem, som skal have opsyn dermed, at hvis de så igennem fingre med nogen, skulde de anseelig mulkteres.

De som skulde have ... opsyn derover, eragtes bekvemmeligst at være præsternes medhjælpere på landet. Og hvis de befandtes at se igennem fingre med nogen, som befandtes skyldige i nogen hus- og markarbejde eller uden lovlig årsag blev hjemme fra Guds hus, skulde de selv betale 1. gang lige så meget, som forordningen dømmer overtræderne at bøde, 2. gang dobbelt og 3. gang ligeledes. Og skulde det være tilladt præsterne selv på landet at have magt og frihed til ved deres medhjælpere at lade udpante hos de skyldige, i fald de ej godvil- lig vilde betale de forfaldne bøder ... Og skulde præsterne årligen ... aflægge regnskab derfor til provsterne, og samme bøder anvendes at købe bøger for til de fattige skolebørn.

2. Ligeledes klager præsterne på landet som i købstæderne overalt, at forældrene er så modvillige til at lade deres børn gå i skole, som er årsag til vankundigheden iblandt almuen.

49. Se note 47.

Til at råde bod på dette er det såvel præsternes som min egen betænkning ... 1) At hosbonden for bønderne blev strengelig befalet at assistere præsten derudi med alvorlig formaning og trussel. Og om forældrene derefter fandtes modvillige, da at mulktene de egensindige efter forseelsens beskaffenhed til sognets fattige. Thi hosbonden bør ligesåvel bære omsorg for bondens åndelige som timelige velfærd. Og hvis dette tvangsmiddel ikke skulde kunne hjælpe, som dog ikke påtviles, da bør sådanne forældre ufejlbar afholdes fra sakramentet, indtil de kender deres synd og forbedrer sig. 2) At den uskik, at bønderbørn ej søger skolen om sommeren, men kuns en kort tid om vinteren, burde afskaffes, især for de børn, der er under 12 år; thi de skulde tilholdes at søge skolen såvel sommer som vinter uden undskyldning. Men de børn, som er over 12 år, kunde gerne tillades at tjene om sommeren og derimod være forbundne til at søge skolen fra mikkelsdag eller fra rugsæden er lagt og lige indtil påske. Og de børn, som er af den yngste alder, især i de byer eller steder som er skolen langt fraliggende, deres forældre skulde have loy til at antage dem selv en husskolemester, som kunde undervise og lære deres børn, indtil de opnåede den alder, at de kunde gå til sognets almindelige skole. Dog måtte den sognet beskikkede skoleholder intet derved afgå noget i sin tillagte løn. 3) Måtte hosbonderne og strengelig befales, at de tilholdt deres bønder at give degnen og skoleholderen, hvad dem en gang for alle var tillagt, holde skolehusene vel vedlige og forsyne ved bønderne den skolerne tillagte fornødne ildebrand. Thi just fordi at degnen og skoleholderen ikke får deres rettighed, så har de ej heller den lyst, som de burde have, eller bruger den flid til at lære og undervise ungdommen, som de skulde. Så denne post måtte især og observeres, at hosbonderne blev tilholdt at inddrive sligt hos deres bønder under mulkt, ifald de fandtes forsømmelige.

3. Burde ingen antages af præsten iblandt dem, som af ham undervises til konfirmation, uden alene de børn, som kan læse ret og færdig indenad og har lært den liden katekismus nogenlunde udenad. Og til at råde bod på de gamles vankundighed og forsømmelse i at søge kirken og helligholde sabbaten var det ikke af vejen, at de alle blev tilholdt at blive til stede ligesåvel som de unge, når katekisation holdes, og ikke tillades nogen at udgå af kirken, før den er til ende. Ligeledes burde og de gamle samme dag, førend de antages til skrifte, lade sig undervise af præsten enten i hans eget hus først eller i kirken, hvor katekisationen alle tider burde holdes, førend skriftemål angik.

De gamle og gifte kunde sidde i deres stole og de unge alene at udstå på gulvet. Og ifald præsten fandt for godt at spørge en eller anden af de gamle såvel som de unge, hvis vankundighed kunde være ham bekendt, burde ingen sætte sig derimod, og præsten være pligtig til at undervise sådan en befunden vankundighed med al sagtmodighed og kærlighed såvel da, førend han antog dem til skrifte, som siden efter ved alle givne lejligheder. Og skulde nogen af de gamle sætte sig op imod præsten og ikke ville lade sig undervise i kærlighed, skulde præsten have magt til at udelukke dem fra skrifte og altergang for denne genstridighed ligesom for de groveste laster, indtil de viste bedring og annammede oplysning.

4. Den gamle skik at synge over lig, førend det udtages af huset og føres til kirkegården, burde afskaffes, hvor det ikke allerede er sket. Men i dens sted være bønderne på landet tilladt ligesåvel som borgerne i købstæderne at lade synge over deres lig ved graven og degnen være pligtig at synge for intet, hvor præsten for jords påkastelse får intet. Men hvor præsten betales for sin umage, bør degnen og ligeledes have for sin. Thi af hvad årsag skulde det være dem i bondestanden mere forbudet at lade deres døde begrave med en slags ceremoni end som andre ... undersætter? Ligeledes synes mig det burde være dem tilladt, som giver tiende til kirken, at lade ringe over deres døde, når de begraves, uden at give noget til kirkeejeren derfor.

5. Den udi loven 2. bog 15. kap. 5. art. degnene anbefalede ringen morgen og aften bede- og fredklokken, [som] er næsten nedlagt, fordi ingen vil give degnene noget derfor, burde ... holdes vedlige, nemlig at degnene skulde være pligtige til at forrette samme uden nogen betaling, når de boede ved kirken eller i næste by ved kirken. Og i de andre kirker, hvor ingen degn eller skoleholder bor ved, skulde en af sognet sættes dertil, imod at han nød en skilling af hver ildsted⁵⁰ i sognet til hver påske og mikkelsdag.

6. Da der nu mestendels er messesfald, hvor præsterne har 3 kirker, som er meget godt og bør være, og der er givet af Stistrup⁵¹ til hver

50. Det vil i praksis sige hver husstand.

51. Købmand i Hobro Laurids Christensen Stistrup (1692-1766), præstesøn fra Ullits i Viborg stift, skænkede ved flere lejligheder bibler og ny testamenter til almuen i Danmark, Norge og Island. 1765 gav han til kirkerne i Danmark og Norge så mange bibler, Brockmands postiller og salmebøger, som behøvedes til bibellæsning på de søndage, hvor der var messesfald. Kopi af hans kgl. konf. gavebrev findes i Viborg bispearkiv. C2-246. Legatsager 1624-1792.

kirke i slige menigheder både bibel og postil, som bekendt er til den ende, at menigheden i den kirke, hvor messefald er, skulde ved ringen sammenkaldes og der ved sang og læsning af samme bøger forrettes gudstjeneste. Men da dette ikke efter den salige mands gudelige anstalt vorder holdt, fordi ingen vil påtage sig at forrette samme sang og læsning i kirken uden betaling, så ... måtte (der) udvirkes kgl. befaling, at skoleholderen skulde forrette samme om søn- og helligdage, og derfor nyde en skilling af hver kommunikant i alle 3 sogne, hvilken skilling degnen skulde imodtage, førend han tog imod dem til skrifte, og levere tillige med seddelen over kommunikanternes tal til sognepræsten, som igen skulde betale samme til skoleholderen 2 gange om året til hver påske og mikkelsdag. Og da dette vilde meget forbedre skoleholderens ringe løn og indkomst, så skulde skoleholderen være forpligtet til foruden denne forretning tilligemed at holde katekisation for ungdommen i samme kirke, hvor messefald var, en times tid først, førend sang og læsningen angik.

7. Den uskik såvel på landet som i købstæderne at sætte noget på spil til at spille om og til lystighed og leg om søn- og helligdags aftener, burde afskaffes og forbydes.

8. Ligeledes den uskik, hvor bymændene om søndagen efter prædiken holder stævne eller møde i henseende til deres bys vedtægter eller anden indbyrdes overlæg. Ved samme lejlighed gør de sig et drikkelag, hvorudi de i blandt dem, som elsker for meget stærk drik, overvælder sig og bliver drukne og tilbringer så sabbatens øvrige del med sværmen og Guds fortørnelse. Til den ende lader de sig med brændevin betale de bøder, som skal gives for overtrædelser af deres mark- og byvedtægter, ligeså og, hvad som skal erlægges for en eller anden villighed, som de forunder husmænd eller udenbys beboere i mark eller kær, akkorderes alt i brændevin. Om sommeren går den uorden oftest i svang, og næsten hver søndag eftermiddag henbringes med slig sabbatens vanhelligelse. – Vel dikterer lov og forordninger råd imod og straf for sådanne forbrydelser, såsom: De bøder og penge, som i så måde gives og hæves, må ikke bruges til andet end samtlig byens gavn og nytte ved fredning og lukkelse,⁵² nyttige tings anskaffelse o.s.m. Så skal og efter loven de, som i drukkenskab befindes om helligdage, straffes dobbelt og, om de uagtet advarsel og straf fremtu-

52. Sikring ved gærder og led mod at kvæget og andre husdyr kom ind på kornvange.

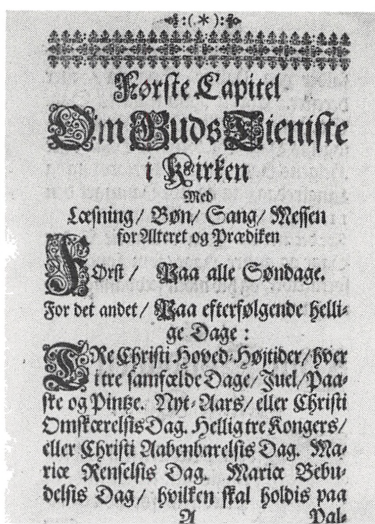
rer derudi, udstå kirkens disciplin, hvorudi bondens herskab eller hosbonde skal soutenere præsten, når han det andrager. Men ingen holder derover. Det synes derfor bedst, om ej sliG Guds fortørnelse bedre kunde hæmmes, når præsten havde myndighed til straks efter skete advarsel og irettesættelse selv at diktere mulkt for sådanne drukkenbolte og sabbatens overtrædere, som ved medhjælperne ... måtte udpantes hos de skyldige og uvillige, og derforuden pålægge dem, når de vilde til alters, åbenbare skriftemål andre til eksempel og dem selv til nogen revselse og rettelse.

9. Ligeledes den uskik og misbrug ved de såkaldede vågestuer, førend lig skal begraves, der begynder om aftenen forud og vedvarer til langt ud på natten og begynder atter igen om morgenen, indtil liget kan udbæres, burde afskaffes og forbydes.

10. Da nogle menigheder klager, at en del præster, der har flere end én kirke, begynder tjenesten om søn- og helligdage så sildig om vinteren i den første kirke, at de de fleste gange ikke kommer til den anden førend kl. 2 slet om eftermiddagen, og menigheden derudover næppe kan komme til deres hjem igen, førend den mørke aften falder på, så var det fornødent, at der blev fastsat en vis klokkeslet, tjenesten alle tider skulde begyndes, at menigheden kunde vide derefter at indfinde sig, og al uorden og uskik derved bedst hæmmes. Til den ende foreslås, at i den kirke, der var først prædiken, skulde tjenesten begynde kl. 8 slet om sommeren fra påske til mikkelsdag og kl. 9 om vinteren fra mikkelsdag til påske. Og i den kirke, hvor der var sidst tjeneste, alle tider kl. 12 slet ved middagstider både sommer og vinter.

Ellers til at oprette den nedfaldende kristendom står næst Guds nåde i vor allern. konges hånd, af hvilken jeg ... fordrister mig ... at udbede ... at enhver embedsmand, verdslig og gejstlig, måtte med ny alvorlig kgl. befaling tilholdes ... at drive sit embede med mere åndelig nidkærhed efter det foreskrevne såvel i Herrens eget ord som i kongens lov, ritual og forordninger, særdeles præsteskabet at drive *doctrinam cathecticam et disciplinam ecclesiasticam*,⁵³ hvilke to stykker er de fornemste midler, hvorved kirken skal opføde sine børn, hvilke 2 stykker præsteskabet og med ed har forbundet sig til. Men ... det sidste stykke er nu så kommen af brug, at den uden ny kgl. befaling hverken øves af lærerne eller modtages af tilhørerne, thi præsterne synes nu ej at have anden magt end ved advarsel, mund-

53. Katekisationskunst og kirke-disciplin.

I Danmarks og Norges Kirke-Ritual fra 1685 findes de bestemmelser om gudstjenesten og de kirkelige handlinger, som fulgtes i 1700-tallet og i vid udstrækning endnu benyttes. Det norske landsarkivs eksemplar, der har tilhørt Støvring kirke, er desværre noget defekt.

straf og trusel at korrigere modvillige syndere. Derfor var det uforbigængelig fornøden 1) at kirkens ret og disciplin måtte komme igen på fode. Thi kirkedisciplinens og kirkeembedsmyndigheds svækkelse og aflagte praksis er ligeså stor årsag til ugudelighed, misbrug og uskik i kirken, som den alvorlige og velregulerede kirkedisciplin var til den første kirkes⁵⁴ renhed og lyksalighed. Dens fattelse nu i vore kirker er stor hinder og skade. 2) At denne kirkens ret og disciplin måtte indrettes i en vel reguleret orden til alles efterretning distinkte henføres til det, som lov, ritual og forordninger indeholder, præsten og medhjælpere til en velreguleret kirkeret, under hvilken alt hvad Guds kirke kunde vedkomme, burde henhøre, ligesom andre både militære og civile stænder har sit eget reglement. Så præsterne måtte forundes at øve så megen kirkedisciplin, som fornøden eragtes kunde til tilhørernes sjælegavn og omvendelse.

54. Der menes fmlt. oldkirken.

Christian Sadolin, Frederik Astrup, Christian Nissen og Mogens Halkier, Viborg Sorte- og Gråbrødre sogne. 17. november 1773.

Betænkning ang. søn- og festdagens vanhelligeholdelse udi Sorte- og Gråbrødre sogne her i Viborg, med de tjenligst eragtede midler derimod.

1. At søn- og helligdage her overmåde meget vanæres, er af en erfaren så bekendt, som i sig selv og i hensigt til sine for Christi navn fornærmelige følger bedrøvelig sag. Langt fra at vi finder årsag at beskyldte vore tilhørere i almindelighed for Guds ords foragt og forsmættelse, da vi ser om søndagene endog en temmelig samlet hob for os af villige og flittige tilhørere, som bestyrker os i det håb, at sand tro og gudfrygtighed ikke er uddød iblandt os. Men derimod savner vi mangfoldige, som vi ofte ikke ser i kirken uden een gang hver fjerdingår eller kun, når de vil holde sig til Herrens bord, hvilket mange søger kun een gang om året, andre opsætter det endnu længere. Vi kender håndværksmestere, som holder deres folk i arbejde tilligemed sig selv såvel på Herrens dag som søgnedage uden betænkning. Vi har lediggængere iblandt os, til drukkenskab hengivne og derfor også blod-fattige, hvilke finder ingen dag bekvemmere til deres lasters udøvelse end just søndagen, hvorfor man ser værtshusene, hvor øl og brændevin udtappes, ofte udfyldte af sådanne søndagsgæster, hvilke endog under højmessetjenesten frembringer tiden med drik og dobbel. Vi ved af avlsmænd og andre borgere, som fører lyng, tørv etc. ind i byen om søndagene, for hvis vogne portene her under højmesse så frit åbnes som for en præst, der rejser ud til sine sogne på landet. Den pligt, som følger med embedet og er bundet på en præsts samvittighed, befaler, at man ikke må efterlade alvorligen at påminde de uskikkelige og tiltale de ugudelige, men til hvad nytte? Den mindste del svarer høflig, undskyldende sig enten med deres fattigdom, som ej tillader dem at anskaffe sig de klæder, i hvilke de kan lade sig se i en offentlig forsamling, eller med andre indvendinger og skinfor nødvendigheder. De fleste udøser megen bitterhed og ondskab på os, ej frygtende for lovens trussel over Guds ords foragtere, som åbenbar og uden al Guds frygt synder, at disse skulde holdes fra sakramentet og efter en og anden påmindelse underkastes kirkedisciplinen. Thi siden en kgl. forordning fritager åbenbare syndere mod det 6. bud for publike absolution,⁵⁵ så drager de deraf den følge, at sabbatsovertrædere

55. Ved frd. af 8. juni 1767 ophævedes åbenbar skriftemål for lejemål.

som syndere i en ringere grad ... endnu langt mindre kan bringes til at gøre sådan offentlig afbedelse; hvortil kommer, at det antals storhed, som på denne måde forsynder sig mod Gud, synes at gøre sagen helt vanskelig, om ikke ganske urimelig.

Når altså dette sværd er frataget præsten, synder man frit og agter hans advarsel ... slet intet.

2. Det forbemeldte tjener til nogenledes at oplyse sagen selv og tilstanden iblandt os, men er ikke tilstrækkelig til at vise de rette kilder, hvoraf den flyder. I almindelighed sætter vi til hovedårsag den herskende sikkerhed og åndelige død eller mangel på følelse af sin trang til det salige Guds ord som den sande sjæleføde og rette vejleder til det evige liv.

I særdeleshed må vel fornemmelig regnes herhid almuens og vel mange anseeliges ... store vankundighed og uerfarenhed i kristendommens sandheder. Thi en prædiken er en sammenhængende og i en, hvorvel enfoldig, dog ordentlig stil forfattet evangelisk tale, som forudsætter altid nogen kundskab om religionens grundsandheder og læsning i den hellige skrift. Hvor derfor denne fattes, hvo kan da have lyst til at høre det ord, som man ej forstår eller fatter? Vanen alene eller tvang eller den formening, at man gør Gud en ære og tjeneste, må da være den drivere, som bringer folk i kirken. Og hvilken af disse man sætter, bliver denne såkaldte gudstjeneste fast altid forfængelig. Derfor bliver mange med overlæg hellere hjemme end spilder tiden. Andre er tillige formedelst vildfarelse og afvigelse fra den Gud, som de ej kender, ganske blevne fordybede i syndens tjeneste, hvilken afgud de nu opofrer al deres tid og helst den, som på en særdeles måde hører Herren til.

3. Mangel på ugudeligheds afstraffelse må vi regne blandt en af de fornemmeste årsager til dens overhåndtagelse. Ikke mangler det, at vore højsalige konger ... har udgivet de priseligste forordninger ang. søn- og festdagens helligholdelse. Endog vor gode gamle Danske Lov synes at give os forordning nok; dens vise og kristelige befalinger udi 6. bog. 3. kap. fra 1. til 11. art. er bekendte. Politiforordningerne af 5. sept. 1691 og 22. okt. 1701 er i sig selv kun en igentagelse deraf. Forordningen af 21. april 1730 ophæves vel ved en sildigere af 19. januar 1731, men oprejses igen ved en anden af 12. marts 1735, hvilke alle dels klager over de anordnede søn- og helligdages vanhelligholdelse, dels indskærper alvorlig den kristelige ærbødighed mod Guds ord og flid i dets rette anvendelse, dels dikterer adskillige mulkter for

overtrædelse; eksekutionen anbefales politimesteren i København og byfogderne i de mindre købstæder. Men vedkommendes forsømmelse i at iagttage sit embeds pligter herudi er altfor skadelig, at det bør, og altfor åbenbar, at det kan forties. Ofte har vi vel vidst at angive de skyldige, men og forudset, at vi uden at skaffe nogen nytte derved gjorde os kun mere forhadte; derfor vante til at gøre vor embede sukkende har vi afstået derfra.

4. En årsag til Guds ords ringe agtelse og forsømmelse iblandt os ... er vel dets slette behandling af lærerne selv, men dette ømme sted vil vi af god betænkksomhed ikke ret berøre, behøver det ej heller, da oplyste folk i denne tidsalder ikke glemmer at vise os vor svage side. Vi går derfor nu over til ... midlers forslag mod dette onde.

5. At angive en sygdom og dens årsager er altid lettere end at påfinde de rette midler derimod, og når man og har været så lykkelig, medfører ofte disse midlers application større vanskelighed, end man forestillede sig. Endelig er udfaldet dog altid uvist, og man ser, at og de bedste ofte slår fejl. Vor corpus, om vi vil kalde det politicum eller ecclesiasticum,⁵⁶ forekommer os i alle måder som det jødiske, hvilket profeten Esaias beskriver os kap. 1, 4-6.⁵⁷ Vort ønske derfor overgår fast vort håb om dets grundige helbredelse. Men da nu forbedring dog under Guds velsignelse og vor allern. konges vise foranstaltning er at håbe, vil vi ... vove at gøre et slags forslag dertil.

6. Det er tilforn vist, at mangel på den rette kundskab og indsigt i det saliggørende Guds ord er en af de største ... årsager til dets foragt. Derfor var det at ønske, at en befaling måtte udvirke til præsterne, at de enten før skriftemål i kirken eller ... i deres eget hus skulde under-vise confitenterne uden forskel, hvilke ikke under straf af udelukkelse fra sakramentet måtte vægre sig derfor, mindre begegne læreren, som kun søger deres oplysning og sjæls frelse, med grovhed. I lige måde burde de, hvis vankundighed præsten har erfaret, være tilholdte at søge den ugentlige katekisation i kirken, siddende i stolene ikke alene som tilhørere, men og som de, der skal svare præsten på forelagte spørgsmål såvel som de unge, og ikke regne sig det i mindste måde til beskæmmelse. Men om de ikke villigen indfinder sig efter præstens ved klokkeren givne erindring, da politimesteren efter den dertil af præsten leverede fortegnelse under vilkårlig straf at tvinge dem dertil.

56. Vor stand ... politisk eller gejstlig.

57. »Ve et syndigt folk osv.«.

7. Men da denne sag har mest indflydelse i skolevæsenet (thi fra skolerne skulde kundskaben begynde), vilde det være særdeles tjenligt, at præsterne blev givet mere frihed og lejlighed til at bringe de mange ryggesløse og ilde opdragede børn, som ... strejfer gaderne igennem og vokser op til at blive Guds foragtere, i skolen til undervisning. Når præsten har ladet sig give en rigtig fortegnelse over sådanne af skoleholderen, bør magistraten på anmodning være herudi til assistance, dels i at give de mest trængende børn eller deres forældre af byens fattiges kasse til underholdning, dels i at bortvise dem, som ikke vil søge skolen, med deres forældre af byen.

8. Og da det er bekendt, at børn af sådanne forældre, som selv er yderst vankundige og derfor ugudelige nok til at opdrage dem i samme last, når de sendes til præsten for at undervises til konfirmation, ofte ikke kan stave eller læse ret inden i bogen, mindre har lagt nogen grund til kristendoms kundskab, hvis antagelse til konfirmation, når tiden kommer, de blinde forældre eller andre dog ofte endog med uforskammenhed påstår, skulde det ikke være billigt og nyttigt, at det blev forældrene forment at bebyrde præsten med sådanne børns undervisning, førend de i det mindste kan læse rigtig og har lært katekismus udenad i skolen, ja og håndværksmestere at antage drenge i lære, som slet ingen Guds kundskab har, på det præsten ikke under en påberåbt medlidenhed og for at undgå vedkommendes grovheder skal se sig fristet at antage de vankundige til konfirmation imod sin samvittighed?

9. Men efter denne digression kommer vi tilbage til hovedsagen igen: Mangel på ugudeligheds og i særdeleshed det 3. buds overtrædelses afstraffelse har vi [2] paragr. 3 anført som en konkurrerende årsag til denne og andre synders frække øvelse. Men vi besinder os på den anden side, at tvangsmidlers brug i almindelighed udkræver megen forsigtighed og for det første lemfældighed, at man ikke skal støde an mod kristendommens og den sunde fornøfts regel, efter hvilken det vilde være hel afsmagende, om man ved hjælp af politien vilde se folk kommanderede til at søge kirken som en trop soldater, der gør den såkaldte kirkeparade. Efter vor ringe mening bør omgangen være således: Klokkeren såvel som graveren i købstaden tilholdes under deres bestillings fortabelse på det nøjeste at betragte de af de forsømmelige tilhørere forladte tomme stole og give præsten ... hver søndag en nøjagtig fortegnelse over alle dem, som agtes uden fornødenhed og af skødesløshed at være udebleven. Disse kalder præsten til

sig og advarer dem først alvorlig mod Guds ords foragt og modvillig forsømmelse, forestillende dem denne synds strafværdighed og udeblivelige straf i sig selv. Men farer de alligevel fort i sådan stort ondskab, angiver han det for politimesteren, som da straks mulkterer dem ... fra 1 til 9 mk., hvilke penge leveres præsten til uddeling blandt de fattige, især flittige Guds ords tilhørere. Men frugter det ikke, afholdes de fra sakramentet og endelig forvises byen.

10. Politimesteren bør med yderste rigeur tilholdes, jo ingenlunde at forsømme selv eller ved sine udskikkede at gøre søndagsbesøgelser til højmesse og aftensang under prædiken i værtshusene og afstraffe de skyldige efter politiforordningen.

Den kgl. toldforpagter eller -forvalter⁵⁸ forbydes ligeledes at lade portene åbne om søn- og hellige dage under gudstjenestes forretning for andre end dem, som forordningen af 12. marts 1735 ... nævner, hvormed magistraten må have nøje opsig. Og ser præsten forsømmelse derudi, angiver han det for højere øvrighed, som da uden udsættelse bringer Hans Maj:ts allern. vilje til eksekution og straffer de forsømmelige efter sagens beskaffenhed.

11. Vi som præster vil tage imod vor allern. konges advarsel med alleru. hørsomhed, at vi efter den nåde, som Gud giver, ikke på nogen måde opvækker ulyst hos vore tilhørere eller kedsommelighed til ordets høreelse, men søger at forrette den tjeneste, som vi har annammet af vor Herre Jesu at forkynde Hans nådes evangelium, således at vi derved hellere end ved udvortes tvangsmidler kunde bringe sjæle herhid til deres evige lykke og velgående.

*Frederik Astrup og Christian Nissen, Asmild-Tapdrup.*⁵⁹ 17. november 1773.

Fortsættelse ang. søn- og festdagens vanhelligelse på landet med forslag derimod.

1. Søn- og festdagens slette helligholdelse har såvel i vore annekser Asmild og Tapdrup på landet som her i købstaden forårsaget os ofte sinds besværing og græmmelse. Thi at Herren kender sine også i disse

58. Told- og konsumtionsafgifterne var til tider bortforpagtede, som regel til købmænd eller andre købstadborgere, til andre tider administreredes de af kgl. told- og konsumtionsbetjente.

59. På denne tid annekssogne til Viborg Gråbrødre sogn.

sogne, og at samme også nogenlunde er os bekendte, blandt andre kendetegn af deres flittighed i at søge Guds hus og andagt i at høre Hans ord, er vel vist. Men denne del af mennesker er desværre altid den mindste. Derfor, hvad vi ... ang. Gråbrødresogn ... har bemærket i hensigt til mængdens forsømmelige og slette forhold mod den offentlige gudstjeneste, finder og her sted, alene med den forskel, at søndagens vanhelligelse ved mark- eller andet arbejde såsom rejser, møllekørsler, tørvebjærgning etc. er ved kirkepatronens som hosbonden tillige for bønderne i begge sogne (4 beboere alene undtagne, som hører til Viskum gods) velbårne hr. kaptajn Braem til Asmildkloster⁶⁰ hans gode foranstaltning på nogen tid således bleven indskrænket, at vi nu ikke erfarer noget af bemeldte søndagsarbejde mere her at gå i svang, da enhver frygter den af hosbonden dikterede mulkt af 2 mk.,⁶¹ som og rigtig bliver indkrævet; hvilket vi her i en dobbelt henseende må anføre, dels fordi vi finder os ... kaptajnen denne bekendtgørelse skyldige, dels at vi på denne grund kan bygge vor efterfølgende betænkning, om og hvorvidt en hosbonde kan og bør contribuere til søn- og festdagens helligeholdelse på hans gods, og på den anden side, hvor stor skade hans efterladelse i denne pligt forårsager.

2. Foruden de almindelige og i vor ... betænkning ang. Gråbrødre sogn i Viborg anførte årsager til søn- og festdagens slette helligeholdelse, må vi ... her i særdeleshed nævne hosbonderne som bøndernes øvrigheds på mange steder givne slette eksempel, hvis virkning på de ringeres sind til efterfølgelse er bekendt. Såvelsom og den dorskhed, som følger bønderne i almindelighed, hvis jordiske væsen gelejdet af en stor vankundighed og ligegyldighed gør, at de ikke forstår og derfor ikke sætter pris på eller har lyst til Guds ord, altså næsten ikke kommer i kirken, eller forsover og forspilder timen. Deres børn opdrager de gemenlig i samme last. Og da skolevæsenet står her på en endnu slettere fod end i købstaden, kan man deraf ikke andet forvente end de elendigste frugter til religionens og Guds ords vanære. Alt hvad vi ved at foreslå til ... forbedring er følgende:

3. Man bør først have øje på skolerne: Den skammelige uskik, at bønderbørn ej søger skolen den ganske sommer, ja ikke før langt ud på vinteren, efter at de fast ganske har glemt det lidet, som de i forrige

60. Johan Braem (1711-90) til Asmildkloster og Skovsgård.

61. Der er fmlt. tale om en straf for søndagsarbejde uden særlig hjemmel i lovgivningen.

år lærte, da dog skoleforordningen og instruktionen⁶² befaler skoleholderne at holde skole såvel sommer som vinter, bør for alle ting at afskaffes og misbrugen af den i bemeldte forordning af dato 23. januar 1739 givne tilladelse udi den 36. art. aldeles ophæves.⁶³ Børn over 12 år kunde tillades at tjene forældrene om sommeren, men ej længere end til michaelis eller til rugsæden er lagt, da de endelig må søge skolen. Alle børn under 12 år må tilholdes at søge skolen såvel sommer som vinter uden undskyldning. Børn af den yngste alder især i de byer eller steder, som er skolen længst fraliggende, bør undervises af en antagen husskolemester, som præsten på tåleligste vilkår må se dem forsynede med, indtil de opnår den alder, at de kan gå til sognets almindelige skole. Udi alt dette må hosbonden trolig assistere præsten med alvorlig formaning, og, om denne bliver frugtesløs, med at indkræve mulkt af de egensindige ... da præsten derforuden har at rette sig efter bemeldte skoleforordnings 16. artikel.

4. Børn som ej kan læse ret og færdig indenad og ej har lært Luthers katekismus nogenlunde, bør ej antages af præsten blandt dem, som af ham undervises til konfirmation, mindre de vankundiges antagelse til konfirmationen selv ham aftvinges, men præsten tilholdes herudi at opføre sig som en Guds tjener og følge sin overbevisning.

5. Angående de gamles vankundighed og forsømmelse i at søge kirken, mener vi, at de alle bør undervises, førend de antages til skrifte, og ingen tillades at udgå af kirken, når katekisation holdes. De yderlig vankundige bør advares at holde sig tilbage fra skriftestolen for den gang, og præsten have magt til at udelukke dem for denne ligesom for de groveste laster. Når prædiken holdes, bør degnen blive i kirken og give agt på de udeblevne, især om de således ofte og uden virkelig fornødenhed af modvillig forsømmelse unddrager sig fra Guds ords høreelse, hvis navne ... han leverer præsten, som da nærmere må undersøge og omdømme deres udeblivelses årsag, da han straks lader de uskønsomme foragtere af Guds ord kalde til sig og alvorlig formaner dem til sinds forandring og rettelse, men ser han sin formaning at blive frugtesløs, andrager han det for hosbonden som den, der bør bære omsorg såvel for bondens åndelige som timelige velfærd, så

62. Både frd. og instruktion er af 23. jan. 1739. Frd.s bestemmelser var i øvrigt på flere væsentlige punkter modificeret ved plakat af 29. april 1740.

63. Skolefrd.s § 36 tillader forældrene at holde børnene hjemme fra skolen i pløje- og høsttiden for at køre plov eller vogte huset, mens forældrene er på marken.

meget som står til ham. Og hosbonden bør tage mulkt af de skyldige fra 1 til 2 mk., hvilke penge leveres præsten til uddeling blandt de fattige. Men skulde de endda vedblive i deres ondskab, da, som nådens midler, ordet og sakramenterne står i nøjeste forening med hverandre, bør sådanne Guds ords modvillige foragtere ufejlbar at afholdes fra sakramentet, indtil de kender deres skyld og forbedrer sig.

Laurits Aastrup, Dollerup-Finderup-Ravnstrup. 2. december 1773.

Endskønt jeg i al min tid efter al mulighed har sat mig imod alt, hvad som vanærer og vanhelliger sabbatsdagen og med al alvorlighed med Guds ord bestraffet sabbatens modvillige overtrædere uden persons anseelse, så kan jeg ej, desværre, benægte: Det går gemenligen (ligesom på andre steder) også her i sognene så, at når de selvrådige udi deres kødelige friheder skulde tvinges og indskrænkes, gøres tvangsmidler fornødne ...

Imidlertid kunde degnene tilligemed præstens medhjælpere i sognene, som undertiden får mere at vide og bedre end præsten, der om hellige dage må tage vare på embedet, kan observere både de nærværende og fraværende samt deres ugyldige fraværelsesårsag med videre, på visse tider af året under præstens attest indlevere vedkommende øvrighed en liste over de forsømmelige ... som har imod Guds åbenbare foragtere dens sværd i hånd at bruge, der afholder så mange fra synd, og som bedst ved at remedere, at det nedbrudte kan opbygges, og Satan, kirkens fjende, tilligemed hans riges børn beskæmmes.

Det har vel været så, at allermest Guds ords foragtere skulde afholdes fra Herrens bord. Men erfaring lærer, at de, som ej skammer sig for Gud, undser sig langt mindre for at procedere imod sin sjælesørg og at fornøje sig med at tilbeføje hannem ufred og penges spil, hvorover synden selv tilsidst med fortjente straf forbigås.

Hvad ungdommens undervisning her i sognene angår, hvorved Guds kirkes ære skulde forøges og fremmes, da findes her mådelige anstalter. Skoleholdere er tillagte for lidet til løn, og af samme indeholdes en del af de selvrådige, hvorover skoleholderne gør deres arbejde under suk og med kedsommelighed en kort tid fra martini indtil hen i fasten, imidlertid forældrene tildels afholder deres børn fra skolen. Alt sådant, som er i tiden Guds kirke til stor skade, er ofte anmeldet, men hidindtil frugtesløs. Gud lære nu vor kristne øvrighed

den bedste råd at bruge og den bedste orden og anstalt for Guds ære at gøre, så vil og Vingårdsherren omsider rigeligen belønne.

*Søren Ferslev, Vorde-Fiskbæk-Romlund.*⁶⁴ 22. december 1773.

Det er desværre at beklage at helligdagene såvel som søndagene i særdeleshed ofte forsømmes og vanhelliges ... idet de fleste af menigheden ... forsømmer den tid, når gudstjenesten holdes i kirken, at man mangan gang må savne de fleste af dem. Der gives vel de tider, da de flittig indfinder sig i kirken ... hvilket både giver det håb, at der er nogen gudsfrygt og lyst hos dem til at høre det ord, som forkyndes, såvel som og giver den, som lærer, mere lyst til at arbejde og gøre sig umage. Men i almindelighed må man savne de fleste af menigheden ... I den sted måtte man følgelig slutte, de på en lumpen og utilbørlig måde tilbringer tiden og vanhelliger dagen, enten at nogle snarere sidde til kroers, som nu så vidt ved seneste ... forordning⁶⁵ er mere indskrænket for dem, eller også arbejder under tjenesten og foretager sig sådanne ting, som er forbudt om søndage. Det er vel i loven såvel som ... forordninger med straf forbudt. Men såsom de ses og træffes just ikke, bliver det derved.

Som en af årsagerne til kirkens og Guds huses forsømmelse må vel billigen regnes vankundighed, hvor den findes, en slet opdragelse, der har sted hos mange, og den ilde lagte grund af begyndelsen til kristendommen, jeg mener forsømmelse derudi. Thi hvor vel noget af disse ting er, der er ikke heller nogen lyst til at høre det Guds ord. Det var derfor at ønske, at modvillig forsømmelse i at besøge Guds hus også til dels blev afstraffet. I den henseende ved jeg intet andet middel, når nogen på en forsætlig måde forsømmer kirken og i andre måder vanhelliger søndagen, end at de frit måtte tiltales af præsten, holdes fra deres altergang, om de befindes at handle grove herudi og straffes for udeblivelse ... fra 12 sk. til 1 mk. à 24 sk. Og derfor, hvo som måtte befindes enten før, under eller efter tjenesten at arbejde, såsom om sommeren i hø- eller høsttiden enten med at høste på ageren eller slå på engen eller bjærge noget deraf ind eller også føre tørv eller lyng

64. Denne indberetning er, uvist hvorfor, medunderskrevet af præsten i Simested Jens Galthen.

65. Se note 2.

hjem fra heden om søndagene og sådanne tider, da de skal holde op fra sådant, sådanne mulkteres til eksempel for andre fra 1 til 2 mk.

Vender vi os nu derfra til de unge, da findes der hos dem megen vankundighed, og i almindelighed forsømmelse hos forældre eller andre i at ophjælpe eller befordre deres undervisning, en slet opdragelse hos mange, særdeles fattiges børn, som ikke har haft evne til at holde dem frem, så der kunde behøves, at disse blev holdt mere til skolegang, end almindelig sker. Hosbonderne burde tage sig noget af deres undervisning og ophjælpe den ... Forældre, som har dem, hosbonder og madmødre, som de tjener og hvis opsigt de står under, burde være pligtige til at sørge mere for undervisningen i deres kristendom. Thi i almindelighed sørger de fleste intet derfor, men lader dem gå hen, indtil de er 16 til 17 år gamle, førend der sørges ret derfor, hvilket da skal ske hos præsten, da mange først skal begynde at læse. Og hvordan da sådannes undervisning vil blive, er let at slutte, når de fra begyndelsen intet ... har lært eller været holdt til skolen. Og når de kommer for at undervises af præsten, påstår de straks at vil antages til konfirmation. De som er tungnemmede, undskylder sig med, at de kan intet lære eller kan komme til, sålænge de tjener. Mig synes derfor, at hvem, der har slige børn i tjeneste, bør også være pligtige til at sørge for deres undervisning og ikke at antage dem på anden måde.

Her i byen er en skole og degnen skolemester, ligesom der også holdes skole i de andre sogne. Disse skulde forældrene være forbundne til flittig at lade børnene søge. Hvis ikke, da ... være straf og tiltale undergivne, og for resten sørge for at holde skolen vedlig med fornøden ildebrand og tilsyn...

Hans Henrik Sadolin, Rødding-Løvel-Pederstrup. 17. december 1773.

Underretning for, hvad der i Rødding, Løvl og Pederstrup sogne i henseende til søn- og helligdagens forsømmelse, skolevæsenets forbedrelse, onde sædvaners afskaffelse, med de dertil tjenligste midler er at bemærke og indberette.

1. Forsømmelse i kirken kan jeg for den korte tid i embedet⁶⁶ dog

66. Pastor H. H. Sadolin var tiltrådt i febr. 1773.

ej så meget påanke undtagen Røddings menighed, hvoraf som oftest savnes den halve. Nærmeste grund hertil bliver ... at de tilhørende lemmer er så nærboende købstaden, hvor de nu frem for nogen tid så jævnlig rejser til, helst løverdagen, der er torvedag, hvor de søger at erstatte dem selv manglen hjemme af det så højlig forbudne brændevin på landet,⁶⁷ hvilket gør sådanne uskikkede til dagen derpå at møde i de offentlige forsamlinger. Skulde sligt hæves, synes det rådeligst at forflytte torvedagen til en anden dag i ugen og enten mod en tålelig afgift at lade bonden benytte sig at sit korn med fornøden indskrænkning eller og aldeles forbyde brændevinsbrænden såvel i købstæderne som på landet.

2. Skolevæsenet her såvel som på landet i almindelighed er i slet stand. I disse sogne skulde det vel synes efter den ... gode foranstaltning af afgangne fru Kierulf,⁶⁸ som dertil har henlagt anseelig til løn for skoleholderne i ermeldte sogne, at der måtte findes en god oplysning iblandt ungdommen. Men hverken den ældre eller yngre ungdom besidder den fornødne kundskab ... Årsagen hertil er især for den største hob forældres og hosbondes forsømmelse, ja deres børns uforsvarlige fraholden i at lade dem søge skolen ... både sommer og vinter, besynderlig om sommeren, da mange har små børn, der ej kan nytte dem noget til kvæget eller arbejde, dog er de hjemme. Skoleholderne måske er ej heller for at forulejlige dem med de få børn, der vilde og kunde søge skolen, og altså har forlængst indført denne fordærvelige skik. Hertil kan vel og henføres, at den idelige overhøring i kirken fattes, af årsag her er 3 store sogne, altså kun hver 3. søndag katekisation og vel undertiden derunder for embeds hyppige forretninger i så vidtløftige sogne. Hertil kunde vist skoleholderne, besynderlig om de dertil var dygtige, deres assistance behøves og understøtte mangelen i behøvende tilfælde. Degnen i Rødding, der tillige er skoleholder og holder substitut, kunde vel billigen imponeres⁶⁹ at overhøre og undervise ungdommen i Rødding kirke, når der var messesald, efter foregående advarsel til møde søndagen tilforn af præsten. Og skoleholderen i Løvl, der er kaldet af Sødals ejer hr. A.

67. Se note 2.

68. Margrethe Dorothea Braës (1692-1740), g.m. Anders Mortensen Kiærulf (1662-1735) til Sødal. Hun stiftede 1740 et legat på 2000 rd. til skolen og 12 fattige på Sødal gods (Hofmans Fundationer, III, 407ff.).

69. Pålægges.

Frisenberg,⁷⁰ men endnu ej prøvet af vedkommende, hvad enten han dertil er dygtig heller ej, som og holder substitut i vinter, for videre at se sine fordele ved fogderiet,⁷¹ kunde vel og imponeres at undervise ungdommen i Løvl og Pederstrup kirker i præstens forfald, og hver gang der var messefald. End burde det pålægges de herrer proprietærer alvorligen at række hånden herudi, at alle ting kunde ske skikkelig til Guds ære og ungdommens bedste i den sande gudsfrygt, samt være den, der som vågende vilde opagte sine underhavende til at følge deres foresattes velgrundede og jævnlige formaninger, ja lade de skødesløse forældre i deres børns ... undervisning straffe således, at andre tager deraf eksempel, samt alle og enhver, der viste sig forsømmelig, forargelig i og uden kirken.

3. Af onde sædvaner er ej mange, mindre grove, her indsnege sig i sognene, undtagen at når nogen ved døden afgår, forlanges som en gammel skik sang og ringen, skønt præsten ingen forretning har uden at læse for på, hvilket strider imod forordningen.⁷² Årsagen er denne, [at] dette er hæderligt og uden skillings bekostning. Nu siden jeg ankom, er det forblevet ved allern. forordninger.

Bryllupper vil de og have på søn- og helligdage for des bedre at få folk til sig, da dog sådan skik er til lasternes fordobbelse, som går i svang ved slige gilder. En frugt af hoveriet. Hosbonden burde derfor have indseende med sligt og give moderation for sådanne på den tid, eller og, efter slig tilbud, påligge dem den mulkt, der straksen kunde udpantes.

Iver Dam Tønnesen Just, Vammen-Bigum-Lindum. 8. december 1773.

I underdanig følge af ... cirkulære fra ... hr. stiftsprovst Worsøe ... fremsendes hermed ... efterretning om de søn- og helligdagens forømmelser og på dem i svang gående misbruge, som jeg i min korte embedstid⁷³ her i Vammen, Lindum og Bigum sogne har bemærket:

70. Andr. Friisenberg, ejer af Sødal 1766-80.

71. Meningen er ikke klar. Der kan måske være tale om, at den kaldede skoleholder i stedet fungerer som ride- eller ladefoged på Sødal.

72. Frd. af 7. nov. 1682 om begravelser (m. sen. ændringer). Meningen er fml., at der forlanges sang og ringen, selv om der ikke af præsten er begæret ligprædiken efter jordpåkastelsen, hvormed begravelsen if. ritualet indledtes.

73. J. D. T. Just var tiltrådt som præst i Vammen 25. juni 1771.

1. Det er sædvanligt i Vammen by, at bymændene om søndagen efter prædiken holder stævne ... i henseende til deres bys vedtægter eller anden indbyrdes overlæg. Ved samme lejlighed gør de sig et drikkelag, hvorudi de iblandt dem, som elsker for meget stærk drik, overvælder sig og bliver drukne og tilbringer så sabbatens øvrige del med sværmen og Guds fortørnelse. Til den ende lader de sig med brændevin betale de bøder, som skal gives for overtrædelser af deres mark- og byvedtægter. Ligeså og, hvad som skal erlægges for en eller anden villighed, som de forunder husmænd eller udenbys beboere i mark eller kær, akkorderes alt i brændevin. Om sommeren går denne uorden oftest i svang, og næsten hver søndag eftermiddag henbringes med slig sabbatens vanhelligelse.

Vel dikterer lov og forordninger råd imod straf for sådanne forbrydelser, såsom: de bøder og penge, som i så måde gives og hæves, må ikke bruges til andet end samtlig byens gavn og nytte ved fredning og lukkelse, nyttige ting anskaffelse o.s.m. Så skal og efter loven de, som i drukkenskab befindes om helligdage, straffes dobbelt,⁷⁴ og om de uagtet advarsel og straf fremturer derudi, udstå kirkens disciplin. Hvorudi bondens herskab ... skal soutenere præsten, når han det andrager. Men hvo holder derover? Jeg har efter ofte skete advarsler til den skyldige andraget slig en sag for herskabet og ganske ingen assistance fået. Og at sådan en straffes med kirkens disciplin alene, udretter lidet, da han, når den straf er forbi, siden begynder, hvor han sidst slap, og kan holde ud dermed, indtil imod den tid han vil gå til alters igen.

Jeg ved ikke, om slig Guds fortørnelse bedre kunde hæmmes, når præsten havde myndighed til straks efter skete advarsel ... selv at diktere mulkt for sådanne drukkenbolte og sabbatens overtrædere, som ved medhjælperne eller 2 andre mænd i fornødne omstændigheder måtte udpantes hos de skyldige og uvillige, og der foruden pålægges dem, når de vilde til alters, åbenbare skriftemål andre til eksempel og dem selv til nogen revselse og forventende rettelse.

2. Kgl. allern. reskript af 10. maj 1765 befaler, at i de kald, som har

74. Danske Lov ses ikke at indeholde en sådan bestemmelse, så lidt som de mange forordninger om brændevin (jf. note 2). Hvad præsten har i tankerne, kan måske være § 7 i frd. af 1. febr. 1757, der dels foreskriver dobbelt straf for alle forseelser begået i drukkenskab, dels for almuen på landet foreskriver en bøde på 2 mk. (og ved gentagelse dobbelt) blot for at træffes drukken, uanset at ingen forseelse er begået.

3 kirker, skal i den kirke, hvor messefald er, menigheden ved ordentlig ringning sammenkaldes og gudstjeneste forrettes ved sang og læsning af bibel og postil, som til den ende af sal. Stistrup til kirkerne er givne, m.v. Dette efterleves ikke i mine sogne. I hovedsognet holdet det dog nogenledes. I annekserne derimod sjælden eller aldrig. Thi beboerne undskylder sig med: Ingen vil forrette læsning eller sang. Nu kunde vel efter reskriptets bydende skoleholderen i Lindum dertil tages, som både i Lindum og Bigum samme tjeneste kunde forrette. Men ham burde noget derfor tillægges, da han ellers af skoleholdet har lidet og er en meget fattig mand. Han kunde også efter embedspligt tilholdes med det samme at katekisere i kirken, når NB ungdommen mødte til sådan gudstjeneste, hvilket dem vel måtte anbefales. De unge såvel voksne som børn her i menigheden trænger meget til, at der alvorlig drives på katekisationens øvelse. Og endskønt jeg ... katekiserer hver søndag i den kirke, hvor der er sidste tjeneste, så er det dog ikke oftere i hver kirke end hver 3. søndag. Desårsag kunde skoleholderen i det anneks, hvor messefald er, katekisere i kirken straks efter tjenesten og om eftermiddagen tage ungdommen af det andet anneks sogn, hvor først tjeneste havde været, til sig i sit hus eller skolen at katekisere for dem der. Fra hvilken undervisning ingen måtte holde sine børn (mest de voksne) og tyende under vilkårlig straf.

3. Forordningen af 23. januar 1739, 1. art. ... og skoleinstruksen befaler, at degnene skal ... sommer og vinter holde ugentlig dansk skole og undervise ungdommen flittig i deres kristendom etc. Men lige fra ploven begynder at bruges til havresæden om foråret, og indtil efterårsarbejde med rug sæd og fælden er til ende, er ikke et barn end af de mindste her i skolerne. At forældrene dertil skal tvinges med advarsler og ved at holdes fra Guds bord, udretter så meget, at ved den tid om efterår og forår at kommunionen begynder, lader de nogle børn gå i skole og så intet mere. Kunde min ... øvrighed udfinde noget råd imod dette rodonde, var det inderlig at ønske. Thi når intet mere af året end ungefær de 3 måneder, da dagene er kortest og vejrliget vanskeligst, anvendes til skolegang for børnene, så læres lidet. Og det, som er lært, glemmes i den øvrige tid af året. Jeg kan desværre fremvise børn her af menigheden, som er 16, 17, 18 år gl. og ikke kan læse ret inden i en bog end sige en linie ret udenad i Luthers liden katekismus. Hvilke forældrene endda ikke uden med tvang har villet lade komme til undervisning hos mig. Sandt er det, at degn og

skoleholder burde eftertrykkelig tilholdes at gøre deres embede. Dog læge og ulærde personer forstår ikke at gøre det, især at katekisere for børn i skolen, at de enfoldige kunde få liden forstand om Luthers katekismes ord. Men når forældrene ikke sender deres børn til skole, er lejligheden betagen dem at udrette det lidet, de efter deres begreb og evne formår. Dertil har jeg og hensigtet ved at råde til degnens og skoleholderens katekisation om søndag aften. Thi derved forbandtes de til at give agt på min katekisation om dagen, kunde igentage og gennemgå det samme for ungdommen, som før af mig var gennemgået, lære selv ved at lære andre og sætte det hørte fast hos sig selv (til oftere afbetjening) og fastere hos de unge ved igentagelsen.

4. Ved ligbegængelse sker det undertiden her, at kirketjenesten opholdes, men i almindelighed, at uorden går i svang, nemlig: Ved samling og drik i det hus og stue, hvor liget er, som begynder aftenen førend liget skal begraves og kaldes vågestuer og vedvarer til langt ud på natten. Begynder atter igen anden morgen, indtil liget skal udbæres. Så skal også tværtimod reskriptet af 7. juni 1693⁷⁵ degnen synge over liget i stuen, før det udtages, hvilken sang de ikke begynder med, førend der er ringet 3. og sidste gang til tjenesten. Og det sker ved alle lig, uagtet præstens tjeneste med prædiken ikke er begæret. Ved det sidste opholdes kirketjenesten, og ved det første forårsages, at de, som kommer fra vågestuer og ligbegængelser, er uskikkede til at helligholde sabbaten.

5. Endelig til de måder, på hvilke sabbaten forsømmes, henhører også udeblivelse af Guds hus på de ordenlige tjenestes tider, i hvis sted adskillige foretager sig rejser, ufornoden legemlig arbejde, som ikke henhører til den daglige og fornødne husomsorg, såsom at slå lyng, bjærge ildebrændsel, grave tørv og så videre ... Og hvorledes skal man udpresse den derfor befalede helligdagsbrøde af dem? ...

Sønderlyng herred

Laurits Blicher, Bjerregrav-Ålum-Tånum. Provst. 3. januar 1774.

Ekstrakt af præsternes i Sønderlyng herred ... betænkninger om sabbatsovertrædelse samt foreslagne midler til forbedrelse.

75. Findes ikke i Fogtmans reskriptsamling.

I. Ang. sabbatsovertrædelse i dette herred, da befindes den for det meste at bestå i følgende: 1) At Guds ords hørelse om søn- og helligdage i almindelighed meget forsømmes. – 2) At der på de dage forrettes sådant arbejde, der om søgne dage burde ske, især i de byer, hvor der er mange husfolk, da disse får næsten al deres gødning udaget, deres sæd lagt og harvet om helligdage. Ligeledes deres hø slaget og bjærget, deres tørv eller brænde hjemført, og overalt hvad husmanden skal have forrettet, da han de søgne dage må tjene gårdmanden og arbejde om sommeren de hellige dage for sig selv. Og når gårdmanden på sådanne dage tjener ham med heste og vogn, vil man vel kalde det kærlighedsgerning. Men der gøres dog vederlag i penge eller arbejde eller dog i overflødig brændevin. – 3) At nogle misbruger søndagen til syndige forlystelser såsom drik, spil o.s.m. – 4) At det på sine steder er kommen så vidt, at bonden ikke gerne vil have de folk i tjeneste, der om søndagen skal anvende nogen tid på at lade sig undervise af præsten. Ja at mange unge folk, mest de, som trængte højest til undervisning, ses sjældent i kirken og ikke til nogen vished uden 2 gange om året, når de går til Guds bord. – 5) At bønderne på sine steder, når de har noget at handle med hosbond eller fuldmægtig e.g. om gårde eller huse at fæste, klager mellem hverandre at bilægge o.s.m. eller små auktioner af bønderne holdes på egen hånd, udvælger gemenlig søndagen dertil.

II. Ang. midler til forbedrelse, da foreslås: 1) Helligbrøders strikte inddrivelse. Man formener, det kunde være tjenligt, at hver by blev forsynet med en ordentlig bylov eller såkaldet videbog, i hvilken var fastsat, hvorledes arbejdet for husmanden skulde forrettes om søgne dage imod en billig betaling til gårdmændene, og for overtrædelsen fastsættes tålelige bøder, men som skulde præsteres. Og da erfaring har lært, at intet bånd for bonden er af nogen valeur, uden det er knyttet ved hosbondens hånd, så skulde det og være hosbonden pålagt uden mindste vægring straks slige bøder at betale, der måtte deles mellem sognets fattige og angiveren. Metoden til bødernes inddrivelse og prompte betaling til angiveren etc. kunde med en liden forandring tages af den om brændevisbrænderiet sidst udgangne ... forordning. – 2) Torvedagen, som nu både i Randers og Viborg er om løverdagen, at forflyttes til en dag midt i ugen, da det er bemærket især i denne vinter, at bonden flittigt besøger købstaden om løverdagen, kommer sjældent ædru derfra og er følgelig dagen efter uskikket til at holde sabbat. – 3) At præsternes medhjælpere skulde for deres umage nyde

nogen vederlag enten af nogen skatteeftergivelse eller frihed i en eller anden måde fremfor andre bønder, på det de måtte være des villigere til at gå præsten tilhånde i det, som loven tilholder; at da igen, som nu er kommen af brug, måtte gøres ed af dem på de 5 artikler efter lovens 2. bog 9. kap. 4. art. Thi der er ingen, som gerne vil påtage sig medhjælperembedet. At passere for at være af de gudsfrygtigste, bedste og vederhæftigste sognemænd synes dem ikke at kunne veje op imod den ansvar og umage, embedet i disse tider fører med sig, når de efter gjorde ed i 3 eller 4 år lovligen skulde samme forrette. – 4) Forbedrelse af skolevæsenet, som meget er forfalden, da skolerne er for få, skoleholderne slet aflagte, tildels og af mådelig duelighed, siden ingen, der forventer forfremmelse, vil nu gerne tage mod sådant embede. Skolegangen er og for liden, da de børn, som burde og skulde lære noget, kommer intet til skolen uden i de 4 vintermåneder, når dagen er allerkortest, vejen og vejrliget slemmest. Endda er der mange fattige børn, som må tigge brødet og derved forhindres fra skolegang, nogle bliver hjemme to dage for hver, de kommer, så det har ingen bestandighed til at de kan lære noget retskaffent. Det var at ønske, at skoleforordningen af 23. januar 1739 måtte komme til al sin kraft igen, at skoleholderne efter fastsatte års tro tjeneste kunde være visse på at nyde al den forfremmelse, de fandtes dygtige til, ja at endog ministerii candidati måtte få lyst til ved degne- og skoleembeder at forhverve sig en god trappe til højere embeder i menigheden. – 5) At det måtte blive husværter pålagt under straf at lade deres unge folk møde for præsten om søndagen, til hvad tid og sted i sognet de blev tilsagte, i kirken eller skolen eller hvor det for enhver bekvemmeligst kunde ske, så at ingen uden i sygdomstilfælde skulde under noget påskud være befriet fra at møde. Overalt menes, det skulde bidrage til sabbatens bedre helligholdelse. – 6) At der på landet blev indrettet bedre politi, hvorved ... lov og forordninger nøje blev efterlevede: især at den seneste ... forordning om brændevinsbrænderiet blev håndhævet i det stykke om utilladelig krohold på landet, at bondens øvrighed vilde være så flittig i at hindre samme, som købstædmanden vel passer på, at bønderne skal intet selv brænde, men derimod overtaler og så godt som pånøder dem at købe brændevin i købstaden for at sælge det ud på landet, hvorved på sine steder forårsages, at misbruget af brændevin aldrig har været større end som nu.

...

Middelsom herred

Jens v. Haven, Vester Velling-Skjern. Provst. 15. november 1773.

Præsterne i Medelsom herred deres sandfærdige underretning om de i svang gående laster eller onde sædvaner til søn- og helligdagens forsmættelse eller vanære, som enhver på sit sted kan have mærket osv. såvel som de tjenligste midler derimod efter deres bedste skønnende osv.

1. Det er desværre alt for sandt, at søn- og helligdagens helligholdelse i Vester-Vellinge og Skiern menigheder overmåde forsømmes, ja endog ved adskillige misbrug og laster vanæres til min og fleres store græmmelse, uagtet min tit igentagne advarsel derimod både offentligen i kirkerne og i særdeleshed ved jævne lejligheder af sammenkomster. Det kan ongefær være 12 à 16 søndage eller helligdage om året, at der af Vester-Vellinge kommunikanter, som er henimod 200, og af Skiern kommunikanter, som er noget over 200 personer, kan komme i kirken 40, 50 til 60 yngre og ældre, som kan regnes for den 3. eller 4. part af kommunikanter. Men ellers de fleste andre søn- og helligdage, endog de unge fra 12 år iberegnet, kommer sjældent flere end 20 à 30 personer, lidet flere eller færre.

2. At endskønt at der advares især til første prædiken, at menigheden skal møde kl. 7 à 8, kommer de fleste ej til stede førend kl. 9 à 10 à 10½, når prædiken er begyndt og sommetider halvt endt. Den varer da ej over 1 time⁷⁶ og sommetider lidet mindre. Og endskønt den hele kirketjeneste varer ej længere end 2 eller 2½ time, forføjer dog de fleste sig af kirken enten straks, efter prædiken er til ende, eller når velsignelsen fra altret er forkyndt, ud af kirken, så at, når præsten tager sig den frihed nu og da at lade ved degnen kirkedøren lukke i lås for at holde den da samlede menighed, især de unge, tilsammen, hvilket de fleste holder for en misbrug af hans myndighed med kirketugten, så trænger en del på, at man må lade dem ud, og dersom kirkedøren nu og da ej bliver tillukt, så løber de fleste både unge og ældre ud, imidlertid verset efter prædikenen bliver sunget. Og når præsten kommer da straks frem for at overhøre de unge, er tit og ofte mere end de 2/3 dele af de da tilstedeværende gået ud af kirken, så at der bliver ikkun 6, 8 à 10 tilbage.

76. If. kgl. reskript til biskopperne af 2. dec. 1740 skulle de tilkendegive præsterne på landet, at de ikke måtte prædike over én time og katekisere længere end ½ time.

3. At der jo ... jævnlig øves meget utilladelig trældomsarbejde, mest om sommeren med gødningsagen for husmændene, tækken med langhalm, med fæes køben, sælgen og drift, med skov- og møllerejser, med besøgelse og flyttegods osv., endskønt [*man*] får det mindste at se, men kan siden spørge noget lidet deraf, thi den ene ravn hugger ikke gerne øjet ud på den anden, kan ikke nægtes.

Årsagen til kirkens og gudstjenestens jævnlige forsømmelse foregives vel af vedkommende, at alle byerne i mine sogne ligger noget langt fra kirkerne, Ilsøe og det bol Stubberup hver næsten $\frac{1}{2}$ mil, Terp, Lille Tårup og Løvskaal en fjerdingvej, Tindbæk $\frac{1}{2}$ fjerdingvej og Vester Vellinge $\frac{1}{3}$ eller $\frac{1}{4}$ fjerdingvej fra kirkerne. Men den fornemste årsag hos de fleste er et verdsligt sind, liden lyst til Gud og hans ord, onde skikke og sædvaner, iblandt andre at der i visse byer holdes vider og vedtægt før prædiken, hvorpå følger stærk drik, søvn osv. Men den allerfornemste årsag er ... at der haves vel mange skønne forordninger til sabbatens helligholdelse, men ingen kraftige ... anstalter bliver gjort af vedkommende til deres efterlevelse. De tjenligste midler herimod, som ... kunde gives, skal jeg skrive tilsidst, når mine herredsbrøders betænkning er kommen tilbage til mig. [*Se side 139*].

Hans Michael Berg, Øster Velling-Helstrup-Grensten. 15. november 1773.

Jeg er vel ej en af de uheldigste, der må klage, at de har lutter hoveribønder til tilhørere, da der er ikkun 11 bønder i mine 3 sogne af det slags. Men jeg kan ej mærke nogen forskel hos de hovfrie i de andre 3 byer, at de jo ligesåvel misbruger de hellige dage til ufornoden trældomsarbejde som hovbønderne. Og den frihed, som de i den forbigangne tid havde fået i en anden tilfælde, synes virkelig at have gjort dem trygge for præsternes tiltale i denne og flere ekscesser, allerhelst den myndighed, loven giver en præst til at håndhæve kirkedisciplinen, nuomstunder decideres af proprietæren eller hans fuldmægtig,⁷⁷ og når præsten engang har klaget og ingen alvorlig assistance får, så

77. Det er tvivlsomt, om den beskrevne situation hviler på lovgivning. Der er nok snarere tale om en gradvis udviklet praksis, måske med udgangspunkt i helligdagsfrd. af 12. marts 1735, der forudsatte godsejernes medvirken ved afstraffelsen af fæstebønder for helligbrøde (jf. note 31).

anser bonden alle præstens trusler ikkun som et fulmen brutum⁷⁸ og gør dem ej bekymring om Guds retfærdige hævn. Det eneste refugium er den, at præsten har lov at kræve helligdagsbrøde. Men hvem skal indhente dem. Jeg kunde fortælle en latterlig pagage(!) imod mig selv derom. Så der er intet at hente, uden præsten griber til det yderste, at holde dem tilbage fra alterets sakramente. Vi har vel medhjælpere, men cui usui?⁷⁹ De lever i selskab med de andre, så deres både tab og interesse holder dem tilbage fra de pligter, loven pålægger dem. Og altså får præsten intet mere at vide, end hvad han uformodentlig overkommer på sine kirkerejser. Ungdommen bruges hele sommeren til at opvarte kreaturerne i marken og kommer derfor sjældent til Guds hus. Thi bondens tjenestefolk anser en helligdag som deres egen og anvender den derfor til deres fornøjelse eller nytte og derfor kommer ikkun få til Guds hus, lærer altså intet, hvor skoleholdere ikkun er slette, som så er, fordi man får ikkun slette varer for slette penge, hvorom jeg tilforn har indgivet mine tanker. Når de nu endelig skal til præsten og undervises til konfirmation, så kan de ikke læse ret i en bog, og altså må han begynde de første elementer med dem og lære dem at forstå deres eget modersmål, førend han kan vente sig nogen virkning af undervisningen. Forordning af 4. febr. 1733, art. 10⁸⁰ befaler, at landsoldaterne ved eksercerpladserne flittig søger kirken. Hos mig ses sjældent nogen underofficer eller gemene i kirken på den dag, de eksercerer, da der dog er tilvisse 30 mænd. Men det er ofte sket, at de har måttet stå under geværet, sålænge kirketjenesten har varet. Jeg har vel talt derom, men ikkun vundet lidet derved. Hvad midler hertil kunde bruges for at rette alt dette, ved jeg vel. Men for ej at sætte os i den mistanke, at vi søger derved en pavelig myndighed, vil jeg ikkun sige dette: Loven er god, gid den måtte bruges som en lov. Den verdslige arm, som skulde hjælpe os, hugger tit på os i steden for de skyldige. Og derfor synes mig, at en præst burde dog så megen frihed tillades, at når han for sit embedes skyld ikke kan andet end at andrage de forbrydelser, som sker, men ingen hjælp får, og sagen er beviselig, at han da måtte søge dommeren ved den jurisdiktion, hvorunder den skyldige sorterer, at han som politimester straks skulde inddrive bøderne og derfor være ansvarlig. Og

78. Uskadeligt lyn, tom trussel.

79. Til nytte for hvem?

80. Frd. om en ny landmilitis' indrettelse af 4. febr. 1733 (stavnsbåndsforordningen).

om en præst i så tilfælde skulde med proces derfor blive angreben, han da måtte føre sin sag uden stemplet papir og skriversalær. Thi det må holde mangan fattig mand ofte tilbage, at han har med trættekære at gøre, som gør sig en fornøjelse af at udmatte præsten. Sat sapi-enti.⁸¹

Søren Rhoed, Langå-Vinge. 18. november 1773.

At sabbaten overtrædes og gudstjenesten forsømmes alt for ofte såvel her i sognene som andre steder, kan ikke nægtes. Om vinteren søger de indenbys nogenledes Guds hus. Men de udenbys, som har kun en fjerdingvej til kirken, er mest forsømmelige. Men om sommeren, så snart markgerningen begynder, forsømmes gudstjenesten allermest, da der ofte findes kun en snes mennesker eller nogle over og mangan gang kun 6 à 7 af de unge ved katekisationen i kirken. Det er forhen bleven andragen for de forrige fuldmægtiger, men man har ikke fået andet end modsigelser. Og de forsømmelige, endogså med at gøre åbenbare mutvillig arbejde, i særdeleshed med at udage gødsel, at slå, høste og age ind endogså under prædiken, er bleven i højeste grad forsvaret, så man har tilstrækkelig fornummet, at det frugter kun lidet, og derfor lige så gerne må afholde sig fra at angive nogen. Kan præsten selv overkomme nogen at foretage mutvillig arbejde om sabbaten, som de efter loven bør at mulkteres for, har præsten selv måttet afgøre det ved at kalde dem for sig og forelægge dem at betale en liden mulkt til de fattige, inden de lader dem tegne til skriftemål og altergang, og derved lade det forblive. Så det bedste middel fattes, som synes at være, om det engang kunde fastsættes på den fod, at den verdslige arm vilde række gejstligheden hånden med ... nidkær alvorlighed og derudi være enige med hinanden. Så kunde meget godt udrettes til Guds ære og menighedernes opbyggelse og gudstjenesten forrettes med langt større glæde.

Marcus Høeg, Hjermind-Lee-Hjorthede. 23. november 1773.

At søndagens såvel som andre festers helligholdelse forsømmes her i disse sogne ligesom andetsteds, fornemmelig fra marts måned indtil oktober måneds udgang, da markarbejdet falder for, formedelst unødvendigt trældomsarbejde, som på sådanne dage synes bonden

81. Det er tilstrækkeligt for den kloge, mere behøver jeg ikke at sige.

ikke alene let, men endog fordelagtigt, ja at helligdagene vanæres med adskillige laster er desværre altfor sandt. Det var derfor at ønske, at her kunde opfindes tjenlige midler til sligt at hæmme og få afskaffet. Et tjenligt middel ... kunde være, at her skulde anskaffes for hver by og kirkesogn vide- og vedtægtsbøger, forfattede, nummererede, igen-nemdragne og forseglede af øvrigheden, hvorudi ikke alene skulde ... handles om, hvad mulkt og straf enhver skulde pålægges i henseende til en uretfærdig omgang med sin næstes kornager, eng, kreaturer etc. Men deriblandt skulde og anføres en artikel om bøder og mulkt for dem, som modvilligen forsømte Guds hus, begik helligdagsbrøde og ... vanærede sabbaten. Af disse bøger skulde der være i hver by en hos oldermændene. Og hos præsten ligeledes en, som skulde have magt til at lade inddrive ved medhjælperne efter deres angivelse sådanne bøder, som forefaldt ved sabbatens vanhelligelse, og straks uddele pengene til de fattige.

Johan Zimmermann, Bjerring-Mammen. 26. november 1773.

Hvad i denne sag kan siges af mig, er foran sagt af mine medbrødre, da det er at beklage, at helligdagene vanhelliges af mange såvel ved trældomsarbejde, kirkegangsforsømmelse samt anden ondskab. Forordninger herimod er meget gode, når de kuns måtte bringes i virkning og til efterlevelse af dem, der skulde [*holde*] hånd derover. Præsten kan kuns advare og formane, og det frugter ofte for lidet. En misbrug om søndagen, som virkelig giver forargelse, er bøndernes vider, hvilke man inderligen måtte ønske at kunne forbydes at holdes om søndagen, men en anden søgnedag i ugen at holdes.

Andreas Høyer, Vindum. 4. december 1773.

De fleste af mine sognefolk har i min tid ikke været de værste hverken til at forsømme Guds ord eller misbruge hviledagen førend ... sidste sommer. Da skete det nok 3 à 4 gange, at de både høstede og agede korn ind. Dette onde håber jeg dog, næst Gud, at få afværget enten ved at bruge forrige midler, at overtale de retfærdigste i hver by til at forbinde både dem selv og andre ved en eller anden pålæg, fornemmelig pengemulkt, at holde sig fra det utilladelige arbejde om hviledagen, eller om det intet skulde frugte, da at bruge de allerede anordnede midler, som jeg vil ikke håbe skulde blive uden virkning. Men et

andet onde her i menigheden bekymrer mig meget mere, sc. ungdommens store forsømmelse. Her er i mit sogn 3 fattige byer: Vindum, Fårup og Brandstrup. De to har hver sin skole, men den tredie, sc. Brandstrup, er lagt til Fårup skole, og da vejen er besværlig og ofte ikke kan passeres om vinteren, som den fornemmeste skolegangs tid, så kommer de små sjældent derhen. Om sommeren har de ingen lejlighed.

Når jeg nu kommer til skolerne og finder ikke over halvdelen eller og mindre af de børn, som hører til skolen, så får jeg det til undskyldning, at de enten ikke kan komme for vejens besværligheds skyld eller er ude at betle, eller hjemme ved at binde hoser må fortjene deres nødtørftige brød. Og undertiden finder jeg disse undskyldninger så velgrundede, at jeg visselig ikke ... kan modsige dem. Hvad de fattige børn angår, så har jeg dog bragt det så vidt ved andres og egne tilskud, at jeg har fået nogle tønder korn samlet til deres bedste. Men hvad den ene skole angår, som vi endnu fejler, da ved jeg ikke, hvor den skal komme i stand. Dog skal jeg efter min ringe evne og formue gøre dertil, alt hvad jeg kan. Ankom d. 3. dec. om aftenen og om morgenen bortsendt. ...

Jens v. Haven, Vester Velling-Skjern. Provst. 14. december 1773.

Mine enfoldige tanker om de nytteligste midler til noget bedre at kunne holde de gode anordninger, vi har om kirkens eller Guds ords forsømmelse og søn- og helligdagsarbejds afstraffelse og afskaffelse, er disse:

1. Proprietærene, hvor de selv befindes at bo nær ved nogen by eller flere, måtte allern. befales først selv og siden ved deres forvaltere, fogeder og fuldmægtige både mundtlig og skriftlig, så tit det gøres nødigt efter præsternes erindring derom, alvorligen og eftertrykkeligen at [*tilkendegive*] deres bønder og andre i sognet boende, at kongen vil have sin lov og forordninger, og især de om sabbatens helligholdelse, nøjagtigen efterlevede, og at kongen havde sat dem eller andre kongens mænd som den nærmeste øvrighed til at se til, at den blev nøjagtigen i alle måder holdt ikke alene det første halve eller det hele år, men årligen og fremdeles, og at de skarpeligen efter forordningen af dem skulde blive straffede med pengemulkt eller anden straf, som befandtes at ville være og blive deres modvillige overtrædere.

2. Så kommer det fornemmeligen an på, hvo der skal og kan passe nøje på, hvo der forsømmer og foragter Guds ord med modvillig sabbatens misbrug og af onde vedtagne skikke og sædvaner, og angive dem ... for præsten eller fuldmægtigen enten samme dag, forbrydelsen sker, eller dagen eller måske søndagen derefter, ligesom dagene er korte eller lange til, ondt eller godt vejr. Medhjælperne kan og vil ej alle søn- og helligdage gøre den opvartning, ikke engang om man kunde godtgøre dem noget enten i penge eller andre måder. Præsten får ej nogen til at være sine medhjælpere efter loven. Herskabet og deres fuldmægtig kan og vil ej tvinge nogen af deres bønder til at gøre den i loven befalede ed.⁸² De vil ej angive eller lægge deres kammerater ud. Degnen kan ej heller alene gøre det, thi så blev han forhadet af dem, han skal have sit levebrød af. Tiden tillader ikke præsten efter prædiken at holde mandtal over de forsømmelige og at udforske årsagen dertil, helst når så mange kommer sildig og andre går igen tidlig bort. Og altså går mine enfoldige tanker derhen, om kongen vilde ... befale, at den verdslige øvrighed, fornemmeligen herskabet eller deres fuldmægtige skulde gøre den indretning og inddeling, at 1 eller 2 mænd af hver by, ligesom landsbyerne var store og vidtløftige eller små og havde kun få folk til, både gårdmænd og husmænd, 1 à 2 een søndag, hans nabo en anden og så fremdeles, skiftes til selv at møde i tide i kirken for nøje at give agt på de mest forsømmelige og både før og efter prædiken i de lange sommerdage udforske og angive ... dem, som i hans by eller på marken opholdt enten sig selv eller deres børn og tyende, enten for sig selv eller andre. Og dem som befandtes rigtige og ærlige i deres angivelse, kunde man give en liden penge af mulkter, indtil man kom i drift dermed. Men de, som befandtes falske, skulde selv give mulkt, om han vilde være partisk i sin angivelse. Strafpengene skulde straks af fuldmægtigen inddrives, så straks angiverne med degnens hjælp havde for præsten eller umiddelbarligen for fuldmægtigen andraget det, og strafpengene straks indfordrede. Derved opvakte en slags jalousi imellem sognefolkene indbyrdes, at den ene, som måtte betale mulkt, vilde angive andre, som kunde blive skyldige dertil, og at give 2 eller 4 sk. første gang og siden hver gang, forbrydelsen skete, enten af den, der skulde opagte de skyldige eller var virkeligen skyldige, dobbelt.

82. Præstens medhjælpere (om disse se ordlisten) skulle if. DL 2-9-4 sværge en ed på at ville udføre deres pligter som foreskrevet i loven.

3. For at undgå kiv og trætte vilde vor nådige konge selv bestemme eller befale herskaberne eller deres fuldmægtige at bestemme, hvor mange der af en gård, halvgård, bol eller hus, der havde 5 à 6 ældre og yngre, dog over 12 år gamle, og hvor mange af en halvgård, bol eller hus, der havde kun 3 à 4 beboere.

4. Hvad skolevæsenet angår, behager vores allern. konge at lade de mulkter, som med tiden kunde falde, til de meget fattige forældre, som kan have 3, 4, 5 eller 6 børn og må gå omkring med dem at tigge deres nødtørftige føde til dem og børnene, at de kunde holde dem i skole for, for at få brød til dem i skoletiden, og at der måtte tillige befales, at de, som ej vilde holde deres børn til skole, som dog har skole i byen, fra 6 til 12 à 13 år, skulde anses med mulkt efter skoleforordningen, og visseligen indkræves. Og at de sognefolk, som har ingen skole i deres byer, dog vilde lægge sammen og give en vittig dreng, 14 à 16 år gammel og som kunde fås for kosten, at give ham i 4 måneder eller flere om vinteren 2 rd. eller lidt mere eller mindre efter byens storhed, og at tage sin kost i at gå omkring hos den, der har kun et barn, en uge, og hos den, som har 2 eller 3 eller flere børn, 2 à 3 uger. Thi det er nødvendigt for de små under 12 år at gå til skole og at lære de første begyndelsens elementer. Siden, når de bliver over 10 à 12 år, kan de fleste bønderfolk ej undvære dem fra at spinde etc., passe på de andre små børn osv. Og det er umuligt for de små at gå i de kolde korte og umilde dage $\frac{1}{4}$ vej mere eller mindre til skole, som ligger i en anden by, da de letteligen, særdeles efter nytår, kunde omkomme eller tage skade på deres helbred. Og at, når sådan en skole af bønderne selv var indrettet, de da, som ej vilde holde deres børn dertil, måtte af øvrigheden efter præstens angivelse blive sat i nogen pengestraf.

5. Ligeledes har det sig på min årlige visitats med kirkerne og skolerne, at der i kirkerne kommer ganske få, ikke tredie- eller fjerdeparten af de ældre og i visse skoler ganske få børn.

Læsø

Læsø, der fra middelalderen ejedes af Viborg domkapitel, men i gejstlig henseende i øvrigt hørte under bispen i Børglum, kom efter reformationen under Viborg stift.

Søn- og helligdagene bliver her på Læsø land af en del vanærede ved ... megen syssel, som ... kunde enten opsættes til næstfølgende søgnedage eller være gjort på de ... foregående søgnedage. De forretninger med kørsel eller andet, som enten ved bådes afsejling fra og ankomst til landet formedelst en på søndagen ... god og føjelig vind eller ved forefaldende indstrandinger og vrag, item ved bådes fornødne optagelse af søen på landet, foretages, som alt kan anses for fornødenheds værk, ikke mente eller omtalte. Ved en del sammenkomster, dels på søndagene unødvendige, fordi de kunde holdes på søgnedagene (såsom når de om deres fiskevåder skulde handle og tale med hverandre o.a.s.) dels forargelige, mest om søndagene, såsom til lystighed og leg, og til at spille om, hvad nogen på spil opsætter. Til hvilke sammenkomster på søndagene og søndagenes aftener, endogså forud på søgnedagene, ja endogså undertiden til det første slags sammenkomster, om søndagene selv, og det på kirkegårdene, bliver inviteret.

Søndagene og den offentlige gudstjeneste bliver her og ofte vanærede, dels ved at mange, såsnart præsten går af prædikestolen, farer ud af kirken og udenfor kirken holder deres snak med hverandre, ved hvilken lejlighed undertiden forefalder imellem dem nogle disputer, imedens der synges og læses i kirken; dels ved, at når noget, besynderlig lysning efter kreaturer, på kirkegården efter tjenesten oplæses, da høres tit og ofte ved kirkedørene en meget forargelig skokker⁸³ og latter.

Den offentlige gudstjeneste bliver her og af mange, synderlig i Vesterøes sogn, forsømmet, så der er de, der sjældent, foruden når de vil bruge sakramentet, kommer i kirken, undskyldende sig en del, når de derom tiltales, med deres fattigdom, at de ikke selv har, men af andre skal låne kirkeklæder hver gang, de vil gå i kirke.

Imod foran ommeldte søn- og helligdagens vanære og den offentlige gudstjenestes forsømmelse kunde ... følgende være et tjenende middel: ... At 4 mænd, som forbliver hjemme ved landet og ikke farer til søs, i ethvert sogn beskikkes til at være præstens medhjælpere, af hvilke de to tillige kunde være kirkeværger. Hvilke 4 mænd, enhver i sit lægd, burde om søndagene agte på sognefolket såvel i og ved

83. Fmtl. høj, skringrende latter.

kirken som deruden for og give præsten optegnelse på dem, der ikke fandtes i kirken om søndagene, og på, hvad der foretages i lægden til sabbatens vanhelligelse. Da præsten efter beskaffenheden enten alene påminder dem eller og tillige angiver dem for birkedommeren til bestraffelse.

Disse medhjælpere måtte vel af øvrigheden pålægges en determineret mulkt, om de forsætligt forsømede deres pligt.

Den offentlige katekisation i kirkerne bliver også her af mange unge og ugifte, små og store forsømet, så lærerne har hver søndag ikkun få at katekisere for.

Herimod kunde ... være tjenlig, at degnen holder et alfabetisk register med rubrikker hos for enhver søndag fra 1. marts til sidste oktober over ethvert sogns ungdom, og imedens præsten katekiserer, går omkring på kirkegulvet og tegner i søndagens rubrik et kryds for enhver af de unge, som er til katekisation, da rubrikkerne, som er lige ud for de forsømmeliges navne, står blanke. Dette register måtte degnen lade præsten se hver gang, han leverer præsten liste for dem, der har ladet sig tegne til skriftemål, da præsten af bemeldte register ser, om nogen af de til skriftemål antegnede forsømmer katekisationen, hvilke han ej alene kan påminde, men og lade udstå på kirkegulvet før skriftemål for at overhøres i confitentium⁸⁴ påhør. Hvilket venteligt vilde have den virkning hos andre, at de for at undgå sådan eksamen vilde lade sig indfinde ved katekisationen.

Skolevæsenet her på landet er ... vel nok indrettet, alene skoleholderen i Vesterø har i årlig løn ikke mere end i alt 15 til 16 slettedaler. Hvorfor han tværtimod ... instruktion for skoleholdere på landet af 23. januar 1739, 23. art.⁸⁵ må nødes til at tage ugentlig skoleløns af alle de børn, som ikke er på fattiges liste, endskønt de flestes forældre, uagtet de har selv hus og jord, er dog i stor gæld og af slette vilkår og må betale renter årligen. Hvilket vel kan være årsag til at en del sådanne, synderlig de der har mange børn, for den ugentlige skoleløns skyld holder børnene hjemme fra skolen. Dog er her i almindelighed hos mange en stor skødesløshed i at holde børnene til skole, ja her er de, der forbyder deres børn at læse udenad enten i katekismus eller i spørgsmål i skolerne, sigende: De skal læse udenad hjemme, og

84. Genitiv flertal af confitent, den der skrifter.

85. If. art. 23 må skoleholderne af forældre, som ikke er på de fattiges liste, men dog af slette vilkår, tage 4 sk. ved børnenes indtrædelse i skolen, men siden intet.

når de skal gå til præsten for at komme til konfirmation. Derover præsten med sådanne forældre må have megen strid, fordi forældrene ikke har ladet børnene lære i skolerne det, de burde.

Imod skolegangs forsømmelse tjener det, som i ... instruktion for skoleholderne af 23. januar 1739, 15. art., er pålagt skoleholderne, nemlig at de hver søndag giver præsten liste ... på de børn, der forsømmer skolen. Da præsten først advarer forældrene, men siden, når påmindelsen ikke frugter, angiver forældrene for landfogden, som i følge forordningen om konfirmationen 25. maj 1759⁸⁶ lader dem mulkttere.

Skoleholderen i Vesterø kunde med løfte om et lidet tillæg til hans løn forbydes at tage noget i ugentlig skoleløn af de børn, hvis forældre vel har hus og jord, men er dog i stor gæld og af slette vilkår, på det forældrene ikke for den ugentlige skoleløns skyld skal undse sig ved at holde deres børn flitteligen i skole.

Biskoppens betænkning

Biskop *Christian Michael Rottbølls* betænkning til Danske Kancelli. 8. september 1774.⁸⁷

Efter at have indsamlet kundskaber fra alle kanter i det mig allern. betroede stift og nærheden deraf⁸⁸ om de indsnegne misbrug, som anlediger enten forsømmelse i søn- og festdages helligholdelse eller deres vanære, alt i følge ... ordre af 30. oktober sidstleden, er til min bedrøvelse bragt i erfaring, dels at forsømmelse i dette stykke næsten er noget almindeligt, dels at der et og andet sted skal a) arbejdes hellige ligesåvel som søgne dage, b) påbydes rejser og andet hoveri af bøndernes hosbonder, c) ekserceres med landsoldater under prædiken, d) drives købmandsskab eller prangeri på hellige dage, holdes grandstævner og gilder, bryllupper og trolovelser, samt kroergang m.v. og til sine tider julestuer, blusbrænden, rides sommer i by og

86. Forordningen fastsætter aldersgrænser mht. konfirmation, nemlig mindst 14 og højst 19 år, med mindre særlige forhold gør sig gældende, og foreskriver mulkt for utilbørlig forhaling.

87. Viborg bispearkiv. C2-38. Kollegialkopibog 1771-81, s. 120-22.

88. Det ses ikke, på hvilken måde biskoppen har indhentet oplysninger fra områder uden for stiftet. Der forekommer intet herom i embedets kopibøger.

deslige, ligesom e) menighederne næsten overalt, når der er lig, kirkegangskoner osv. forsinker præsten, idet de ikke møder til bestemte tid, hvorover den så nødvendige katekisation på de dage må tilside-sættes, ja endog ellers for den største del bliver unyttig, da de gamle hverken lader deres ungdom møde, ej heller selv efter tjenesten bliver til stede, men strømmer, unge og gamle, flokkevis ud af kirken, så snart præsten går af prædikestolen, hvilket overhåndtagende onde forøges såvel ved en del jordegodsejeres lunkenhed i at assistere præsten som ved deres slette eksempel, da mange sjældn selv søger kirken, og, når det undertiden sker, kommer sildig og går tidlig, ja vel og lader tjenesten efter sig opholde, anseende det som en skyldighed, at præsterne i dette og mere retter sig efter deres lejlighed.

Som noget særdeles bør ... anmærkes, at der, efter beretning, i Liusgaard herred og pågrænsende steder af Aarhus stift snart ingen på nyårsdag skal komme i kirke formedelst et slags marked, som man er vant til uden tilladelse på den tid at holde i eller ved Skive med hjul og deslige.⁸⁹

Går jeg nu videre ... [med] at eftertænke, hvorledes disse misbrug eftertrykkeligst kunde hæves ... føler jeg mig næsten tvivlrådig, hvad jeg helst skal bringe i forslag. At angive sygdommen er altid lettere end at påfinde lægemidler derimod. Og når man er mest heldig, medfører ofte disse midlers anvendelse større vanskelighed, end man forestillede sig. Endelig bliver udfaldet altid uvist, da ... og de bedste ofte slår fejl. Det legeme, som skal helbredes, synes mig at ligne hint jødiske i fordærvelse Es. 1-4-6,⁹⁰ og helbredelsen, om ikke umulig, thi Gud kan gøre langt over det, vi enten beder eller forstår, dog mere at ønske end at håbe, når den skal ske grundigen. Min frygt og tvivlrådighed styrkes af en ulyksalig erfaring. Vor allern. lovs 6. bogs 3. kap., politiforordningerne og den af 12. marts 1735 indeholder alt, hvad man i denne henseende kan ønske. Men foranførte viser til hvad nytte. Mangel af anvendelse er vistnok skyld deri, og fornemmelig deres, som udførelsen og tilsyn med lovenes efterlevelse er betroet. Dog ikke deres alene. Noget kan med rette skrives på adskillige læreres regning i hensigt til deres efterladenhed og slette behandling af Guds ord, skønt man ikke gerne rører ved dette ømme sted, såsom folk nu om stunder er desuden klarseende nok.

89. Jf. note 88. Ingen af stiftets egne præster omtaler dette marked.

90. Esaias kap. 1, vers 4-6 taler om »det syndige folk ... af stor ondskab«, på hvilket fra top til tå intet er sundt.

Christian Michael Rottbøll (1729-80), biskop i Viborg 1770-80. Han havde ord for at være venlig, men fast og myndig. På baggrund af hans energiske udspil til præsterne i helligdagssagen virker hans betænkning til Danske Kancelli noget mat. – Efter foto (af maleri i Viborg domkirke) i Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

Men hovedårsagen bør søges i almuens, ja vel og mange anseeligeres store vankundighed ... og uerfarenhed i kristendommens rette væsen. Thi hvo kan have lyst til at høre på det, som man ikke tilfulde forstår, ej heller følger og fatter? Vanen alene, eller tvang, eller den vrang mening, at man gør Gud en ære og tjeneste, må i mangel af kundskab og dermed forenede lærebegærlighed være de drivere, som bringer hoben til kirke. Og hvor elendig og forfængelig dog sådan gudstjeneste.

Til en grundig kur skulde jeg altså holde skolevæsenets forbedring højst nødvendig, og især sådan foranstaltning gjort i købstæderne såvel som på landet, at forældrene ikke uden en slags offentlig spot kunde undgå at holde deres børn såvel til skole som til overhøring i kirken. I hvilken spot hosbonderne især skulde lodtages, når de befandtes selv forsømmelige eller at give deres tjenere lønlig medhold. Thi hvor Guds frygt, det rette principium, mangler, virker ære og skam kraftigst, sålænge der er noget af menneskelighed tilbage. Angiverne skulde i så fald på landet være præstens medhjælpere, som efter prædikenen havde at tilsige degnen de forsømmelige for at få dem optegnede, men i købstæderne klokkerne og graverne. Derefter listen ugentlig skulde præsterne leveres, som, når deres embede forgæves

var forsøgt og hosbonden eller politimesteren listen tilstillet, havde at tilkendegive, ifald disse var forsømmelige i deres pligter. Men tvangsmidler, som de i sig selv er uskikkede til det rette hovedøjemed, så udfordrer også deres anvendelse en større politisk kundskab og forsigtighed, end jeg tiltror mig selv, hvorfor dette således alene til højere eftertanke alleru. indstilles.

P.S. Til skolevæsenets forbedring måtte allern. bemærkes, 1. at adskillige byer og steder på landet her i stiftet er hændte til skoler, som børnene om vinteren formedelst vandflod eller andre naturlige hindringer umuligen kan søge, 2. at købstæderne allermest trænger til forbedring i dette stykke, hvor jeg på mine visitatser næsten har fundet et fuldkomment barbari, hvilket hr. stiftsprovstens vedlagte ekstrakt tildels kan oplyse,⁹¹ skønt her er langt større kundskab end på andre steder.

91. Som biskop Rottbølls orig. betænkning savnes i Danske Kancellis arkiv, savnes også dette bilag.

Ordlister

I ordlisten er kort forklaret en del ord, hvis betydning ikke kan formodes at være almindeligt kendt eller umiddelbart forståelig af sammenhængen. Den foregiver ikke at være udtømmende, men vil forhåbentlig – tillige med fodnoterne – være til nogen hjælp ved læsningen af indberetningerne.

aftensang, eftermiddagsgudstjeneste i købstæderne.

antecessor, forgænger.

application, anvendelse.

avlsmænd, købstadbeboere der driver landbrug på byens marker.

barsel- og kvindegilder, gilder efter barsel el. i tilslutning til kvinders introduktion (s.d.) efter barsel.

barsel(s)kone(kvinde), gravid kvinde eller kvinde som introduceres efter barsel.

begegne, møde, modtage.

blod-fattig, yderst fattig.

bylov, se vider.

byret, se vider.

bystævne, se grandestævne.

communion, se kommunion.

confitent (i genitiv flertal: confitentium), skriftende.

connivere, se gennem fingre.

corpus ecclesiasticum, gejstlig stand.

corpus politicum, politisk stand.

cui usui, til hvilken nytte.

desaccredideret, ilde anskrevet.

designation, fortegnelse.

disciplin, se kirketugt.

dobbelt, terning- eller hasardspil.

doctrina catechetica et disciplina ecclesiastica, katekisationskunst og kirkedisciplin.

domestikker, tjenestefolk.

echappere, flygte, løbe bort.

e.g., fork. f. exempli gratia, for eksempel.

egard, agtelse, respekt.

eksekution (eksekvere, eksekutant).

Inndrivelse af skyldige beløb, f.eks. skatter, skete ofte ved tvangsendkvartering af soldater eller underofficerer, indtil beløbet var betalt.

eksercerpladser. Efter landmilitærfrd. af 4. febr. 1733 (stavnsbåndsrfd.) indrettedes ved gennemsnitlig hver 6. kirke eksercerplads for de udskrevne bønderkarle (se BOL og BY, 1986:1, s. 44ff.).

ekstraskatten, den i 1762 indførte kopskat der svaredes af alle over 12 år.

esse, tilstand.

fasteonsdage. En frd. af 1639 foreskrev landsbypræsterne på onsdagene i fasten at holde en kort prædiken om Jesu lidelseshistorie, ledsaget af en salme eller to.

forklaringen (i forbindelse m. katekismus), Erik Pontoppidans katekismusforklaring. Anvendtes som lærebog ved konfirmationsforberedelse.

fulmen brutum, uskadeligt lyn, tom trussel.

fælden, pløjning af grønjord.

gabestokken, et såkaldt beskæmmende straffemiddel bestående af en jernring som, fæstnet med en lænke til en stolpe, fastlåstes om delinkventens hals. Skulle if. helligdagsfrd. af 1730 og 1735 være opstillet ved alle kirker.

gadehus, jordløst hus på landsbyens gadejord.

gadestævne, se grandestævne.

grand(e)bog, det samme som videbog (s.d.).

grand(e)ret, se vider.

grandestævne (også bystævne el. gadestævne), bymændenes sammenkomst til drøftelse og afgørelse af bylagets fælles anliggender.

græspenge, betaling fra husmænd for græsning af husdyr på landsbyens fællede og overdrev.

helligbrøde, betegner dels den handling at krænke helligdagens fred, dels den bøde man idømtes herfor, jf. fuld helligbrøde, som if. DL er 3 lod sølv. Betegnes også helligdagsbrøde og helligdagsbøde.

helligdagsbrøde, se helligbrøde.

helligdagsbøde, se helligbrøde.

højmesse, hovedgudstjeneste.

iiling, ildebrændsel.

ildebrand, ildingsbrand, ildebrændsel.

imponeres, pålægges.

intrader, indkomster.

introduktion el. kirkegang, (barselkoners), den gl. skik, at kvinder efter barsel skulle indføres i kirken af præsten, blev gjort frivillig 1754, men holdt sig flere steder på landet helt op i vort årh.

julestuer, afholdtes ml. juleaften og kyndelmisse (2. febr.) som ramme om alskens selskabslege, især

blandt de unge. Blev totalforbudt ved helligdagsfrd. af 1730 og 1735.

justitsbetjente, rettens betjente, herreds-, by- el. birkefogder.

kaste og rense korn, ved kraftig kastning (med en kasteskovl) ud i luften sorteredes de lettere bestanddele (avner, ukrudtsfrø, dårlige kerner) fra de tungere og værdifulde kerner.

katekisation, undervisning i religion gennem spørgsmål og svar. Indgik som led i gudstjenesten og blev drevet med stor iver under pietismen og i oplysningstiden.

kirkedisciplin, se kirketugt.

kirkegang, se introduktion.

kirkegangskone, se introduktion.

kirkens disciplin, se kirketugt.

kirkepatron, kirkeeejer, som har jus patronatus og jus vocandi (kaldsret).

kirkesalmebogen, måske Kingos Salmebog, men kan også være Pontoppidans Salmebog.

kirketjeneste, det samme som gudstjeneste.

kirketugt (kirkedisciplin, kirkens disciplin), bestemmelser om kirkelige straffe, især udelukkelse fra nadveren, for kirkelige forseelser og forsømmelser.

kommunikant, altergæst.

kommunion, altergang.

kongerejser, bønders pligtkørsel for det offentlige.

korsdøren, kordøren, overgangen fra kirken til koret.

kreatur, skabning.

kyndelmisse, 2. februar.

kælenhed, forkælelse, blødgighed, forvænthed.

kærlighedsgerning, barmhjertighedshandling (se note 1).

kåg, fladbundet båd, meget brugt på Limfjorden.

landemode, halvårligt møde ml. stiftets provster, stiftamtmand og biskop.

landfogden, Viborg domkapitels embedsmand på Læsø.

lod, vægtenhed på 1/32 skålpund (15,5 g).

loven, Christian V.s Danske Lov af 1683 (DL). Med »loven« menes under enevælden altid Danske Lov. Forordninger betegnes ikke som love. Jf. udtrykket »Loven og forordningerne«.

lovmål, rettergang, sagsøgning, rets-sag, procedure.

lærer, betegner som regel præsten.

majkarle, de karle som red sommer i by (s.d.).

mark- og byvedtægter, se vider.

martini(dag), mortensdag, 11. november.

medhjælper, se præstens medhjælper.

messefald, bortfald af gudstjeneste.

michaelis, mikkelsdag, 29. september.

ministeriale, kirkelig handling.

ministerielle, det samme som ministeriale.

ministerielle handlinger, kirkelige handlinger.

ministerii candidati, ansøgere til præsteembeder.

mund- straf, mundtlig irettesættelse.

månedsbenedage. I 1626 forordnedes en ugentlig bededag i købstæderne og i 1631 en månedlig bededag på landet. Efter frd. af 27.

marts 1686 om en store bededag faldt disse efterhånden bort, men bestod åbenbart, i hvert fald nogle steder, endnu i 1773.

naklæssig, forsømmelig.

ny lærdom, afvigende, sekterisk lære.

obtinere, opnå.

occation, tilfælde, lejlighed.

offer. Højtidsoffer til de 3 store højtider (jul, påske og pinse) og accidensoffer i anl. af dåb, vielse, introduktion og begravelse var en del af præsternes (og degenenes) indkomst.

omløbende skoleholdere, skoleholdere uden fast skolehus som underviste på omgang i bøndergårdene.

omsonst, gratis.

onsdagstjeneste, se fasteonsdage.

opvarter (kreaturerne), vogte.

opvartning, medvirkning, bistand.

ostegilde, gilde der holdtes når man bragte mælk til ost.

passionshistorien, lidelseshistorien. p.m., se pro memoria.

pro memoria, overskrift over et brev, oprindelig betegnelse for et brev i mindre formel stil.

propageres, forplantes til.

proprietær, den sædvanlige betegnelse for en godsejer i 1700-tallet.

postil, prædikensamling.

prædiketjeneste, det samme som gudstjeneste.

præparere (til konfirmation), forberede.

præstens medhjælper. If. DL (og ældre kirkelovgivning) skulle i hvert sogn udnævnes to af de mest gudfrygtige og vederhæftige sognemænd til kirkeværger og præstens medhjælper, som efter at have aflagt ed skulle bistå præsten med at føre tilsyn med menighedens skikkelige og kristelige levned.

publique absolution, offentlig syndsforladelse (i forb. m. åbenbar skriftemål, s.d.).
påskerug, rug som offer til påske.
recolering, gentagelse, fornyet gennemgang.
refugium, tilflugt.
rescript (reskript), kgl. skrivelse rettet til en el. flere personer, men ikke til offentligheden.
rettens betjente, se justitsbetjente.
rigneur, strenghed.
ritual, ritualet af 1685 som afløste kirkeordinansen af 1539 m.h.t. gudstjenestens form.
rodonde, til grund liggende onde. rugsæd, såning af rugen.
samlingsdag, dagen for samling til grandestævne (s.d.).
sat sapienti, det er tilstrækkeligt for den kloge, mere behøver jeg ikke at sige.
sc., fork. f. scilicet, nemlig.
sct. peders dag, 22. februar.
sigt- og sagefalds rettighed, godsejrens ret til at rejse tiltale og at få de bøder og det forbrudte gods, som dommen kunne medføre.
skokker, fmtl. høj skingrende latter.
slettedaler, 4 mk. (à 16 sk.). En rigsdaler er 6 mk.
sommer i by riden, gl. skik at de unge karle (majkarle) ved pinsetid ridende førte det majgrønne løv ind i landsbyens gårde.
sort kar, jydepotte(r).
spanske kappe, tønde der sættes over delinkventens hoved, således at dette rager op gennem et hul i bunden. Hørte til de såkaldte beskæmmende straffemidler.
speciosi tituli, betegnelse på skrømt. substitut, stedfortræder for degn el.

skoleholder.
søgsmål, proces.

testamente, et af degnen forfattet vidnesbyrd om den afdøde som oplæstes ved begravelsen.
tilfindes, dømmes til.
tjeneste, står i nogle tilfælde for gudstjeneste.
træde ud, stille sig ved siden af kirkestolen.
trælbønder, hoverigørende bønder.
trældomsarbejde, -gerning, arbejde – både hoveri og bondens arbejde for sig selv – som var i strid med helligdagslovgivningen.

vedtægter, se vider.
verdslige arm, de verdslige myndigheder.
videbog, protokol hvori landsbyens vider (s.d.) er indført.
vide- og vedtægtsbog, det samme som videbog (s.d.).
vider, de af bymændene (granderne) vedtagne bestemmelser om markdriften og landsbyens øvrige forhold. Bruges undertiden som betegnelse for bymændenes møde, grandestævnet (s.d.). Andre betegnelser for landsbyens interne regler er bylov, byret, granderet, mark- og byvedtægter, vedtægter, vider og vedtægter, m.v.
vocation, kaldelse.
vågestuer, sammenkomster af landsbyens ungdom om natten i sørgehuset, hvor man spiste, drak og forlystede sig.

åbenbar skriftemål, syndsbekendelse i menighedens påhør. Krævedes før adgang til altergang for personer, der havde syndet særlig groft (jf. publique absolution).

Person- og stednavneregister

Registret omfatter indledningen og indberetningerne inklusive noter. Der gives kun én henvisning, selv om pågældende person eller sted omtales flere gange på samme side.

Kun personer og steder, som er nævnt ved navn, er medtaget.

Udeladt er bibelske personer, religiøse forfattere, som nævnes i forbindelse med deres værker (Luthers katekismus, Pontoppidans forklaring osv.) og kongers navne i forbindelse med love og forordninger.

Blandt stednavne er udeladt landes navne, Viborg stift samt herreds- og andre stednavne, der kun tjener til at identificere andre stednavne eller personer. Desuden navne på institutioner o.l. (Danske Kancelli, Viborg bispearkiv osv.).

Sammensatte stednavne (Vester Bølle, Viborg Sortebrødre sogn osv.) er anbragt under første ords begyndelsesbogstav.

Findes der mere end én henvisning til en præst og et sogn, er det sidetal kursiveret, som henviser til præstens indberetning for det pågældende sogn.

Følgende forkortelser er anvendt: d. = død, h. = herred(er), hgd. = hovedgård, o. = over, pr. = provst, sgp. = sognepræst, t. = til.

Ahrentz, Fridrich, biskop o. Bergen stift, 11.

Ajstrup s., Slet h., 79.

Als s., Hindsted h., 60.

Amtrup, Poul, sgp. t. Ørum-Borris-Gammelstrup, 106.

Anchersen, Jens, sgp. t. Storvorde-Sejlfjord, 19, 48.

Andersen, Christen, fæstebonde i Nørre Tulstrup, Lee s., 32, 33.

Arrøe, Iver, sgp. t. Fur, pr. o. Harre h., 89.

Arrøe, Laurits Nielsen, sgp. t. Hjerik og Harre, 89.

Asmild s., Nørlyng h., 121.

Asmildkloster, hgd., Nørlyng h., 122.

Astrup, Frederik, sgp. t. Viborg Gråbrødre s. og Asmild-Tapdrup, 34, 117, 121.

Balling s., Rødding h., 94.

Bechmann, Morten, sgp. t. Byrum-Vesterø-Hals, 142.

Berg, Hans Michael, sgp. t. Øster Velling-Helstrup-Grensten, 26, 135.

Bergen (stift), 11, 12.

Bergh, Margrete Grotum (madame Mørch), enke efter Jørgen Mørch t. Nørlund, 69, 70.

Bering, Peder, sgp. t. Farstrup-Ajstrup, 79.

Bigum by, Nørlyng h., 130.

- Bigum s., Nørlyng h., 128.
 Bjerregrav s., Sønderlyng h., 131.
 Bjerregaard, Hans, sgp. t. Hjer-
 mind-Lee-Hjorthede, 32.
 Bjerring s., Middelsom h., 138.
 Bjørnsholm (nu Overlade) s., Års
 h., 78.
 Blenstrup s., Hellow h., 55.
 Blicher, Laurits, sgp. t. Bjerregrav-
 Ålum-Tånum, pr. o. Sønderlyng
 h., 24, 27, 131.
 Blære s., Års h., 71.
 Borris s., Fjends h., 106.
 Bræm, Johan, kaptajn, ejer af As-
 mildkloster og Skovsgård, 122.
 Bræes, Margrete Dorothea (d. 1740),
 legatsstifter, gift med Anders Mor-
 tensen Kiærulf t. Sødal, 127.
 Brandstrup, Middelsom h., 139.
 Bredsdorff, Christen, sgp. t. Vrid-
 sted-Fly, 102.
 Brorstrup kirke, 70.
 Brorstrup s., Års h., 67, 68, 70.
 Brøndum s., Hindborg h., 80.
 Budtz, Johan, sgp. t. Skivum-Giver,
 71.
 Busch, Christopher Heidenreich,
 sgp. t. Strandby-Bjørnsholm-
 Malle, 78.
 Byrum s., Læsø, 142.
 Børglum, 141.
 Celius, Hans David, sgp. t. Bror-
 strup-Ravnkilde-Haverslev, pr. o.
 Års h., 23, 67, 68, 69, 70.
 Christiansen, Rasmus (d. 1940), ma-
 ler, 39.
 Dall s., Fleskum h., 43.
 Daugbjerg by, Fjends h., 103.
 Daugbjerg s., Fjends h., 102.
 Dollerup s., Nørlyng h., 122.
 Dommerby s., Fjends h., 101.
 Durup s., Gislum h., 75.
 Dølby s., Hindborg h., 84.
 Døstrup s., Hindsted h., 65.
 Ejdrup by og s., Års h., 71.
 Ellidshøj by og s., Hornum h., 55.
 Engelstoft, Laurits Struch, sgp. t.
 Sebber-Lundby, 78.
 Farstrup s., Slet h., 79.
 Feldingbjerg s., Fjends h., 101.
 Ferslev s., Fleskum h., 43.
 Ferslev, Søren, sgp. t. Vorde-Fisk-
 bæk-Romlund, 125.
 Finderup s., Nørlyng h., 124.
 Fiskbæk s., Nørlyng h., 125.
 Fjelsø s., Rinds h., 107.
 Fjends h., 9, 16, 78, 100.
 Flechtner, Jørgen Christian, sgp. t.
 Vester Hornum-Hyllebjerg-Flejs-
 borg, 30, 74.
 Flejsborg s., Års h., 74.
 Fleskum h., 9, 16, 37.
 Fly s., Fjends h., 102.
 Friedenreich, Johannes, sgp. t. Næs-
 borg-Skarp Salling-Oudrup, 79.
 Friis, Anders, sgp. t. Brøndum-
 Hvidbjerg, pr. o. Hindborg og
 Rødding h., 12, 19, 20, 67, 80.
 Friis, Bagge, sgp. t. Daugbjerg-
 Mønsted-Smøllerup, 102.
 Friisenberg, Andr., ejer af Sødal,
 128.
 Fur, Harre H., 89.
 Fædder, Christian, politimester i
 København, 11, 12.
 Fårup, Middelsom h., 139.
 Galthen, Jens, sgp. t. Simested-
 Hvam-Hvilsom, 19, 109, 125.
 Gammelstrup s., Fjends h., 106.
 Gedsted s., Rinds h., 107.
 Gerding s., Hellow h., 55.
 Gislum h., 9, 16, 75, 78.
 Giver s., Års h., 71.
 Grensten s., Middelsom h., 135.
 Grættrup (Grettrup), Nørre h., 89.
 Grøn, Jørgen, sgp. t. Tårup-Kvols,
 106.
 Gudum s., Fleskum h., 37.

- Guldberg, se Høegh-Guldberg.
 Gundersted s., Slet/Års h., 73.
 Gunderup s., Fleskum h., 45.
 Güldenchrone, C., stiftamtmand o.
 Viborg stift, 28.
- Hald, Dominianus Christian Ander-
 sen, sgp. t. Nibe-Vokslev, 52.
 Halkier, Mogens, sgp. t. Viborg
 Sortebrødre s., 34, 117.
 Hals, Læsø, 142.
 Harboe, Ludvig (d. 1783), biskop o.
 Sjællands stift, 10, 11, 12, 15.
 Harre h., 9, 16, 89.
 Havbro s., Års h., 72.
 v. Haven, Jens, sgp. t. Vester Vel-
 ling-Skjern, pr. o. Middelsom h.,
 18, 19, 31, 134, 139.
 Haverslev kirke, 69, 70.
 Haverslev s., Års h., 67, 68, 70, 71.
 Heerfordt, Johan, sgp. t. Ferslev-
 Dall-Volsted, 19, 20, 43.
 Hellum h., 9, 16, 55.
 Helstrup s., Middelsom h., 135.
 Hem s., Hindborg h., 84.
 Herch, Laurits Pedersen, sgp. t.
 Års-Havbro, 72.
 Hiersing, Niels, sgp. t. Hem-Hind-
 borg-Dølby, 22, 84.
 Hindborg h., 9, 16, 33, 80, 90.
 Hindborg s., Hindborg h., 84.
 Hindsted h., 9, 16, 58.
 Hjerck s., Harre h., 89.
 Hjerminde s., Middelsom h., 137.
 Hjersing, Dines, sgp. t. Ørslevklo-
 ster, pr. o. Fjends h., 100.
 Hjorthede s., Middelsom h., 137.
 Hobro, 59.
 Holm, hr. i Grettrup (har ikke kun-
 net identificeres), 89.
 Holm, Mathias, sgp. t. Vroue-Re-
 sen, 102.
 Holmgaard, Jens, historiker, 14 (no-
 te), 33 (note), 77 (note).
 Holst, Christen, sgp. t. Oddense-
 Otting, 19, 22, 23, 86.
- Holst, Jens, sgp. t. Tostrup-Roum,
 109.
 Holstein, U.A., overpræsident i Kø-
 benhavn, 12.
 Hornum h., 9, 16, 52.
 Hvam s., Rinds h., 109.
 Hvass, Thomas, sgp. t. Vilsted-
 Vindblæs, 78.
 Hvidbjerg s., Hindborg h., 80.
 Hvilsom s., Rinds h., 109.
 Hyllebjerger s., Års h., 74.
 Høeg, Marcus, sgp. t. Hjerminde-
 Lee-Hjorthede, 137.
 Høeg-Guldberg, Ove, kabinetsse-
 kretær, 9.
 Højslev s., Fjends h., 101.
 Hørby s., Hindsted h., 65.
 Høyer, Andreas, sgp. t. Vindum,
 138.
 Håsum s., Rødding h., 95.
- Ilsø, Middelsom h., 135.
 Indien, 70.
 Irgens, Jochum, sgp. t. Als, 60.
- Jahn, Bonde, sgp. t. Øls-Hørby-
 Døstrup, 23, 31, 65.
 Just, Iver Dam Tønnesen, sgp. t.
 Vammen-Bigum-Lindum, 25, 26,
 30, 128.
- Kiersing, Gunder Pedersen, sgp. t.
 Durup-Stenild, pr. o. Gislum h.,
 27, 32, 75, 78.
 Kiærulf, Anders Mortensen (d.
 1735), ejer af Sødal, 127.
 Klarup s., Fleskum h., 47.
 Kobberup s., Fjends h., 101.
 Kongstedlund, hgd., Hellum h., 58.
 Kornum s., Slet h., 78.
 Krejbjerg s., Rødding h., 90.
 Kvols by og s., Fjends h., 106.
 København, 11, 12, 70.
- Langå s., Middelsom h., 137.
 Laurberg, Hans Frederik, sgp. t. Bal-

ling-Volling, 94.
 Lee s., Middelsom h., 137.
 Lem s., Rødding h., 96.
 Lemvig, Henrik Caspersen, sgp. t.
 Ulstrup-Gundersted, 31, 73.
 Levetzau, Albrecht Philip, stiftamt-
 mand o. Bergens stift, 11.
 Lihme s., Rødding h., 99.
 Lille Tårup, Middelsom h., 135.
 Lillevorde s., Fleskum h., 37.
 Lindum by, Nørlyng h., 130.
 Lindum s., Nørlyng h., 128.
 Lundby s., Slet h., 78.
 Lundø s., Fjends h., 101.
 Lynderup s., Rinds h., 110.
 Lysgård h., 145.
 Læsø, 9, 33, 141, 142.
 Løgsted s., Slet h., 78.
 Løvel by, Nørlyng h., 127.
 Løvel kirke, 128.
 Løvel s., Nørlyng h., 126.
 Løvskaal, Middelsom h., 32, 33, 135.
 Låstrup s., Rinds h., 109.

 Malle s., Slet h., 78.
 Mammen s., Middelsom h., 138.
 Mehl, Henrik, sgp. t. Rødding-
 Krejbjerg, 27, 90.
 Middelsom h., 9, 16, 19, 78, 134.
 Milling, Hans Jørgen, sgp. t. Øster
 Hornum, pr. o. Hornum h., 23,
 52.
 Milling, Ludvig Christian, sgp. t.
 Romdrup-Klarup, 47.
 Mou by, Fleskum h., 51.
 Mou s., Fleskum h., 50.
 Mulvad, Niels, sgp. t. Håsum-Ram-
 sing, 95.
 Munch, Ludvig, sgp. t. Kobberup-
 Feldingbjerg, 101.
 Munch, Søren Ancher, sgp. t. Kor-
 num-Løgsted, 78.
 Mønsted by, Fjends h., 103.
 Mønsted eksercerplads, 103.
 Mønsted s., Fjends h., 102, 104.
 Mørch, Jørgen (d. 1758), ejer af
 Nørlund, 68, 69.

Mørch, Otto Himmelstrup, sgp. t.
 Gerding-Blenstrup, pr. o. Hellum
 h., 21, 23, 25, 28, 31, 55.
 Mørck, madame, se Bergh, Margrete
 Grotum.

 Nibe, 52.
 Nissen, Christian, sgp. t. Viborg
 Gråbrødre s. og Asmild-Tapdrup,
 34, 117, 121.
 Næsborg s., Slet h., 79.
 Nørlund, hgd., Års h., 68, 69, 70.
 Nørlyng h., 9, 16, 33, 111.
 Nørre Borris, se Borris.
 Nørre h., 9, 16.
 Nøvling s., Fleskum h., 45.

 Obel, Hans Jørgen, sgp. t. Gudum-
 Lillevorde, pr. o. Fleskum h., 21,
 25, 31, 37, 39.
 Oddense s., Hindborg h., 86.
 Otting s., Hindborg h., 86.
 Oudrup s., Slet h., 79.
 Ove s., Hindsted h., 58.
 Overlade s., se Bjørnsholm s.

 Pederstrup kirke, 128.
 Pederstrup s., Nørlyng h., 126.

 Ramsing s., Rødding h., 95.
 Randers torv, 24, 132.
 Ravnkilde kirke, 70.
 Ravnkilde s., Års h., 67, 68, 70.
 Ravnstrup s., Nørlyng h., 124.
 Refsnæs, hgd., Hellum h., 58.
 Resen s., Fjends h., 102.
 Resen s., Hindborg h., 83.
 Rhøed, Søren, sgp. t. Langå-Vinge,
 137.
 Rinds h., 9, 16, 107.
 Rold s., Hindsted h., 62.
 Romdrup s., Fleskum h., 47.
 Romlund s., Nørlyng h., 125.
 Rosenkilde, Peter Christian, sgp. t.
 Vive-Ove-Valsgård, pr. o. Hind-
 sted h., 16, 19, 28, 58.
 Roskilde, 15.

- Rottbøll, Christian Michael (d. 1780), biskop o. Viborg stift 1770-80, 11, 12, 13, 15, 18, 25, 27, 28, 104, 144, 146, 147.
- Roum s., Rinds h., 109.
- Ryge, Josias, sgp. t. Mou, 50.
- Rødning h., 9, 16, 80, 90.
- Rødning s., Nørlyng h., 126, 127.
- Rødning s., Rødning h., 90.
- Sadolin, Albert, sgp. t. Blære-Ejdrup, 68, 71.
- Sadolin, Christian, sgp. t. Viborg Sortebrødre s., 34, 117.
- Sadolin, Hans Henrik, sgp. t. Rødding-Løvel-Pederstrup, 126.
- Sadolin, Ole Hansen, sgp. t. Rold-Vebbestrup, 62.
- Schiellerup, Jacob, sgp. t. Låstrup-Skals, 109.
- Sebber s., Slet h., 78.
- Sejlfloed s., Fleskum h., 48, 49.
- Simested s. Rinds h., 109.
- Sjællands stift, 11.
- Skals s., Rinds h., 109.
- Skarp Salling s., Slet h., 79.
- Skive, 33, 83, 145.
- Skivum s., Års h., 71.
- Skjern s., Middelsom h., 134, 139.
- Skovsgård, hgd., Nørlyng h., 122.
- Skørbæk, Års h., 71.
- Slet h., 9., 16, 78.
- Smollerup s., Fjends h., 102.
- Sontum, Ulrik Arntzen, sgp. t. Brorstrup-Ravnkilde-Haverslev, 23, 68, 69.
- Stenild s., Gislum h., 75.
- Stistrup, Laurids Christensen, legatstifter, købmand i Hobro, 113, 130.
- Store Ajstrup, se Ajstrup.
- Storvorde s., Fleskum h., 48.
- Strandby s., Gislum h., 78.
- Struensee, J. F., kabinetsminister, 9, 12, 15, 60.
- Stubberup, Middelsom h., 135.
- Støvring kirke, 116.
- Sødal, hgd., 127, 128.
- Sønderholm kirke, 24.
- Sønderlyng h., 9, 16, 131.
- Sønder Vinge, se Vinge.
- Tapdrup s., Nørlyng h., 121.
- Terp, Middelsom h., 135.
- Tindbæk, Middelsom h., 135.
- Tøstrup s., Rinds h., 109.
- Tånum s., Sønderlyng h., 131.
- Tårup s., Fjends h., 106.
- Ulbjerg kirke, 24.
- Ulbjerg s., Rinds h., 110.
- Ulstrup s., Års h., 73.
- Uttermøhlen, Hans, sgp. t. Lem-Vejby, 26, 29, 30, 31, 96.
- Valsgård s., Hindsted h., 58.
- Vammen by, Nørlyng h., 129.
- Vammen s., Nørlyng h., 128.
- Wassard, Jonas Christian, sgp. t. Ulbjerg-Lynderup, 31, 110.
- Vebbestrup s., Hindsted h., 62.
- Vejby s., Rødning h., 96.
- Vester Bølle, s., Rinds h., 108.
- Vester Hornum s., Års h., 74.
- Vester Velling by, Middelsom h., 135.
- Vester Velling s., Middelsom h., 134, 139.
- Vesterø s., Læsø, 142, 143, 144.
- Viborg, 15, 33, 117.
- Viborg domkirke, 111.
- Viborg Gråbrødre s., 17, 117, 121, 122.
- Viborg Sortebrødre s., 17, 117.
- Viborg torv, 24, 132.
- Wilrich, Frederik Christian, sgp. t. Højslev-Dommerby-Lundø, 101.
- Vilsted s., Slet h., 78.
- Wind, Frederik Wilhelm, sgp. t. Skive-Resen, 34, 83.
- Vindblæs s., Slet h., 78.
- Winding, Poul, sgp. t. Vester Bølle-Øster Bølle, 18, 108.
- Vindum by, Middelsom h., 139.

- Vindum s., Middelsom h., 138.
 Vinge s., Middelsom h., 137.
 Winther, Lambert Franch, sgp. t.
 Gedsted-Fjelsø, pr. o. Rinds h.,
 31, 107.
 Viskum, hgd., Sønderlyng h., 32,
 122.
 Vive s., Hindsted h., 58.
 Volling s., Rødding h., 94.
 Volsted s., Fleskum h., 43.
 Vorde s., Nørlyng h., 125.
 Worsøe, Vilhelm, stiftsprovst, Vi-
 borg domsogn, 34, 111.
 Vridsted s., Fjends h., 102.
 Vroue s., Fjends h., 102.
 Væk, Peder Nielsen, husmand i Lee,
 Middelsom h., 33.
 Wøldike, A., biskop o. Viborg stift,
 29.
 Wøldike, Jacob, sgp. t. Gunderup-
 Nøvling, 27, 45.
- Zimmermann, Johan, sgp. t. Bjer-
 ring-Mammen, 138.
- Øls s., Hindsted h., 65.
 Ørslevkloster s., Fjends h., 100.
 Ørum s., Fjends h., 106.
 Østengaard, Jens, sgp. t. Lihme, 19,
 30, 99.
 Øster Bjerregrav, se Bjerregrav.
 Øster Bølle s., Rinds h., 108.
 Øster Hornum s., Hornum h., 52.
 Øster Velling s., Middelsom h., 135.
- Aakjær, Jeppe, forfatter, 38 (note).
 Ålum s., Sønderlyng h., 131.
 Århus stift, 145.
 Års h., 9, 16, 67.
 Års s., Års h., 72.
 Aastrup, Laurids, sgp. t. Dollerup-
 Finderup-Ravnstrup, 124.